

**КУГЫЖАНЫШ ЭКЗАМЕНЫШТЕ
ШИНЧЫМАШЫМ ТЕРГЫМЕ ИЗЛОЖЕНИЙ
ДА ВАШМУТЛАНЫМАШ**

9 класс

Туныктымо пособий

Йошкар-Ола
Марий образований институт
2024

ББК 81. 661.32
УДК 811.511.151
К 88

Рецензент-влак:

З.А. Беляева, Кадам тўн школ вуйлатышын алмаштышыже,
марий йылмым да литературым туныктышо;

Н.М. Краснова, филологий шанче кандидат,
Марий кугыжаныш университетын межкультур коммуникаций
кафедрын вуйлатышыже;

О.С. Микрякова, Пызыкныр кыдалаш общеобразовательный школын
вуйлатышын алмаштышыже, шочмо (марий) йылмым
да литературым туныктышо;

М.В. Рябинина, филологий шанче кандидат,
Марий кугыжаныш университетын финн-угор
да таңастарыме филологий кафедрын доцентше.

К 88 Кугыжаныш экзаменыште шинчымашым тергыме изложе-
ний да вашмутланымаш. 9 класс. Туныктымо пособий / авт.-сост.
В.Т. Михайлов, Н.А. Федосеева. — Йошкар-Ола: Марий образований
институт, 2024. — 152 с.

ISBN 978-5-4325-0206-3

Информационный продукцийын палыже 12+

Пособийышке 9-ше классыште марий йылме да сылнымутан литератур
дене тўн кугыжаныш экзаменыште изложенийым возаш да вашмутланы-
машым эрташ текст-влакым пуртымо, тыгак методический ой-кангашым
пуымо.

Савыктышым марий йылмым да сылнымутан литературым туныкты-
шо-влаклан ямдылыме, тудо тыгак кўшыл школышто «Филологий» да «Пе-
дагогике» направлений-влак дене тунемше студент-влаклан польш лийын
кертеш.

ББК 81. 661.32
УДК 811.511.151

**КУГИЖАНШЫ ЭКЗАМЕНЫШТЫ
ПАЛЫМАШЫМ ТЕРГАШ ИЗЛОЖЕНИ
ДА СОБЕСЕДОВАНИ**

9 класс

Тымдымы пособи

Йошкар-Ола
Мары образовани институт
2024

ББК 81. 661.32
УДК 811.511.151
К 88

Рецензентвлә:

З.А. Беляева, Кадам тӱнг школун вуйлатышын вашталтышыжы,
мары йӱлмӱм дӱ литературум тымдышы;

Н.М. Краснова, филологи наука кандидат,
Мары кугижӱншӱ университетӱн межкультурный коммуникаци
кафедрын вуйлатышыжы;

О.С. Микрякова, Пӱзӱкнӱр кӱдӱлӱш общеобразовательный школун
вуйлатышын вашталтышыжы, туан (мары) йӱлмӱм
дӱ литературум тымдышы;

М.В. Рябинина, филологи наука кандидат,
Мары кугижӱншӱ университетӱн финн-угор
да тӱнгӱштӱрӱмӱ филологи кафедрын доцентшӱ.

К 88 Кугижӱншӱ экзаменӱштӱ пӱлӱмӱшӱм тергӱш изложени дӱ со-
беседовани. 9 класс. Тымдымы пособи / авт.-сост. В.Т. Михайлов,
Н.А. Федосеева. — Йошкар-Ола: Мары образовани институт, 2024. —
152 с.

ISBN 978-5-4325-0206-3

Информационный продукцин пӱлӱжӱ 12+

Пособишкӱ 9-шӱ классышты мары йӱлмӱм дӱ сӱлнӱ шаян литература
доно тӱнг кугижӱншӱ экзаменӱштӱ изложением сирӱш дӱ собеседованим
эртӱрӱш текствлӱм пыртымы, тенгеок методический кӱнгӱшӱм пумы.

Книгӱм мары йӱлмӱм дӱ сӱлнӱ шаян литературум тымдышывлӱлӱн йӱм-
дӱлӱмӱм, тӱдӱ тенгеок кӱшӱл школышты «Филологи» да «Педагогика» на-
правленивлӱ доно тыменьшӱ студентвлӱлӱн палшык лин кердеш.

ББК 81. 661.32
УДК 811.511.151

ISBN 978-5-4325-0206-3

© Михайлов В.Т., Федосеева Н.А., 2024

ПАГАЛЫМЕ ТУНЫКТЫШО-ВЛАК!

Тиде пособийысе изложенийлан (I ужаш) да вашмутланымашлан (собеседованийлан) ямдылыме текст-влак (II ужаш) почеш 9-ше классыште марий йылме да сылнымутан литератур дене тўн кугыжаныш экзамен (ОГЭ) эртаралтеш. Нуным ойырымо годым шонымаш да чоңалтме шотышто тичмаш улмыштым, сылнештарыме йōныштым, мут поянлыкыштым, стиль шотым, пунктуаций да орфографий ойыртемлам ончымо.

Пале, изложенийлык текстын шке чекше, кугытшо улыт. Пособийыш пуртымо текст-влак 250–400 утла шомакан лийыт. Тидлан кōра келшен толшыжым але кужемдыме, икмыняр ешарен возымо, але, мōнгешла, лугыч ыштыме, кўчыкемдыме, але вес семынрак вашталтыме. Кўчыкемдыме годым посна мут да муткылдыш-влакым, савыртышлам, ойлончо да абзац-влакым корандыме. Текст ситышынак кўчыкемдыме але весемдыме гын, авторын лўмжō пелен «семын» шомакым ешарыме.

Текст-влак содержанияйышт да тўрлō шонымашым каласымышт дене шуко шōрынан улыт. Нуно тўн шотышто тыгай теме-влакым авалтат:

а) айдеме, ача-ава да икшыве-влак, шонгыен да самырык тукым кокласе кыл;

б) сар да тудын шучкылыкшо, виян, яндар чонан ең, герой-влакын сай, поро илыш верч азапланымышт да ончыкылык пиалан илышлан ўшанымышт, шочмо элнан эрыкше верч патырын кредалмышт;

в) шочмо кундемнан да пўртўсын сылнылыкышт, пайдашт, пўртўсын поянлыкышым моштен кучылтмо да тудым аралымашын кўлешлыкше;

г) марий калыкын тўня да илышумылымашыжым, менталитетшым почын ончыктышо, порылыкым, патырлыкым чапландарыше калык ойпого произведений-влак да тулеч молат.

Шагал палыме, тоштемше мут-влакым текст йымалне кўчыкын умылтарен кодымо.

Текст-влакым лўм деч посна номер-влак дене верандыме. Экзаменлан текст номерым Марий Эл Республикын образований министерствыже палемда да районысо туныктым пўлкалашке колта.

Автор-влак деч

ШЕРГӘКӘН ТЫМДЫШЫВЛА!

9-шы классышты мары йылмы дә сйлнй шаян литература доно тйнг куижәншы экзамен (ОГЭ) эртәрәлтеш. Ти пособи изложением сирәш дә собеседованим эртәрәш йәмдйлймй. Нйнйм айырымы годым шанымаш дә чангалтмы шотышты цицмәш ылмыштым, сйлнештәрймй йөнйштйм, шамаклан паян ылмыштым, стиль шотым, пунктуаци дә орфографи айыртемйм анжымы.

Пәлй, изложенилык текстйн йшке цикшй, объёмжы улы. Пособиш пыртымы текствлә 250–400 шамакан ылыт. Тидй гишән келшен толшыжым әль кужемдймй, икманяр приваен сирймй, әль кйтйкемдймй, әль вес семйнь вашталтымы. Кйтйкемдймй годым пасна шамак дә шамак кйлдйшвләм, шая сәрәлтйшвләм, предложенивләм дә абзацвләм карангдымы. Текст ситәлык кйтйкемдймй әль весемдймй гйнь, авторын лймжбй сага «семйнь» шамакым привайымы.

Текствлә содержани дә сакой шанымашым келесймй шотышты доно шуку йиш ылыт. Нйнй техень темйвләм тәрвәтәт:

а) эдем, әтя-әвә дә тетявлә, шонгывлә дә сәмйрйк йых лоштышы кйл;

б) вырсы дә тйдйн кого шйдйжй, виән, ире йәнгән эдем, геройвлән яжо, пуры йлймәш верц тыргыжланымшты дә анзыкылашы цәшән йлймәшлән уанымшты, туан сәндәлйкнән ирйкшй верц патырын кредәлмйштй;

в) шачмы кымдемнән дә пөрттүн сйлнйлыкшы дон пайдажы, пөрттүн пайдажым мыштен кычылтмы дә тйдйм перегәш керәллык;

г) туан халыкнан сәндәлйк дә йлймәшйм ынгылымашыжым, менталитетшйм пачын анжыктышы, пурым, патырлыкым лймлештәрйшй халык произведенивлә дә тйлец молат.

Чбдй пәлймй, тоштемшй шамаквләм текст лйвәлнй кйтйкйн ынгылдарен кодымы.

Текствләм лйм гйц пасна номервлә доно вәрәнгдймй. Экзаменлән текст номерйм Мары Эл Республикйн образовани министерствыжы пәлемдә дә районыштышы тымдымы отделвләшкй колта.

Авторвлә гйц

ОНЧЫЛМУТ

1. Изложенийлык текст дене пашам ыштыме радам

Эн ондак палемдыман, изложенийым возымо пашан күлешлыкше моткоч кугу:

1) изложенийлык текст йылме шанчын чыла ужашыжым (лексикым, фонетикым, морфологийым, синтаксисым, стилистикым) авалта;

2) тунемшын шочмо йылме дене налме шинчымашыже да тудын шке көргө шонымашыжым радамын, раш, сылнын да күчыкын каласкален але возен моштымашыже аклалтыт;

3) возаш кучылтмо текст тунемшын мут поянлыкшым ешара, содержанияйже дене порылык негызеш шуараш полша.

Шинчымашым тергыме (контрольный) изложенийым возымо годым тунемше-влаклан теве мом шотыш налман:

— содержанияйлан да тунг шонымашлан келшышын текстым лумдыман;

— содержанияйым радам дене возыман;

— мучаште 3–4 предложений дене текстысе событий-влак нерген шке шонымашым ешарыман.

Экзамен годым текстым кок гана (южгунам, туныктышын күлешлан шотлымыж годым, кум гана) лудман.

Икымше гана лудмо годым тунемше-влаклан текстын содержанияйжым, тунг шонымашыжым умылен налаш тыршыман. Туныктышын лудын лекмеке да темым (мо нерген ойлалтмым) рашемдымеке, текстлан могай лумым пуаш лиймым шоналтыман, могай стиль йон (описаний, каласкалымаш (повествований), шонкалымаш) дене возымым рашемдыман. Черновикыште простой але сложный планын икымше вариантшым ыштыман (планым черновикыште веле возыман); тыгодым цитате да йодышан ойлончо-влак денат пайдаланаш лиеш. План тунемшылан содержанияйым тۇрыс ужаш, шонымашым чын радамлаш полша. Тыгодым,

текстысе шомак-влакым кучылтын, изирак теме-влак радамым чоҥен, авторын чыла шонымашыжым палемден кодаш тыршыман.

Текстым лудмо годым туныктышо шарнышаш: йоча-влак информацийым түрлө семын умылен налыт. Улыт ончен шарныше-влак: нунылан, текстым умылаш манын, лудаш күлеш. Садлан тыгай тунемше-влак туныктышын икымше гана лудмыжо годымак мом колмыштым вигак возен налаш тыршат. Тыгодым тунемше-влаклан мут-влакым күчыкемден серыман да корно-влак коклаште яра верым кодыман. Тушко кокымшо гана лудмо годым у шонымашым ешараш лиеш. Черновикым чаманыман огыл, вет тудым мыняр күлеш, тунар пуат.

Вес тунемше, түткын колыштын, сайын шарна. Тудлан туныктышын лудмыжо годым текстыште эн күлешанжым шарныман да ушышто изирак теме-влак радамлан шеледаш тыршыман. Тыгак текстын түнҥ темыжым палемдыман.

Текстым кокымшо гана колыштмо деч вара тунемше-влаклан, изложений почеш пуымо паша-влакым шотыш налын, планым угыч рашемдыман да төрлатыман, посна фактым, датым, историй событийым, лүм ден фамилийым, вершөр лүмым, тулеч молымат ойыртемынак палемдыман (нуным доскашат возаш лиеш). Тыгодым авторын возымо стильжым шижын-умылен налман, лывырге, сылне мут дене возымо ой-влакым тунемше шкаланже палемден коден кертеш.

Лудмо деч вара изложений дене пашам ыштыме годым черновикыште возымым моштен төрлымö сомыл пеш күлешанлан шотлалтеш. Кажне ойлончым түткын, шекланен лудман. Тыгодым мут-влакын ынгышт (значенийышт) дене шке верыштышт улмым, ойлончо-влакын грамматике шотышто чын чоҥалтмыштым, икте-весеышт дене чын кылдалтмыштым шекланыман, орфографий да пунктуаций дене улшо йонгылыш-влакым төрлыман.

Экзаменыште (поснак экзаменлан ямдылалтме годым) тунемше-влак түрлө мутерым: умылтарыме, орфографий, фразеологий да тулеч молымат — кучылт кертывт.

Тыге, тунемше, изложенийым возен, түнҥ кугыжаныш экзаменлан ямдылалтмыже годым текстын темыжым да түнҥ шо-

нымашыжым рашемдаш, планым шкевуя ышташ, вуймутым кельштараш, текст почеш иктешлымашым ышташ да шке шоньмашыжым ешараш тунемеш.

Шинчымашым тергеме изложенийым аклымаш

Тунемше-влакын пашаштышт содержанияйым тўрыс почмым, шке шоньмашыштым возен ончыктыммо моштымашыштым, йылме ойыртемьым, орфографий, пунктуаций да йылме нормьым эскерымым шотыш налман. Содержаниймогырым аклыме годьым темьын тичмашлыкшым, фактический материалын чьн кучьлталтмыжым, событий радамьым ончьман.

Йылме ойыртемьым аклыме годьым тўрлө мут да грамматике строй дене пайдаланьмым, икгай стиль дене сылнын возьмым, йылме шотышто экшыкым эскерьман.

Тунемшын чьн возен моштымьжо (грамотностьшо) орфографий, пунктуаций да грамматике йонгылышлам мыняре ыштымьжым ончен аклатеш.

Изложенийым аклыме критерий

Отметке	Содержаний да йылме	Грамотность
«5» — 20–18 балл	<ol style="list-style-type: none"> 1. Пашан содержанияйже теме дене тўрысnek келшен толеш. 2. Факт шотышто йонгылыш уке. 3. Содержанийым радам дене возьмо. 4. Паша мут поянлык, тўрлө ойлончым чонен моштыммо, мутым чьн кучьлтмо дене ойыртемайтеш. 5. Ик стиль дене сьралын возьмо. Содержаниймогырым ик экшык да йылме могырым 1–2 ситыдымаш лийын кертеш. 	1 орфографий але 1 пунктуаций, але 1 грамматике йонгылыш лийын кертеш.
«4» — 17–15 балл	<ol style="list-style-type: none"> 1. Пашан содержанияйже теме дене тўн шотышто келшен толеш. 2. Содержаний тўн шотышто чьн, но южо фактым йонгылыш кучьлтмо. 	2 орфографий да 2 пунктуаций, але 1 орфографий да

	<p>3. Шонымашым каласкалыме радамым изиш луген пуымо.</p> <p>4. Мут поянлык ден грамматике строй түрлө сынан.</p> <p>5. Икгай стиль дене сөралын возымо. Пүтынъ пашаште содержанияй могырым экшык 2 деч уто лийшаш огыл, йылме шотышто 3–4 ситыдымаш лийын кертеш.</p>	<p>3 пунктуаций йонгылыш, але орфографий йонгылыш уке годым 4 пунктуаций йонгылыш, тыгак 2 грамматике йонгылыш лийын кертеш.</p>
<p>«3» — 14–12 балл</p>	<p>1. Пашаште теме деч палынак коранге.</p> <p>2. Түнг шотышто чын, но йонгылыш кучылтмо факт вашлиялтеш.</p> <p>3. Шонымым каласкалыме радам коклан лугалтеш.</p> <p>4. Шукыж годым икгай мут ден ойлончо-влак улыт, южо шомакым йонгылыш кучылтмо.</p> <p>5. Стильым луген возымо, йылме сөраллык ок сите.</p> <p>Чумыр пашаште содержанияй могырым 4 экшык деч шуко лийшаш огыл да йылме шотышто 5 ситыдымаш лийын</p>	<p>4 орфографий да 4 пунктуаций, але 3 орфографий да 5 пунктуаций йонгылыш, але орфографий йонгылыш уке годым 7 пунктуаций йонгылыш, тыгак 4 грамматике йонгылыш лийын кертеш.</p>
<p>«2» — 11–9 балл</p>	<p>кертеш.</p> <p>1. Паша темылан келшен ок тол.</p> <p>2. Шуко фактым йонгылыш кучылтмо.</p> <p>3. Пашан чыла ужашыштыже шонымым каласкалыме радамым лугымо, нунын коклаште кыл уке.</p> <p>4. Түрлө мут пеш шагал, икгай күчык ойлончо-влак гына улыт, коклаштышт кыл уке гаяк, мутым чүчкыдын йонгылыш кучылтмо.</p> <p>5. Стиль икгай огыл.</p> <p>Чумыр пашаште содержанияй могырым 6 экшык деч шуко ыштыме, йылме шотышто 7 ситыдымаш утла уло.</p>	<p>7 орфографий да 7 пунктуаций, але 6 орфографий да 8 пунктуаций йонгылыш, але 5 орфографий да 9 пунктуаций йонгылыш, але 8 орфографий да 6 пунктуаций йонгылыш, тыгак 4 грамматике йонгылыш лийын кертеш.</p>

2. Вашмутланымаш текст дене пашам ыштыме радам

Сылнымутан литератур дене тўн кугыжаныш экзаменлан ямдылыме вашмутланымаш текст дене пашам ыштыме го-дым тунемше-влак произведенийын темыжым, тўн шонымашыжым, жанржым, чоҥалтмыжым, образ системым, сылнештарен сорастарыме йоным, стиль ойыртемым да тулеч молымат рашемдышаш улыт.

Тунемше, текстым устан лудын лекмекыже, содержания почеш тўн шотышто туныктышын тыгай йодышыжо-влаклан вашмутым пуа:

1) тиде ужашым могай произведений гыч налме? Произведенийын лўмжым каласыза; молан тыге лўмдымө? Шке шонымашдам каласыза;

2) произведений авторын лўмжө, тудын илыш-корныжо, усталык пашаже (кўчыкын каласкалыза);

4) произведенийын жанрже; темыже (мо нерген?) да тўн шонымашыже (тиде произведений дене автор мом каласынеже, молан туныктынеже); проблематике (автор могай пўсө йодыш-влакым нөлталын?);

5) герой-влакын койыш-шоктышыштым аклыза. Молан тыге але вес семын ыштымыштым умылтарыза;

6) авторын сўретлыме событий, нөлталме йодыш-влак шотышто шонымашыже, кумылжо;

7) пумыо ужашлан энтертен, произведенийын чоҥалтме йонжым (каласкалымаш, описаний, шонкалымаш) каласыза;

9) сылнештарыме йон-влакым (троп ден фигур-влакым) палемдыза.

Вашмутланымашым аклымаш

Устан лудмым **аклыме критерий**: сылнын, раш, чаткан, препинаний палым шотыш налын, интонацийым содержаниялан, авторын шонымашыжлан келыштарен, психологий да логике паузым да пералтышым эскерен, орфоэпий нормым шотыш налын, келшыше лудмо темпым ойырен, йонгылыш деч посна лудмаш.

Тунемшынын вашмутыштым аклыме го-дым теве мо шотыш налалтеш:

1. Тунемше тунемме произведенийын текстшым сайын да келгын пала.

2. Событий-влак кокласе кылым, герой-влакын койыш-шок-тышыштым, молан тыге ыштымыштым умылтарен мошта.

3. Произведенийын идей да эстетике содержанияйжым почын пуымаште сылнештарыме йӧнын вержым палемден кертеш.

4. Сылнымутан произведенийым лончылымо годым литератур теорий гыч налме шинчымаш дене пайдаланен мошта.

5. Шке вашмутшым негызлаш текстым кучылтеш.

6. Яндар литератур йылме дене каласкала.

Вашмутланымашым аклыме критерий

1. Устан лудмаш

Критерий	Балл
Произведенийын авторжым да лӱмжым чын ончыктым	2
Интонаций	
Раш, чаткан, препинаний палым шотыш налын, интонацийым содержанияйлан, авторын шонымашыжлан келыштарен, психологий да логике паузым да пералтышым эскерен, орфоэпий нормым шотыш налын, келшыше лудмо темпым ойырен, йонгылыш деч посна лудмаш	2
Лудмаште 3–4 экишкык вашлиялтеш	1
Нине требований-влакым шотыш налде лудмаш	0

2. Шке позицийым, шонымашым ешарен, текстым каласкалымаш

	Текстым раш, тичмаш, шке шонымашым ешарен каласкалымашым аклыме критерий	Балл
1.	Каласкалымаште текстын тӱн содержанияйжым арален кодымаш	
	Каласкалымаште текстын чыла тӱн элементшым палемден кодымаш	2
	Южо элементшым коден каласкалымаш	1
	Текстын тӱн содержанияйжым каласкалыде кодымаш	0

2.	Фактологический материалым эскерен каласкалымаш	
	Текстын содержанияйжым каласкалымаште фактический йонгылышым ыштыме огыл	2
	Текстын содержанияйжым каласкалымаште ик-кок фактический йонгылышым ыштыме	1
	2 деч утларак фактический йонгылышым ыштыме	0
3.	Текстыште сүретлыме проблемылан шке шонымашым негызлен каласкалымаш	
	Текстыште сүретлыме проблемылан шке шонымашым каласкалымаш келшен толшо да шоналтен ыштыме	2
	Текстыште сүретлыме проблемылан шке шонымашым каласкалымаш келшен толшо да шоналтен ыштыме огыл	0

3. Иллюстраций почеш мутланымаш

Литератур дене кугыжаныш экзаменыште вашмутланымаш деч посна кокымшо заданий темлалтеш: фотографий але сүрет почеш мутланымаш. Тудо тўн шотышто тыгай йодыш-влак почеш чоналтеш:

1. Сүретыште (фотошто) көм (мом) ончыктым?
2. Действий кушто кая?
3. Могай событийым ончыктым?

4. Идалыкын могай жапшым сүретлыме?

5. Фото (сүрет) могай кумылым луктеш?

Мутлан, примерлан кондымо фото почеш мутланымашым чонгымо шаблон тыгай лийын кертеш:

Тўналгыш ой (3 ойлончо).

1. *Мыйын ончылнем онлай фотографий...*

2. *Тудын темыже ...*

3. *Бнде сүретым тўткынрак ончал лектына.*

Тўн ужаш. Сүрет (фото) почеш каласкалымаш (5 ойлончо).

— *Фотосүретыште — школ сад.*

— *Тушто йоча-влакым ончыктым.*

— *Нуно, куанен, уло кумылын пушенгым шындат.*

— *Шижалтеш, нунылан тиде паша моткоч келша.*

— *Йоча-влакын чийыме вургемыштым да садыште пушенге шындыме жапым шымлен, иктешлаш лиеш: фотосүретыште шошо жапым ончыктым.*

Иктешлымаш (3–4 ойлончо).

— *Мыят пушенгым шындаш йўратем.*

— *Сад пакчаште паша капкылым шуара.*

— *Пўртўсым аралаш кумылым луктеш.*

— *Мылам тиде фотосүрет келша, тудо йоча-влакын паша кумылыштым тўрысынек почеш.*

Иллюстраций почеш каласкалымашым (монологым) аклыме критерий

№	Критерий	Балл
1	Коммуникативный задачым шуктымаш	
	Тунемше, иллюстрацийыште ончыктым темым, проблемым шотыш налын, коммуникативный задачым шуктен. Сүретыште темлыме теме, проблеме почеш 6 деч шагал огыл ойым каласен.	5
	Тунемше, иллюстрацийыште ончыктым темым, проблемым шотыш налын, тўн шотышто коммуникативный задачым шуктен, но сүретыште темлыме теме, проблеме почеш 6 деч шагал ойым каласен.	3

	Тунемше иллюстраций почеш каласкалымашым чоҗаш төчен, но сүретыште темлыме проблемым почын кертын огыл.	0
2	Каласкалымашым (монологым) чоҗымаш	
	Тунемшын каласкалымаштыже шонымашыже тичмаш, раш; ойжо чаткан, радамын чоҗалтын, логике сынан йонгылыш ок шижалт.	5
	Тунемшын каласкалымаштыже тўнҗ шотышто шонымашыже тичмаш, раш; ойыштыжо чаткалык, радам шижалтыт, но логике сынан 1 йонгылыш вашлиялтеш.	3
	Тунемшын каласкалымаштыже шонымашыже тичмаш, раш огыл; ойыштыжо чаткалык, радамын чоҗымаш ок шижалт, логике сынан йонгылыш ятыр.	0
	Эн шуко балл	10

4. Устан лудаш туныктышылан канҗаш

Лудаш тўнҗалме деч ончыч эскерыман: шинчаш кўлеш рын, вийнен да тунамак могырым луштарен. Вуйым кумык сакен, пўгырнен, онҗым ўстел пелен пызырен шинчыме годым шўлышым ласкан налаш огеш лий. Тиде устан лудаш мешанчыкым луктеш.

Тыгак йўкым, тудын сай кўкшытшым (качестважым), йонгалтмыжым шотыш налман. Йўк ик семын, яндарын лекше манын, шўлышым чын налын моштыман. Южгунам тунемшылан ойлончым мучаш марте каласаш шўлышыжө ок сите, вучыдымын чарналтышым (паузым) ышташыже перна. Садлан лудмо жапыште шодышто эре юж анык лийшаш. Шымлымаш гыч пале, ик гана шўлышым налме 13–14 слогым каласаш сита. Шўлышым чарналтыш годым налман.

Чарналтыш (паузо) — ойлымо але лудмо годым мут йогыным посна ужашлан шелше йўк шогалтыш. Мут йогынышто шомак-влак икте-весе дене лугалтшаш огытыл, раш йонгалтшаш улыт. Уке гын ойлымым чын да раш умылаш ок лий. Паузын значенийжым, мутлан, тыгай ойлончо: *Опанас Йыван Микале дене мутлана* — раш ончыкта. Предложенийым ик шўлыш дене лудмо годым, кө көн дене мутлана, умылаш неле. Умылаш лиеш — Опанас мутлана Йыван Микале дене

але вес сеҗынже — Опанас Йыван мутлана Микале дене. Тыгай ой чарналтыш дене рашемеш. Садлан посна шомак але мут кылдыш почеш изиш шогалман, вара ойым шуйыман. Могай мут почеш шўлышым налман — содержанияй гыч рашемеш. Тыге кўшнў ончыктымо ойлончын значенийже чарналтыш деч шога (тудым | пале дене ончыктат): *Опанас | Йыван Микале дене мутлана. Але: Опанас Йыван | Микале дене мутлана.*

Устан лудмаште **йўкын йонгалтмыже** кугу верым налеш. Кажне шомак яндарын йонгалтше манын, умша кўргыштў вудыматыман огыл, умша сайын почылтшаш. Раш йонгалтарыме ойым тора гыч колаш лиеш.

Йўк кўкшыт (тональность) шот денат икгай огыл: вичкыж але кўжгў лиеш. Тональностыым вашталтен моштымаш — лудмо але каласаклыме годым кўлешан паша. Мастар еҗ лудмыж годым йўкым тўрлын вашталтылеш, пуйто текстым икмынар еҗ лудеш. Садлан лудмо годым кугыен ой, ўдырамаш, йоча, шонгыен кутырымо ойыртеҗ сўралын йонгалтшаш. Мутлан, Н. Лекайнын «Шўртнў падыраш» повесть гыч ужашым налына:

Эрлашыжым, кече кўшкў кўзаш тарваныме годым, Микале колым кучаш тарваныш.

— *Микал изай, мыйымат нангае, — манеш Каври шольжо.*

— *Ме мўндыркў каена. Тый ноет, адак ўвыра пеш шуко уло, — чарен ойла изаже.*

— *Изай, — сўрвала Каври, — ом нойо. Мый мўндыр вавай декат миенам.*

— *Мый теҗе тыланет, — лўдыктен, мушкындыжым ончыкта Микале.*

— *Изай, мый ом код-ла.*

Вачышкыже кок эҗырвоштырым пыштен, Микале лектын кайыш. Йоча-влак ялым гына лектыч, Каври поктенат шуо.

Тыште кўкшыт шот дене йўк кум тўрлын йонгалтшаш: лудмо годым авторын, Микалын да изи Каврин йўкышт шоктышаш.

Содержанийлан келшышын текстым ик вере вашкыде, икшырымын лудман, а вес вере лудмо **теҗп** писемеш, шомак-влак икте почеш весе чулымынрак да чулымынрак ойлалтыт. Шукыж годым лудмо теҗп писын вашталтше действияым ончыктымо годым вияҗгеш.

Эре ик семын лудмо колыштшым нойыктара, сандене тек-
стым йонгалтарыме годым **интонацийым** вашталтыме дене
пырля лудмо темпат түрлө лийшаш.

Йүкым раш, чын да яндарын ойлымым **дикций** маныт. Дик-
ций сай лийже манын, кажне йүкым, слогым, шомакым раш
каласаш тыршыман: лудмо, ойлымо, йонгыдо, сөрале лийышт.
Йүкым чын, раш йонгалтараш манын, орфоэпий правилым
эскерен шогыман.

Тунемше-влакын посна йүкым ойлымышт годым вашлиялт-
ше икмыняр ситыдымаш тыгай улеш:

1) йонг йүк-влакым ойлымаште марий йылмыште мут му-
чашысе пералтышдыме (ударенийдыме) йонг йүк раш ок шокто,
редуцироватлалтеш. Возымаште, мутлан, **о, е** буква-влак шогат
гын, ойышто нуно **ы** йүк семын йонгалтыт: *корно [корны], кор-
нышто [корнышты], эрдене [эрдены], уремыште [уремышты]*, тулеч
молат. Тиде — марий йылмын тӧртыкшӧ (закономерностьшо).
Но кызытсе самырык тукум тиде орфоэпий законом пешыжак
шотыш огеш нал, мут-влак кузе возалтыт, тугак йонгалтара.

Эше тидымат палемдыман, возымо йылмын влиянийже
пытартыш жапыште мут мучашысе йонг йүкым каласымаште
веле огыл, мут покшелнысе йонг йүкым ойлымаштат шижал-
теш. Тыгай мутлаште *ӱдырамаш, чодыра, тӱтыра, пӱдыра, ла-
выра*, тулеч моло мутлаштат **ы** йүкым утыждене раш ойлат,
кӱчык марий **ы** ятырлан кужемеш, тыге мут йонгалтмаш пуж-
ла: *ӱд(ы)рамаш* олмеш *ӱдырамаш* йонгга;

2) коклан, мӱнгешла, мут покшелне тичмаш йонг йүк-влак
редуцированный йүк дене вашталтыт: *кутыра* олмеш *к(у)тыра*,
тул олмеш *т(у)л*;

3) посна мутлаште литератур йылмысе редуцированный **ы**
йүк олмеш тичмаш **и** йонг йүк каласалтеш: *шиже (шыже), ни-
лыт (нылыт), иле (ыле)*. Тиде Марий Турек, Шернур да эрвел-
марий кундемлаште шижалтеш.

Туныктышо-влаклан тыгай йонгылыш-влакым эреак тӧр-
лен шогыман.

Сонг йүкым ойлымаштат икмыняр ситыдымаш шижалтеш:

1) Шернур, Морко кундемлаште **ӱ** йүкын йонгалтмыже
тыге шокта: *дӱр (ӱӱр), дер (ер), дуж (юж), ӱ* олмеш пушкыдо **д**
вашлиялтеш;

2) эрвелмарий-влакын, тыгак Марий Турек районышто с йӱк пушкыдемеш: *маська (маска), посьна (посна)*. Волжский районышто, Пошкырт кундемыште пенгыде **Ч** йонга: *коЧкаш, коЧа, поЧ* да т.м. Медведево, Советский районлаште **ч** йӱк **ц** дене вашталтеш: *цыве, ноцко, коцкаш*, т.м.

Сандене туныктышылан устан лудаш туныктымо годым чыла тиде верысе диалект ойыртемем палыман, шомакым литератур йылме дене ойлаш кӱлмӧ нерген эре ушештарыман, ойышто вашлиялтше йонгылышым тӧрлатен шогаш тӱрлӧ упражненийым эртарыман.

Ойлончо чӱчкыдынак посна **ой** (фразе), але **синтагме**, гыч шога. Синтагмыште шомак-влак рӱдӧ мут йыр чумыргат: *Таче | мемнан школьшко | уста писатель толын*. Тыште кум синтагме уло, нуным паузо дене ойырымо. Кокымшо ден кумшо шомак кылдышыште *школьшко* да *писатель* рӱдӧ мут-влак улыт, нуно йӱк (интонаций) дене ойырен каласалтыт.

Текстым лудаш ямдылалтме годым, могай мут кудын дене кылдалтын, рашемден лекман, вара чарналтышым шындыман.

Сандене устан лудаш ямдылалтме годым ойлончын, текстын содержанияйыштым сайын умылен налман, вара, чарналтышым шынден, ойлончым синтагмылан шеледыман. Тыге **логический чарналтыш** палемдалтеш.

Чӱчкыдынак чарналтышын вержым текстыште улшо препинаний пале рашемдаш полша. Мутлан, *Йӱд пычкемыш: | парня шурактенат ок кой*.

Туге гынат коклан препинаний пале да чарналтыш келшен огыт тол, южгунам пале улмо годым чарналтыш ок шындалт. Мутлан, *Ит лӱд, Эвай, | мый шкемым обижаяш ом пу...* (С.Г. Чавайн).

Мӧнгешла, ойлончо кӧргыштӧ препинаний пале уке годымат шӱлышым налына, тудым икмыняр синтагмылан шельна: *Шукерте ожно | илен улмаш ик купеч. | Икана | чатлама теле йӱштӧ кечын | тудо палыме йолташ купечше дека | унала каяш тарванен* (Купеч ден йорло рвезе. *Йомак*).

Тидымат палемдыман, лудмо годым паузо икгай ок лий. Эн ондак тудо кужыт шот дене ойыртегалтеш. Ик ойлончо ден вес ойлончо коклаште чарналтыш кужу лиеш, муткылдыш коклаште — кӱчыкрак.

Текстым лудаш ямдылыме годым чарналтыш-влак тыге ончыкталтыт: | — кўчык чарналтыш, чўчкыдын препинаний пале уке годым шындалтеш; || — кужу чарналтыш (ик ойлончо ден весе коклаште тире, точка запятой, кок точка, шуко точка улмо годым вашлийына); ||| — тиде пале дене ончыктым паузо шукыж годым умбакыже у шонымаш, у ой тўнгалмым шижтара. Садлан тудо моло дене тагастарымаште ятырлан кужу.

Мутат уке, тыге палемдымаш условный улеш: кажде ег ик текстымак тўрлө семын йонгалтарен сенга. Тыге паузо-влакат тўрлө лийын кертыт.

Лудмаште да ойлымаште шомак да муткылдыш-влак ик семын огыт йонго, нуно тўрлө кўкшытан толкыным шарныктат. Ойышто посна шомак йўк дене ойыралт каласалтеш. Тыге чўчкыдын ойын содержанияйже рашемеш. Тагастарыза: *Уке, мыйын йўкем йомын огыл* але *Уке, мыйын йўкем йомын огыл...* (Ю. Чавайн). Икымше предложенийыште, *мыйын* шомакым моло деч йўк дене ойырен каласымек, ойым тыге умылыман: *лирике геройын йўкшө йомын огыл*, а кокымшо предложенийыште — тудын *йўкшө йомын огыл*.

Ойышто посна мутым йўк дене ойырен каласымым **логический пералтыш** маныт. Ойлымо-кутырымо годым могай мутым йўк дене ойырыман, тидын нерген огешат шоналт, мо нерген каласаш кўлмым ойлышо ег шкеже сайын шижеш. А лудмо годым вес паша: текстын авторжо мом каласаш шонен, тидым шотыш налман. Тыгодым тўрлө шонымаш лектеш. Логический пералтышлан кōра предложений тўрлө уверым каласен сенга: *Тений изам Москошко миен*. Икымше вариантыште *тений* шомакым ойырен каласена гын, изан Москошко кунам мийымыжым пален налына. А пыртартыш вариантыште *миен* шомак ойырен палемдалтеш: изамын Москошко кайышаш планже кўрылтын огыл, тудо Москошто лийын.

Логический пералтыш эре йўкым виянгден каласымым ок йод. Шомакым моло мут деч тўрлын ойыраш лиш: йўкым иземден але ойыртемынак шуэмден каласен. Мутлан, *Да ит јит шјргыштем шинчавјдым, Тиде шјм гыч йога мурпамаш...* (Ю. Чавайн) (*мурпамаш* шомакым йўкым иземден каласена).

Вес пример, М. Шкетанын «Эренер» романже гыч ужаш:

— *Мый тылат мешаем?! Мешаем, а? Адак ик гана каласе: мешаем?* — *Пөтырын ачаже туманла.*

— *Ме-ша-ет!..* — *рашлен манын Пөтыр.*

Мутат уке, ончыктымo ужашыште *мешаем* да *мешает* мут-влак логический ударениян улыт. Но пытартыш предложенийыште *ме-ша-ет* мут ончычсо дене тагастарымаште ой-ыртегалтеш: тудо шуйдарен каласалтын. Автор тидым кажне слогым ойырымо дене палемден.

Ойышто логический пералтышан мут түрлө вий дене каласалтеш. Тидым условный пале дене ончыктат:

ик кореш (линий) — *моло шомак дене тагастарымаште йүк утларак кугемеш;*

кок кореш — *эше виянрак каласалтеш;*

кум кореш — *чот йонгалтеш.*

Мутлан, *Йүр толмым шуко вучышна. Таче нугыдо пыл кавам леведе, шыма йүр выжгыкташ тўнале. Ура-а — йүр!* (Кок кореш дене эше виянрак каласалтеш). *Леве йүр!* (Чот йонгалтеш — кум кореш дене ончыкталтеш).

Логический пералтыш ойым сылнештара, шонымашым рашемдаш полша, ешартыш шижмашым почеш. Устан лудаш ямдылалтме годым посна мутым содержаниян келшышын йүк дене кузе ойыраш, сайын шоналтыман, ончыктымo условный пале-влак дене палемдыман.

Ойышто логический пералтыш могай мутышто лийшаш, тидын шотышто икмыняр правил уло:

1. Кеч-могай ойыштат рүдө мут-влак ойыралтыт, нуно эн күлешан шонымашым каласаш полшат. Рүдө мут-влак ойын содержаниянже дене кылдалтыт.

2. Ойышто у умылымаш эре логический пералтышан лиеш. Текстыште у предмет, лица але кончыш эн ондак каласалтыт да нуно умбакыже действий виянме дене кылдалтыт гын, йүк дене поснак ойыралтыт.

3. Ваштареш шогышо умылымаш (предмет, кончыш) эре йүк дене ойыралтеш.

4. Тагастарыме годым предмет мо але кō дене тагастаралтеш, тудо логический пералтышан лиеш, йүк дене ойыралтеш:

Чодыра дене чоя рывыж семын

Почшо дене модылден үжара. (Олык Ипай).

Логический пералтыш дене интонаций чак кылдалтеш.

Интонаций — посна мутын але ойын посна семже, викшым ойлаш гын, кумыл сем. Интонаций мемнан мом кузе шонымынам мучаш марте рашемдаш полша. Могай-гынат кумыл ойыртемем палдарыде, ик мутымат пелешташ ок лий. Енгын куанже, ойгыжо але шыдешкымыже, өрмыжӧ я вожылмыжо йӱкшын кузе вашталтмыже, йонгалтмыже гыч чыла рашемеш. Мутлан, О. Шабдар «Ӱдырамаш корно» романыштыже воза: (Ведат) *пурам йӱэш, шинчаж дене ӧрын-вожыл шогалше Маринан вӱрж гай керылт онча. Пурам йӱын пытарен, Кори кугызан велышке савырнен пелешта:*

— *Ну, Кори чӱчӱ, ӱдыретше-е!.. Кузе тыгай чевер саскам ончен куштен моштенат!*

Тиде ужаш тебе мо дене онгай. *Ну, Кори чӱчӱ, ӱдыретше-е!..* предложенийште *ӱдыретше-е* шомак лудмо годым моло мут дене танастарымаште тудо ойыртемем йонгалташ. Произведенийын содержанияже гыч пале: Маринан чиен шогалмыже, тӱвыргӧ капкылже, мотор чурийвылышыже Ведатым моткоч чот ӧрыктареныт да кумылжым савыреныт. Сандене тудо *ӱдыретше* шомакым уло кумылын, пытартыш э йӱкым шуйдарен ойла, тушто ӧрмӧ, шӱм-чон ылыжме кумыл йонгалтеш: *ӱдыретше пеш моторыс!* ой олмеш Ведат лач ик шомакым веле пелешта — *ӱдыретше-е!* Тиде мутын тӱрыс значенийжым, шижмашыжым да ешартыш тӱсшым йӱк (логический пералтыш) да интонаций (сем) дене почын пуыман.

Возымо йылмыште интонацийын энгертышыже — препинаний пале-влак да мут радам, тыгак ойым чонымо ойыртем.

Мутат уке, устан лудаш туныктымо паша кажне классыште эреак, кӱрылтде шуйнышаш. Тунам веле тунемшын лудмыжо кӱшнӧ палемдыме устан лудмо критерийлан келшен толлаш тӱнгалеш. Тудо сылнын, раш, чаткан, препинаний палым шотыш налын, интонацийым содержаниялан, авторын шонымашыжлан келыштарен, психологий да логике паузым да пералтышым эскерен, орфоэпий нормым шотыш налын, келшыше лудмо темпым ойырен, йонгылыш деч посна лудаш тыршаш тӱнгалеш.

5. Прозо произведенийым лончылымо радам

1. Произведенийын авторжо.
2. Произведенийын лүмжө. Мом тудо ончыкта?
3. Произведенийын жанрже. Жанр пале-влак.
4. Каласкалымаш кӧн лүм дене эрта?
5. Произведенийын темыже (мо нерген?) да тӱн шоны-машыже (тиде произведений дене автор мом каласынеже, молан туныктынеже). Проблематике (автор могай пӱсӧ йодыш-влакым нӧлталын).
6. Произведенийын сюжетше (событий-влакын радамлалт эртымашт). Конфликт (ваштарешла шогалтымаш, келшыды-маш), кунам тудо лийын, могай персонаж-влак коклаште, мо дене кылдалтын, могай амаллан кӧра? Тӱн эпизод-влак.
7. Произведенийыште образ системе:
 - персонаж-влак (тӱн, тӱн огыл, сай, осал);
 - персонаж-влакын койышышт, молан тыге ыштеныт;
 - герой деке моло персонаж-влакын отношениышт;
 - персонаж шкенжым кузе акла;
 - авторын персонаж-влак деке кумылжо.
8. Произведенийын композицийже (чоңалтмыже):
 - текстын ужаш-влаклан шелалтмыже;
 - эпиграф уло мо, тудын сомылжо.
9. Авторын позицийже кузе ончыкталтын (авторын сӱрет-лыме событий, нӧлталме йодыш-влак деке шонымашыже, отношениыже)? Автор нӧлталме йодыш-влаклан могай вашмутым вуча?
10. Сылнештарыме йӧн-влак (троп ден фигур-влак), произведенийын тӱн шонымашыжым почаш полшышо сылнымут йӧн.
11. Произведенийын йылме ойыртемыже (тоштемше мут, диалект, кӱэмалтше ойсавыртыш, калыкмут да тулеч молат).

І. ИЗЛОЖЕНИЙ ТЕКСТ-ВЛАК

№ 1

Политрук Лапшин, фашист-влак лўйылттым чарнат манын, ятыр киен эртарыш. Пытаргышлан кенета тўрштен кыনে, автоматчик-влакым тарваташ кычкырал колтыш:

— Родина верч, почешем, ончыко! — да немыч блиндаж декыла тўршта.

Тудын дене пырля Сергей да моло автоматчик-влак куржыт, блиндажлаш гранатым кышкат. Автоматчик-влакын тыге лўддымын кредалаш пижмышт тушманым йўршеш ўрыктара.

Кенета Лапшины автоматше шыплана. Сергей ончалеш — Лапшин комдык савырнен возын. Пўйжў кокла гыч чевер вўр йога. Пурла онжо тура йоген волен, Йошкар Знамя орденжым мушкеш.

— Политрук йолташ! — Сергей Лапшиным пулышыж гыч рўзалта.

Лапшин ок пелеште. Шўлышыжат пытен.

Сергей, он пеленже автоматым ишен, уло йўкын кычкырал колта:

— Политрук колен! Командованийым шке ўмбакем налам! Тушман ваштареш утларак тале тулым почса!

Тушман-влак виян лўйылтыт. Мемнан автоматчик-влак шагалын улыт гынат, огыт чакне. Вашке Сергей шкежат нелын сусырга да икмыняр татлан ушым йомдара. Ушыжо пурымек, йыр ончалеш — мемнан могырышто иктат лўйылтшў уке. Сергей шкетын гына кодын. Ончыко ончалеш — тудын деке немыч-влак нушкыт. Нуно сусыр совет салтакым пленыш налаш шонен лишемыт.

Сергей икымше очередь денак кум тушманым вес тўняш колта. Фашист-влак мўнгеш чакнен каят.

Сергей кийыме вержым вашталта, вес воронкаш йышт нушкын миен возеш. Блиндаж гыч адак фашист тўшка лек-

теш. Совет салтакым колышылан шотленыт, очыни, ваштареш огыт лўйылт. «Рус капут!» — манын когоклат.

Сергей кенета уэш очередьым пуа.

Ояр. Сергейын вуй ўмбалныже — кўрен шығалык гай ну-гыдо пурак ден тар шикш, пылдыме каваште кече вудакан онча.

Сусыргымылан кўра тудын вуйжо коржеш.

Фашист-влак адак лишемыт. Сергей лўйылтеш, кидшым автомат чытырыкта. Теве тушман пуля пилоткыжым налын кая, осколко-влак кидыш, йолыш верештыт.

Сергей шке вўржым ужеш, но сусырым пидаш жап уке: лўй-ылташ кўлеш. Фашист-влак икте почеш весе шуйнен возыт. Сергейын шкетын улмыжым палат гынат, ончыко каяш огыт тошт. Сергей адак ик татлан ушым йомдара. Помыжалтмекше, фашист тўшкан тудын деке лишеммым ужеш. Тушман-влак Сергейым колышылан шотлат гынат, кычкыралын ончат:

— Рус, стафайс!

Сергей пўйжым пурлын колта. Фашист-влак мынярын улыт, шотлен ок шого, автоматшым виктарен, очередьым пуа. Фашист-влак адакат йўрлыт, пытат.

— Суворов-влак колышат, ылышат тушман кидыш огыт верешт! — кычкыралеш Сергей. (311 мут)

(Дим. Орай. «Чолга шўдыр» повесть гыч)

№ 2

Кузе шочын Никандр Лекайнын «Кугу сарын тулыштыжо» романже?

1943 ий февраль тўналтыште фашист-влакым кырен шалатымеке, пўтынь сар корно касвельшкыла лупшалтын. Калыкын кугу сенгымашыжым ончыкташ Никандр Лекайн сылнымутан кугу произведенийым возаш шонен пыштен. Ондак йодыш лектын: геройлан кўм налаш? Йўршын у ег-влакым ончыкташ але ондак возымо гычын кучылташ? Кузе лияш? А мо, «Кўртнў вий» романыште Алексей Эчан Кугу Октябрь революцийыште кредал налме эрыкым граждан сарыште арала гын, ынде, коло ий утла эртымеке, тудын эргыже — Геннадий — фашист-влак ваштареш кредалеш. Никандр Сергеевич

ятыр жап сюжетым шонен коштеш. Сюжетым тўнгалтыш гыч мучаш марте ямдылен шуктымек, возаш шичме деч ончыч боец йолташыжлан мутым луктеш:

— Шукерте огыл мый фашист-влак ваштареш кредалме нерген книгам лудым, колыштат мо?

— Колыштам, но кўчыкынарак ойло, келша гын, шкежат лудам, — шоктен вашмут.

Никандр Сергеевич тўрлө паша лугыч кўрылтыш дене кум кече почела каласкала. Партизан отрядым организоватлаш тўнгалме марте Геннадий Алексеев ден йолташыже-влак нерген колышт налмек, саде боецет старший сержант Еремеевым кок кид дене руалтен куча:

— Кушто тиде книга? Көн кидыште? Айда, ончыкто! Мый кызытак лудаш тўналам.

Никандр Сергеевич ик жап тудым ончен шога да вашешта:

— Ты книгам кызыт нигуштат от му. Тудым але возымо огыл. Мый шке тудым возаш шоненам да, шкемым тергаш манын, тылат ойлен пуышым.

Тылеч вара дивизийыште Еремеевын писатель улмыжым чылан пален налыт. Икмыняр жап гыч командований тудым газет лукмо пашаш кусара. Фургонеш верланыше редакцийыште лўмын ик лукым ойырат. Никандр Сергеевич, йўдым-кечым ончыде, глава почеш главам воза. Воза да тунамак Йошкар-Олаш писатель ушемын ответственный секретарьже С.Н. Николаевлан колта.

Тунам роман вес лўман улмаш — «Аня». Моланже шижалтеш: романыште Анян образше эн кугу верым налеш.

Н. Лекайн 1945 ийыште Совет Армий гыч демобилизоватлалт пёртылеш да произведенийжым савыкташ пуымо деч ончыч уэш тёрлаш шинчеш. Сар деч вара тёрлымö вариантым 1948 ийыште печатъыш колтымо. Кум ужашан «Кугу сарын тулыштыжо» роман кок книга дене лектын. Лудшо-влак моткоч куанен вашлийыныт. Марий литератур калыкын вучымо сылне произведений дене пойдаралтын. (303 мут)

(Валентин Исенеков семын. Роман почеш роман)

Кузе Днепрым вончаш? Тиде шонымаш уш гычак лектын огыл. Тыште эн ончычак пеш кугу тыршымаш, моштымаш, лүддымылык күлеш. Пуш дене вончаш лийна. Тушман пален ынже шукто манын, ямдылалташ йўдымак тўнгална. Пушым муна да тудым вўд сереш маскироватлен шындышна. Тыге куд пуш погыныш. Кажне пушышко куд ег дене шынден, икана-ште кумло куд еным вончыктараш лиш.

Салтак-влак мастар улыт. Теве пила да товар йўк шокташат тўнгале. Ме, чылажымат шоналтен, ала-мыняр пачаш висен ямдылалтна: Днепр гоч вончышыла, командирын але шкенжын титакшылан көра нигөнат вўд пундашке кайымыже ок шу. Вончымо годым тушман ужын шукта гын, тунам вара кузе лийман? Тидым шотышко налаш гын, тыге гына ышташ лиш: вончаш йўдым, шып.

Ончылгочак ойлен келшышна: ик егат ик йўкымат лукшаш огыл. Атакылан сигнал — гранатым пудештарымаш.

Йўд. Тыгыде йўр йўреш. Ойлен келшыме семын ме Днепр гоч вончена. Пушышто — тошкалтыш, кажне ег гранатым, автоматым, пистолетым, кинжалым налын. Гитлеровец-влак югунам ракетым колтылыт, но йўрлан лийын тудо торашке волгалтарен ок керт. Днепр шке йогынжо дене мемнам өрдыжкырак нангая, но ме ончылгочак шотлен пыштен улына.

Теве тура Днепр сер. Пуш-влак икте почеш весе толын шогалыт. Салтак-влак, тушечын волен, почешышт тошкалтышым нангаят. Пуш-влак тунамак, сер деч ойырлен, мөнгеш каят. Салтак-влак коклаште ик йўкат ок шокто. Шыпак тошкалтыш-влакым шогалтена. Теве ала-кө серышкат күза. Мыят вашкем, чылан ик жапыште күзен шуаш күлеш.

Йўран пычкемыш йўдым граната пудеште. Сигнал пуалтын — атакыш! Тушман-влак, йўр деч шылын, плащ дене петырналт шинчат. Первый жапыште мемнан салтак-влак кинжал дене пашам ышташ тўнгальч. Но тушман ындыжым шижын шуктен, лўйкалымаш койын талышна. Тошкалтыш дене күзымем годымак йолемлан шокшын чучо. Шижам: су-сыргенам, но тыгай жапыште бой гыч каяш ок лий.

— Командир, мо лийын? — Юсупов йодеш.

— Нимат уке, — манам. — Ончыко!

Сусыргышо йолым вашке пидын, салтак-влак дене пырля кредалмашке ушнышым. Кредалмаш кўчык ыле, но пеш виян эртыш. Кө мыняр фашистым пытарен, нигөат шотлен огыл. Шагатат пеле чоло жапыште ме шым километрлан көргыш пуррышна. Плацдарм сай лие. А тиде жапыште Днепр гоч войска вончен, вашке понтонный кўвар ышталтын.

Днепр помыжалтын. Эртат неле танк-влак, кая артиллерий. Фашист оборона чыгырналтын, тудо уло Днепр мучко шаланен. Сусыргышо йол коршта, но мый шкемын взводом дене тушманым касвелышкыла поктем. (339 мут)

(А. Громов. Днепр гоч вончымаш)

№ 4

1943 ий, сентябрь тылзе мучаш. Мемнан войска-влак, тушманым поктен, Днепрын шола серышкыже толын шуыныт.

Кумда энгерым вончаш куштылго огыл: пурла сер тура, садлан фашист-влак шола серым копа пундашсе семын ужыт.

Мемнан командований ончылно ик задача шоген: Днеприм вончен, шакше тушманым касвелыш покташ.

Миша Лебедевмытын батарей ончылат лач тыгаяк задаче лийын. Но куатле боевой техникым вес могырыш вончыктарыме деч ончыч разведкым ыштыман. Тидлан кум артиллерист (гвардий лейтенант Лебедев, младший сержант Антипин, ефрейтор Сыса) пехотинец-влак дене пырля ончыч энгер покшелсе островыш пуш дене вончышаш улыт.

Йүд. Днепр үмбач тўтыра нөлтеш. Тидыже мемнан-влаккан сай: островыш вончышо-влакым немыч-влак огыт уж.

Пурла сер гыч тушман чарныде лўйкален гынат, пычкемыш дене пайдаланен, совет салтак-влак, пушлаш шинчын, островыш вашкеныт. Тыгодым кенета ракета волгалтын. Мемнан-влакын пуш дене вончымыштым ужын, немыч-влак снаряд почеш снарядым колтылыныт. Икте почеш вес пуш вўдыш кумыкталтыныт. Теве Мишамытын пушышт воктенак тул менге шогале — чыланат вўдыш шунгалтыч. Чылаштынат ик шоныш: кузе-гынат островыш шумеш ийын миен лекташ.

Нöрышö вургем ўлыкö шупшеш. Пехотинец-влак дене пырля островыш ийын миен шумек, плацдармым налыч.

Кок кече кугу бой ыш лий. Кумшо кечын атака почеш атака. Остров гыч тушманым кырен-поктен колтымек, мемнан-влак Днепрын пурла серышкыже вончышт да Ломоткань ялыш сенен пурышт.

Тиде ялым мөнгеш налаш икымше октябрьште тушман-влак латкок гана атакыш кынелыч, латкок ганажат чакнашышт вереште.

Миша Лебедевын эрденак кидше, йолжо сусырген ыле гынат, шке гвардеец-влакшым коден ыш кай. Кечывал деч вара кум шагат жапыште уэш ныл гана сусырген.

Тылец вара гына тудым, ушым йомдарышым, Антипин ден Сыса Днепр энгер деке, шкена-влак деке, вончыктараш нангаеныт.

Госпитальште Лебедев латкок сутка ушым налын огыл. Ушыж пурымек, тудлан Совет Союз Герой лўмым пуымо нерген пален налын. Шке частышкыже вич тылзе гыч гына пöртылын кертын.

Тылец вара тудо Бессарабийыште, Румынийыште, Польшышто тушман ваштареш кредалын. Но ик тале кредалмаш деч вара госпиталеш 1945 ий икымше январыште ўмыржö кўрылтын. Тудым Польшышто, Мелец олаш, тоеныт.

Марий калык патыр эргыжым шўмыштыжö ашна. (303 мут)

(Б. Данилов. Герой калыкын шўмыштыжö ила)

№ 5

Пеш кугу сўан ыле — иктаж коло вич имнешке, тунарак кычкыме тарантас. Тўмырет, шўвырет, гармонет. Мом ойлаш: имне торговой Элымбай шуко калыкым поген. Ўдыржымат коло вич менте тораште, Ўшўттўрыштö, муыныс. Поян тукым гычак.

Кечываллан мөнгö толаш тарванышна. Чыла сай ыле. Ялыште пеш чаплын ончен колтышт. Ўдырат мотор. Улан, вургемже гына кок шондык. Сўанмарий-влак изишак руштынит гынат, торжа койышан иктат уке. Ял гыч лекмына годым сылнын муралтен колтышна, мемнан сўаннам тек шарнен

илат манынак тыршышна, вара «Тау, тау, тау» манын чевер-ласышна.

Толына. Ёшүт вүдым вончен, кугу чодыраш пурышна. А кенеж чодыра кузе куандара! Ласка. Тымк. Леве мардеж пүжалтме капым пуалеш. Сүан муро шыпланыш. Эркын каена. Изирак курыкым эртышна, весе декат шуына. Вот туштыжо томаша лайын кайыш. Мемнан ваштареш вес сүан толеш.

А тунам тугай койыш ыле: кок сүан вашлийыт гын, кредалде огыт кай. Икте-весежлан корным огыт пу: пуйто кугу намыс. Могай ялын шке лүмнержым волтымо шуэш! Кө-гынат, көм-гынат кырен кодышаш.

Мемнан сүанвуйна Пондаш Пөтыр ыле. Топката, таза мари. Тарантас-влак чарнен шогальыч. Кугурак пөръен-влак ончык лектыч. Нунын ваштареш вес сүанмарий-влак толыт. Шукын улыт. Нунын сүанвуйыштат — патыр ег. Түрлө түсан шовыч капше мучко чолгыжеш веле. Кугу неран картузым упшалын. Кидыштыже шем кишке гай лупш кадыргылеш.

— Куш миенда? Куш каеда? — öрышыжым пүтыралын, койышланен йодеш.

Пондаш Пөтырат вуйым ок пу:

— Шкенан корно дене коштына. Тендан семянак кайык налаш миенна.

— Коранза! Уке гын, тортадам күрыштына, шкендамат тодышт оптена, — кычкырат ваштареш.

— Ала сайынак ойырлена? — шыманрак манеш мемнан сүан озана.

— Уке, пижын ончена!

— Да мом юватылаш? Шельшташ, и чыла паша пыта! — кычкырат ваштареш.

Векат, кугу тума тарвана ыле. Но лачак тыгодым мемнан велым шүвыр, тўмыр, гармонь йүк шергылте. Туманлыше-влак ончал колтышт — öрмаш: ончыч — öръен, почешыже — шүвэрзö, тўмырзö. Шолдыра мут пытыш.

— Ну, корным пуыза! — кычкырал колтыш мемнан ўдырна. — Тиде курыкын лүмжö уке! Тек ўдыр куштымо курык лийже! Шокталтыза куштымо мурым!

Öръен чара верыш лекте. Гармонь, тўмыр, шүвыр уэш помыжалтыч. Керебеляк чодыра мучко весела муро шергылте. Вүр-

генчык упшан, порсын сывынан ўдырым йырваш авырен шо-галыч. А тудыжо туге ныжылгын капкылжым тарватыш, кайык шулдырла кидшым лупшале да эркын кушталтен колтыш. Токан гына вашпижаш шонышо-влакет ۆрын ончен шогат. Сўанвуйын кўш нўлталме лупшыжат волен каен. Орўен лонеш да лонеш. Икмыняр жап гыч тудо пошкудо сўанвуй дек савырныш:

— Ну, родо-влак, мўнган-мўнгышкыда сайын миен шуза. Корныда пиалан лийже!..

Мо шонет: ваштареш толшо сўан коран шогале. Ме ласкан гына ойырлен кайышна. (373 мут)

(Миклай Казаков. Ўдыр куштымо курык)

№ 6

Кас кече, тулшолла йошкарген, койын кугемын, ото шенгеке нойышо енла эркын волыш. Очыни, айдеме веле огыл, чыла чонан: янлык, кайыквусо, кол, лыве да молат — кече лекмым мочол куанен ончат, а кастане шўлыкын ужатат. Иктыже сай: мланде помышыш кас кече пурен йоммо годым иктат ўшаным ок йомдаре: у кече эрла огыл гын, кумышто, кумышто огыл гын, нылымыште, но садак у пиалым конда.

Вашке рўмбалгыш. Шыже кас шем мыжержым чиен шындыш. Миклай пўлемыштыже тулым чўктыш.

Самырык туныктышо рюкзак гыч вичкыж одеялым лукто, чара койкышко шарен пыштыш, тонгедышлан книга орам йўнештарыш да тошто плашше дене леведалт возо. «Рахметов гай лияш кўлеш, — мыскара йўре шоналтышат, шыргыжале. — Спартанский илыш дене илаш тўнгалаш. Вет калык арам ок ойло: «Ондак шкендым чыла шотыштат вурс гай шуаре!»

Миклай, кынелын, пўрт мучко мўнгеш-оньыш кошташ тўнгале. Вара моткоч волгыдо, йонгыдо пўлемыште шинчыше тошто ўстел воктек шинче, вачыжым виктарыш да куштылгын шўлалтыш: «Мый ынде туныктышо улам! Туныктышо! — се-мынже шоналтыш. — Шомакшак могай. Ўшанымылат ок чуч».

Шукерте огыл Миклай шкежат, изи мундырала койын, первый классышке куржталын. А ынде шкеж деч изи ийготаным веле огыл, югунам кугыракымат, ушанрак енгамат туныкташыже перна. А кушто тынар шинчымашым ситараш?

«Туныктышо чыла шинчышаш, чыла палышаш!» — калык тыге шона. Ондак Микляят тыгак шонен. Ынде умыла: тудлан куштылго ок лий. Нимо деч утла — шинчымаш күлеш. Институт айдеме тукумын поянлыкшым, келге шинчымашым вич ий жапыште чырыкшыMAT пуэн кертын огыл, эн тунжө — корным гына ончыктен. Тиде корным такырташ, шинчымашым келгемдаш Миклайлан йүдшө-кечыже тыршыман. Тунам гына илыш вийын тун-вожшым, негызшым пален налеш, ончыко пусынрак да утларак раш ужаш тунгалеш. А ончыко тораш ужын моштыде, тунемше-влакым кумда кугорныш лукташ ок лий. Тидым умылаш огыл гын, туныкташ пижманат огыл.

Миклай верже гыч рошт кытеле да адак полем мучко кошташ да семынже шонкалаш тунгале: «Туныктышылан режим күлеш. Салтакын гай. Пеш пенгыде самодисциплине лийман. Но тудым каже кечын гай шуктен толаш ок лий докан. Школышто пытыдыме паша. Эреак вучыдымо сомыл лектеш. Но режим деч посна туныктышылан садак ок лий».

У туныктышо чемоданже гыч методический пособийым, хрестоматийым, моло книга-влакым луктедыш, нуным үстелыш опташ пиже. (326 мут)

(В. Косоротов. Тура кугорно)

№ 7

Кугу Ачамланде сар пытымылан ятыр ий эртен. Туге гынат ныл ий шуйнышо тале крeдалмаш калыкын шүмешыже мушкын эрыкташ лийдыме вуран кышам коден.

Шочмо элнам он дене аралаш шогалше түрлө национальностей калык коклаште марий калыкын онар эргыж ден үдыржө-влакын лүмыштат кече семын волгалтеш. Нунын кокла гыч иктыже — Родион Артемьевич Охотин. Тудын лүмжө Кугу Ачамланде сарын историйышкыже курым-курымешлан пурен, а чап пашаже Марий кундемыште веле огыл, тыгак кумда элна мучко шарлен. Родион Охотинын подвигшым Совет правительстве Ленин орден, «1941—1945 ийласе Отечественный сарын партизанже» икымше степенян орден да медаль-влак дене палемден.

Родион Артемьевич Белоруссийын Витебск областысе Россон районыштыжо ончыч партизан отрядым, вара брига-

дым чумырен, партизан-влакым тушман ваштареш илаш-колаш кредалаш кумыланден.

Белоруссийыште мланде чонга-влак чўчкыдын шинчалан пернат. Тушто шочмо элым утарышаш верч шке илышыштым пуышо ег-влакын капышт кия. Нуно кушан шочын-кушшо, кўн кугезышт улыт — лўмышт пале огыл. Ончет памятник ден чонгата-влакым да шонет: Белоруссийын кажне метр мландыштыже айдеме вўр йоген!

Партизан бригадысе отряд-влакын командирышт ден комиссарышт, шкеныштын комбригыштым, отставкасе полковник Родион Артемьевич Охотиным, каласен моштыдымо кугу куан дене коло ий гыч вашлийын, кидшым кормыжат да шокшын ўндал шупшалыт. Тидын годым «мемнан утарышына», «мемнан арсланна» манмым шуко вере колашыже логале. Мутат уке, арам огыл белорус калык тудым тыге пагален акла: вет сар ийлаште, эше фронт шуко шўдў километр эрвелне улмо годымак, Россон районым партизан-влак пўтынек утареныт да тушто совет властым пўртылтеныт. Тыште ондакысе семынак колхоз-влак, электростанций, лесопилке, телефон линий да молат пашам ыштеныт. А фашист-влаклан Россон мланде гоч эрвел фронтыш каяшышт корно моткоч шучко лийын.

Чын, партизан-влак шке районышкышт тушманым пуртеныт, но тушеч тудым илышым луктын огытыл.

Таклан огыл фашист армийын командованийже Родион Охотинын вуйжылан, тудым кучен пуышо але пуштшо еглан, шўдў тўжем маркым тўлаш сўрен улмаш.

Элыштына айдемын кугу да чапле пашаже курым-курымеш огеш мондалт. Мемнан землякна Родион Артемьевич Охотинын белорус мландыште ыштыме подвигше дене марий калык кугешна. (295 мут)

(Мичурин-Азмекей семын. Россон чодыраште)

№ 8

Пазар кудывече дене шонго кугыза ошкылеш. Ик йолжо пулвуй тураште шугынеш энгертен, весыже, чулкам чийыманже, лўмлан гына мландыште нушкеш. Ошкылмо ўшанже —

конлайымаланже ишалтыме кок торчак. Нунын полшымо дене капшым нөлталал-нөлталал каяш толаша.

Теве тудо пазар капка деке лишеме. Ваштареш вүдла йогышо ең-влак тудлан корным пуат. А шонго, нигөм, нимом түслен ончыде, эркын гына торчакшым вашталтылеш. Чурийыштыже ала-могай чытамсыр тургыжланымаш палдырна. Кө пала, ала тудо кызыт ушыж дене тораште-тораште, йот мландыште коштеш, пуля йўр йымалне я окопышто шинча, я атакышке куржеш. Шонгыен рашыжым шке гына пала. Тудо илышым илен, неле илышым, кочо пўрымаш логалын тудлан.

Чон вургыжын, икшырымын ошкылшо шонго кугыза кенета эркын чарнен шогале. Мо лие?

Ах, теве мо. Шентелныже изи йочан чарга йўкшө шокта:

— Ачай, ончо, инвалид, — илышыште первый гана слоным ужшо енат, очыни, тыге кычкыралаш ок тошт. — Йолжо-о... Ужат, кузе кая?.. Айда изиш ончена?

Да, йоча — йочак. Мом эше тудо умыла? Але илаш, он тўням палаш гына тўналеш. Теве чечас ачаже вуянчык мутшылан вурсалтен налешат, вескана нигунам тыге ойлаш йылмыже ок савырне.

Шонго, очыни, шке илышыштыже тыгайым ятыр ужын-колын, сандене туп шентелныже öрын шогалше йочалан öпкеже тунамак шулен йомо, мондалте. Торчакше дене шўкалтарен, ик ошкылым ыштыш. Но улыжат иктым гына. Да тунамак угыч трук чарнен шогале. Тыге шогалыныт кугу сөйыштö, онышко аяр пуля толын керылтмеке, совет салтақ-влак. Шогалыныт, иктапыр шогеныт, вара гына йöрлыныт. Йöрлыныт ончыко.

Но кызыт нимогай сөй тул ок йöлö. Шонго енлан аяр пулят толын ыш керылт, сандене йöл öмбалныже торчак полшымо дене тугак пенгыдын шога. Шога, а шентелныже ынде йочан огыл, ачажын, илалше пöръенгын, йёкшö шокта:

— Шыпрак ок лий мо, эргым? Мом кугун кычкырет, теве колын кертеш. Тунам вует воктен тояж дене перен пуа я пу йолжо дене чумалеш дык.

Шонго чытырналт кайыш, куптыри тўрвыжат лыбе-лыбе лие. Тояшыже энгертен, пыкше гына савырныш, пуйто тудын уло-уке вий-ўнаржым але гына шупшын налыыч. Ваштарешыже пöръен ден нюгаже шогат.

Шонго нимат ыш пелеште. Ёмбақышт гына сар годымсыла «шкенаан але тушман?» маншыла лўен ончале. А сает, пуйто нимат ужынат-колынат огыл, изижым вўдалтен, сорор ошкыл колтыш.

Кугызан шинчаже вўдыжгыш. Но уке, тудо ок шорт. Лач логарышкыже кочо комыла ишен-ишыктен толеш. Пўрўнгын савырнен ончалмыже аяр кочым эше ешара. А сает ала намышым шижын, ала лўдын, ег коклаш пурен йомо. Тидыже фронтышто передовой гыч шылын куржшо гаяк чучо.

Шонго нелын-нелын шўлалтен колтыш. Раш: тудын пўрымашыже моткоч неле лийын. Да тыгайым веле ужын мо тудо? Шўвал шындаш кўлеш тыгай-шамыч ёмбак да коранг каяш. Но, содыки, чоным кочо ёмыл шойышта, шинча йыр вўд налеш, но тудо ок шорт. Пўрўнг-влак огыт шорт. Чын пўрўнг-влак ёпкелат. Пўрўнг-влак пўрымаш гае нелын шўлат. (414 мут)

(В. Абукаев-Эмгак. Пўрўнг ок шорт)

№ 9

Пеш шукерте ожно чал пондашан шонго кўслезе Мустай илен. Тудын шоктымыжым колышташ, мурыжым тунемаш шке ял пошкудышт веле огыл, ёрдыж кундемла гычат толеденыт. Тыге кўсле марий калык коклаш шарлен.

Мустай кугызан Саскавий лўман ёдыржё улмаш. Тудыжо ачаж деч йышт кўсле шокташ тунемын кодын.

Колымыж деч ончыч Мустай ёдыржылан кўслем кондаш йодын, пытаргыш гана шоктен кодаш шонен. Ёдыржё ачажын йодмыжым шуктен. Но ачажын кўсле кылым шупшылаш кид ёнарже ситен огыл. Кок кўсле гыч иктыжым шўгарыш, колотка воктеке, шогалташ кўштен. Тушман шыгыремдаш тўналме годым кўслем кўнчен лукташ да шокталташ йодын: кўсле тушманым сенаш полшышаш улмаш.

Мустайым тойымо деч вара шуко жап эртен. Пошкудышт тошто семынак орланен иленыт. Саскавийат кугу ойгыш верештеш: кугыжан тўраже-влак тудын пытаргыш ушкалжым, погыжым луктын нангаят.

Тунам Саскавий ачажын ойлен кодымыжым шарналтат, шўгар ёмбаке кая да шортын ачажым сёрвала.

Кенета тудын пылышыжлан мланде йымач күсле сем шокташ тўналеш. Муро йўк койын талышна да чарашке лектеш. Саскавий вуйжым нўлталын ончалеш, ўрын кая — шўгар ўмбалне шонго ачаже күсле шоктен шога. Тушманым сенгаш ачаже ўдыржылан күсле пўлекла да уэш шўгарыш волен йомеш.

Кузе Саскавий күсле шокташ тўналеш, туге калык тудын йыр чумырга. Уста күсле нерген шомак эл кумдыкеш шарла.

Икана тудым кугыжа шкеж дек ўжыкта. Миен шумек, тудым дворецыш пуртеныт да күсле шокташ йодыныт.

Ныжылге марий семеш күсле колыштшо-влак мален колтеныт. Помыжалтараш шонен, Саскавий виян семым луктын да уло олам йонгалтарен.

Муро йўкым колын, дворец дек калык погынаш тўнгалын. Йўк-йўан утыр талышнен, кугыжан оролжо-влак нимом ышташ ўрыныт.

Тидлан Саскавийым казаматыш петыреныт, а күсле марий илемыш конденыт. Чыла күсле иктыш чумыреныт да йўлатеныт.

Саскавий кум ий, кум тылзе да кум кече казаматыште шинчен, чыра гай кошкен, кагаз гай ошемын, но чонжо дене тугаяк таза кодын.

Казамат гыч пўртылмекше, Саскавий күсле-влакым йўлатыме верым кычалын коштын, но верештын огыл. Юл воктене коштмыж годым тўрым тўрлен шинчыше ўдыр-влакын мурыштышт шкенжын семжым пален налын.

Кастене ўдыр-шамыч тудым Юл серыш тиде муро семым колышташ нантаеныт. Тыгодым вес сер гыч ныжыл күсле сем йонтен.

Саскавий пуш озам сўрвален, Юлын вес серышкыже вончаш йодын. Тудо муро йўк могырышкыла нимом ончыде вашкен. Миен шумек, күсле шоктышо шонго кугызаште шке ачажым пален налын. Ачаже уэш ўдыржылан вес күсле пўлекла да тунамак йомеш.

Юзо күсле ни тулеш йўлаташ, ни тодышт кышкаш огеш лий улмаш. Уэш күсле йўк Марий кундемыште йонгалтын. (367 мут)

(Н. Лекайн. Кўсле нерген легенде)

Шукерте ожно эн кўкшö ший курык вуйышто айдеме кочшо пўркыт илен. Вўрйүшö опкын пўркыт ең-влакым аулла¹ гыч нангаен. Мөнгö иктат пörтылын огыл. Калык осал вийым нимо денат пытарен кертын огыл. Вет кавашке каяш да тушеч пörтылаш корным нигöат шинчен огыл.

Ең-влак коклаште ик марий рвезе Орамбай лийын. Тудо кугу кўзыжым кок могырге шума, коваште дене ургымо лодакышкыже керал шында. Рывыж малакай² йымачын чолга шинчаже пырысынла йўла. Рвезе кумда пасуш лектын шогалеш. Лач тиде пасу гыч опкын кайык шуко еным солалтен каен.

Ятыр жап вучен шоген Орамбай. Теве пўркыт чонештен вола, пўсö кўчшым лўддымö Орамбайын капышкыже кереш, кўшкö нöлталеш, пыжашышкыже пörтылеш. Патыр Орамбай кўзыжым шучко кайыкын шўмышкыжö кереш. Вара йыр ончалеш. Тудо моткоч кўшнö, ший курык вуйышто, пуйто чылт кава пундашыш тўкнен, лач шкетын шога. Воктенжак — Урал курыкын чал вуйжо. Йырже шем пыл-влак шикшыныт.

Орамбай уло йўкын кычкыралеш, но шке йўкшымат ок кол. Курык мардежеш тудын кычкырал ойлымо мутшо тўтырала шулен йомеш.

Чолга рвезе тунам гына умыла: тудым шкеж деч моло нигö ок утаре. Илыш корно — мөнгеш, ўлыкö, мландыш. Ушыш тыгай шонымаш толын гын, нимогай вият мондыктарен ок керт. Орамбайын йол йымалныже, кў ора ўмбалне, моткоч кугу пўркыт шулдырым шаралтен возын. Марий сукалтен шинчынат, тудын йылгыжше шулдыржым кучылтын, кажне пыстылжым тарватылын. Лўддымö Орамбай кайыкын кузе чонештен кертым умылаш шонен. Шокш тичак чымалт шогышо кидшым кузе-гынат шулдырлан кельштарынеже.

Шучкылыкым шинчыдыме Орамбай кынел шогалеш. Пўркытым вачышкыже пышта. Шке вургемжым кушкедын, кандырам пуна. Кандыра да ўштыж дене кугу кайыкым кап пеленже чот пидын шында. Шулдыржым руалтен кучат, куанен

¹ Аул — ял.

² Малакай — ушп.

нөлталеш. Тыге тудо илыше онар-пүркыт семянак лупшаш тўналеш. Гранит пырдыжеш йолжо дене чымалтарен, Орамбай пуйто пундашдыме тўняшке чонештен каен. Юж толкын онжымат, шўргыжымат тенгызон семян мушкын. Тудо, вуйжым рўзалтен, мардежым сенгаш тыршен пуал колтен. Ёшанле шуддыржым пентгыдын кучен, кава тенгызыште ончыко чымен. Виян шулдыр пўсө тўран керде семян толкыным пўчкын, шўвырлат, шиялтышлат, кўсле семянат шўшкен да мурен. «О шочмо мланде! Теве тудым йолем денак шижам, тудын тамле пушыжо нерем чыгылта!» — Орамбай куанен кычкыралын.

Пентгыде шўм, чолга уш да лўддымылык ала-могай кўкшытымат сенат. Пашам йўратет гын, шочмо мланде тылат шулдырым кушта, пиалым конда, ўжеш тыйым ончыко да ончыко, кугу деч кугу сенгшашыш, эре чонешташ, чонешташ. (352 мут)

(В.А. Акцорин. Шулдыр)

№ 11

Пеш шукерте ожно марий-влак коклаште Чумбылат лўман пеш тале да куатле патыр илен. Шочмо эл ўмбаке иктаж-могай тушман толын керылтме годым патырўен шке элже верч талын кредалын. Тудым тушман-влак нигунамат сенен кертын огытыл.

Чумбылат ятыр ий илен, шочмо элжым да калыкшым арален, но тудланат колаш жап шуын. Марий-влак тудын йырже чумыргеныт, шортыныт да ойгыреныт, а патыр нунылан ойлен:

— Ида лўд, марий-влак! Мый колымекемат тендам ом мондо. Туткар пагыт годым, шўгар чонгашкем толын, волгыдо кумыл дене каласыза: «Кынел, патыр! Тушман мемнам сенынеже!» Мый тунамак тыланда полшаш лектам. Кердемым, умдемым пеленем пыштыза, сар ожемат пеленемак тойбыза.

Марий-влак шке патырыштым кў курыкеш тоеныт.

Жап эртен. Илышат тыныс лийын. Тушманат койын огыл, да марий-влак эркын-эркын шке патырыштым мондашат тўналыныт.

Кенета пеш тале, виян тушман толын лектын. Марий-влак илаш-колаш кредалыныт, туге гынат вий тўр лийын огыл,

тушман сенгаш тўнгалын. Лачак ты жапыште Чумбылат патырышт нерген шарналтеныт.

Сусырген пытыше марий-влак шўгар ўмбаке куржын мие-ныт, полшаш йодыныт:

— Кынел, Чумбылат! Утаре калыкетым!

Кўдырчө гай йўк-йўан шергылтын, чытырналтын кў курык, шўгар вынем кокыте почылтын, тушечын Чумбылат кынел шогалын.

— Эй, чумырго, калык! Мыйын почешем тарване! — талын кычкыралын, патыр мардежла тушман ўмбаке керылтын. Почешыже уло калык тарванен, ик тушманат утлен огыл.

Тушманым сенгымеке, Чумбылат шыпак шўгарже деке пўртылын, тугак шыпак уэш шке верышкыже пурен возын.

Тылеч вара шуко жап эртен. Йўсө жап годым кеч-кунамаат Чумбылат шке калыкшым утарен, да марий-влаклан нимогай тушманат лўдыкшө лийын огыл.

Тушман-влак умыленыт: марий калык Чумбылатлан ўшанымыж дене виян. Садлан Чумбылат ден калыкым ваш сырыкташ шонен пыштеныт. Тидлан амалат лектын: марий-влак коклаште оксалан ужалалтше шем чонан айдемым верештыныт. Тудо тушман могырыш вончен да Чумбылатым шўгарже гыч ондален кынелташ келшен. Шыпак, марий-влак деч шылын, кў курык деке ошкылын. Патырўнгын шўгар ўмбаке чытырен, лўдын миен шогалынат, лўмынак кычкыралын:

— Кынел, Чумбылат! Кугу йўсө толын! Утаре мемнам!

Чытырналтын кў курык, яраимнўын, Чумбылат кудал лектын. А тушман нигуштат уке. Патыр тунам пий чонан айдемылан чот шыдештын:

— Мый тендан деч йўршеш каем. Но тетла ом тол гынат, калыклан кугу вийым кодем, тудо шке чын корныжым садак муэш, — манын, тудо уэш шўгарышкыже возеш.

Шукат ок лий, тушман-влак марий яллашке озыркан мардежла керылтыт. Марий-влак Чумбылатым ўжаш куржыч, а тудыжо ок кынел.

— Ўшаныза, тудо садак кынелеш, — тунам эн тале марий рвезе кычкырале.

Тиде йўкым колын, марий-влакын кумылышт нўлталте. Чумбылатын шўмжө гыч кодшо тулын сескемже марий-влакын

чоныштым ылыжтыш. Вурс пырдыжла марий-влак тушманын сарзе вийже ваштареш шогалыч.

Капкан гыч утлышо пире гай койын, тушман марий ялла гыч куржо.

Тылеч варат марий-влак кў курык көргыштö илыше вий улмылан нигунамат ўшаным йомдарен огытыл. Садланак тиде кўм «Илыше кў» маныт, вет тудын көргыштö марий калыклан ончыкылык ўшаным пуышо кугу вий ила. (420 мут)

(Чумбылат. Марий легенде)

№ 12

Ўмыр мучаште поснак эртыше йоча жап, илен эртыме корно пўтынек ушыш пёртылеш, маныт. Шукерте гына иктаж-мо тугай лийшым шонго уш радамлен оптен ок керт, а ожнысо илышыжым вич парня гай шарна. Орина кова денат тыгак. Шарна эсогыл ачажын ик кечын чодыра гыч пёртыл пурымыжымат.

Ача мөнгö яра орва дене нигунамат пёртылын огыл. Орважым я возакеш ситышашлык кукшо воштыр, я чодыра шудо дене тема.

Кўкшака гыч волымыжым ужшынак, ватыже капкам почын шында. Сий шанысек ямде гынат, ачашт пёртылымым вучыде, нигö ўстел коклаш шинчаш ок тошт. Тыгай йўлалан ўдыр-влакым авашт туныктен. Аваштым кувавашт. Кугуракым, корнысо еным вучен жаплымаш тукум гыч тукумыш шуйнен.

Ава марийже ден кум ўдыржым, ўстел коклаш пуртен шынден, шанте гына кўэштме мелна дене сийла. Мелна осым тушкалтен-тушкалтен кочкашышт ўйым левыктен ешарыман нугыдо шöрым шында. Шöран ўй ате, мелна кышыл пелен ачашт гўжлен мурышо самоварым ўстембак нöлтал шында, авашт нöреп гыч мўй кўмыжым пурта. Шыве-шыве мутланен, мелна осым пурлыт, чайым подылыт, пуйто тыглай кечат огыл, шукертсек икте-весым уждымо еш пайремлан иквереш чумырген, шонет.

Ўдыр-шамыч пашалан, сурткөргö сомыллан ача-аван тыршымым ончен тунемыч. Ачашт гын еш көргыштат, ен коклаштат васартыл шогышо лийын огыл. Кугурак эрге семын, чапле пёртым ыштен, ача-ава деч ойырлен илаш лекте.

Пайрем кечын нунын үстембалнышт мүй пүрө деч моло түрлө кочо лемым от уж. Мүй пүрыжымат нигунам йолйыжын күрылтмеш подылын огытыл. Вуйышкышт ала каен, ала каенат ок шукто, озавате ден марийже уна-влаклан кужу семан ныжыл мурыштым шуйдарашат тўналыт.

Муро почеш мурым лонгыт, мутланат, мыскарам ыштылыт. Ожно пайремже кызйтсе деч шукурак лийын гынат, йўын почанмашке нигө шуын огыл.

Шонгемшаш велеш ача ден ава Кугу Юмо деч эре иктым тыланен йодыч: «Пырля гына возын колышаш ыле. Посна-посна кодын, иленжат она керт».

Ала икте-весым тунар чот йөратен жаплымыштлан, ала чынак йодмыштым Кугу Юмын колмо жапше лийын: Оринан ачаж ден аваже, шымле вич ийыш тошкалше кок шонго, ик кечыштак ош тўня дене чеверласышт. (300 мут)

(М. Илибаева. Орина кова)

№ 13

Июнь тылзе. Сад пелед пытен. Пеледыш олмышто ужар олмат коеда. Школышто туныктымым чарненыт, рвезе-влак садыште пашам черет дене ышташ келшеныт. Кызыт тыште пашашт шагал, угыч шындыме олмапулан кўлеш годым вўдым оптат, шўкшудым лекме семын эрыктат, таптылгыше мландым тарватен пушкыдемдат.

Икана садыш Иван Васильевич толын. Пеленже вес рвезе-влак лийыныт. Толшо рвезе-влак пеленышт олым кылтам нумалыныт.

Ожышт олым кылтам нумал толмылан өрыныт. Олмапу тўшка деке лишеммеке, Иван Васильевич чылаштымат олым кандырам пунаш шогалтыш. Туныктышо умылтарыш: олым кандыра дене олмапум ўшталтыман, тунам олмам кочшо шукш-влак кушкө кузен огыт керт, олым ўштеш пижын кодытат, лывылык кудыш савырнат. А шыжым олым ўштым эркын рончен йўлатыман. Туныктышо олым кандырам кок вере кылдышташ кўштыш: иктыжым олмапу тўнеш, мланде воктенрак, а весыжым кўшан, укш тормыла йымалан.

Иван Васильевичын ончыктен пуымыж деч вара рвезе-влак иктаж пел шагат жапыште чыла олмапум үшталтен пытарышт.

Ик сомылым ыштымек, весылан пижыч: лу ведра пурыман вочкеш кандалге вӱдым (известка ден шинчадар йӱрышан) олмапуш шыжыктылаш тӱнгалыч.

Олма чумыргаш тӱнгалме годым тӱрлӱ зияным кондышо шукш, копшанте-влак шуко лектедат. Нуным жапыштыже пытарыман. Шошым тидым ышташ ок лий: пеледыш локтылалт кертеш, адак тунам мӱкш муйым пога, саде эмет дене мӱй локтылалт кертеш. Ончыч ямдылыме известка ден шинчадар йӱрышан вӱдыш Иван Васильевич рушлаже «парижская зелень» манме нармыжым вочкыш луген пышта. Шуко пышташ ок лий: лу ведра пурыман вочкыш улыжат кандашлу граммым гына пыштыман. Тыгай вӱд лышташым кочшо ужар тийым пытара. Вӱд чужик пуч гыч вичкыж кандыра гай шыжен лектеш, олману лышташ лонгаште тыгыде тӱтыра пырче гай лийын шалана.

— Эскерыза, үмбақыда ынже логал. Умшашкыда пура гын, сай огыл, — манеш Иван Васильевич. (251 мут)

(Шабдар Осыт семын. «Тӱшка вий дене» повесть гыч)

№ 14

Рӱмбалге шыже эр. Олык лапым тӱтыра леведын. Тымык.

Чодыра могыр аркашке кок ен үмыл эркин кӱза. Арка вес велне, лапыште, тыгыде кожер вуй кояш гына тӱнгале. Вася шогале, Опайым шке декше кидше дене үжӱ да шыпак пелештыш:

— Ончо, шордо!

— Кушто? — Опай келге чодыраште, тыгыде кожер вуйышто канде юапым¹ да шоргенчым² веле ужеш.

— Шоргенче воктене от уж мо?

Чынак, шоргенче воктене шордо шоргенчыла койын шога, но ала-молан вуйжым пулвуйышкыжо шумеш пӱгыртен да чотак шуен, пуйто ала-мом үпшынчеш.

Янлык кенета шентекрыла чакналтыш, шодылогарже гыч пич йӱк лекте, пӱтынъ шоргенче тарваныш.

¹ Юап — савыш, тӱс.

² Шоргенче — вожге камвочшо пушенте.

Пүсө шинчан изи сонарзе-влак шордо шўйыштө кўртнө воштыр онгым ужын колтышт. Онгын мучашыже кўжгө пўнчө тўнеш кылдыме.

Шоргенче йымалне вўд йылгыжеш. Пале: шордо тышке вўд йўаш коштын. Ала-могай браконьер телефон воштыр дене шоргам шынден улмаш. Шордо, очыни, йўдым тушан пижын, пўнчө йыр изи кожерым чыла тодышт пытаран, рокым йолжо дене пургедын, кўртнө воштырым шоргенче йыр пўтырен.

— Опай, ужат, ава шордо шоргаш пижын. Могай чондымо айдеме шоргам шынден! — Вася пеле йўк дене ойла.

Шордо йўкым кольо, вуйжым нөлталын, йоча-влак могырыш ончале. Ынде тудо раш коеш. Кугу шем-канде шинчаж гыч ятыр шинчавўд йоген, нерсузо¹ лукыштыжо пунжо нөрен, изи ночко корно лийын.

Шордо йоча-влакым лўдын ончыш-ончышат, кенета өрдыжкө төрштынеже ыле, но тудым кўртнө воштыр ок колто, чот чымен кучен.

Опайын кумылжо тодылалте, шем-кўрен шинчаж гыч кок лупс пырче гай шинчавўд чолгыж лекте.

— У-у-утараш кўлеш, — шорташ төчен пелештыш Опай.

— Но кузе утараш? — мане Вася.— Ужат, тудо айдеме деч кузе лўдеш. Ме лишемына гын, тудо утларак чот толашаш тўналеш, логарже пўчкылтеш.

Тыгодым шола могырышто шытыр-шотыр шоктыш. Рвезе-влак шке дечышт ятыр умбалне браконьерым ужыч. Тудо кок йытыран пычалым, очыни, шордо шўмышкак виктен шога. Браконьерым палаш төчен, тўслен шогылташ жап уке. Вася кенета пычалжым пўнчө могырыш виктарен лўен колтыш, пўнчө ден шордо кокласе кўртнө воштыр покшеч пўчкылтө. Браконьер чодыра кокла гыч лап возын куржо.

Вася, кидысе пычалжым шуэн, шордо дек куржын мийыш, янлык шўй гыч шоргам мучыштараш пиже, но онгеш кўртнө воштыр лук лийын, кадырген, нигузат ок вийне. Рвезе тудым пыкше-пыкше виктарыш. Вара Вася ден Опай, уло кертмын кўртнө воштырым шупшылын, шентеке чакнышт, тунамак шордо төрштен кынеле, онгыж гыч воштыр лектын возо.

¹ Нерсузо (*диал.*) — нерлу, нердўн (*переносица*).

Шордо куанышыла мोगыржым рўзалтыш да пушенге воктен тўнғын, лўдын шогышо йоча-влакым муль ончале, вуйжым кок гана кумык ыштен, «Тау» маншыла рўзалтышат, шўртнў кечыйолан чодыра коклаш эркын ошкыльо. (382 мут)

(И. Осмин. Шордым утарымаи)

№ 15

Кече шичме деч ончычак тўвыра пўртыш калык погынаш тўнгале. Иктышт машина дене, весышт йолын, эсогыл трактор денат толмо гыч койыт. Рвезе-влак гын утларакшым мотоциклым, велосипедым кушкыжыныт.

Калык пайрем вургеман: пўрўен-влакын ўмбалнышт сай костюм, ўдырамаш-влак чапле платьым чиеныт, чевер шовычым пидыныт. Ўдыр-влакше лыве гаяк койыт. Таче ял калык шке эргыже-влакым салтакыш ужата.

Калык ончыко, сценыш, колхоз вуйлатыше Иван Петрович Кугергин лектын шогале да шкеж деке салтакыш кайышаш рвезе-влакым ўжў. Чыланат ўстел коклаш верланышт: рвезе-влакын тўредме чара вуйышт волгалтеш веле. Шукышт калык ончык первый гана тыге шинчаваш лектыныт да ўрмалген, аптыранен колтеныт, ўнышем шинчыныт. Алик гын вуйымат нўлталаш ок тошт, тудланат тений шыжым шочмо ялже дене чеверласаш логалеш.

Иван Петрович зальште погынышо калыкым шымлен ончале да лыжган тўнгале:

— Йолташ-влак, таче ме шке эргына-влакым салтакыш ужаташ погынenna, — рвезе-влак век савырналтышат, порын шыргыжале. — Ме нуным кажныштымат изишт годсек палена, чыланат мемнан воктен кушкыныт. Ончалза, тебе воктенемак Николай Османов шинча. Шукерте огыл мо урем мучко чыр-чыр орвам шўкен коштеш ыле. А кызыт тудо — самырык кокла гыч эн ончыл механизатор. Ачалан тыгай эрге дене кугешныман веле. Ял калыклан уста пашачым, шканже алмаштышым ончен куштен.

Председатель ик татлан шыпланыш, Мику воктен шинчыше Аликым ончале. Рвезат, шижде, вуйжым нўлтале, Иван Петровичын ончалтышыж дене вашлият, кумык лие.

«Мыйын нергенем ынде мом каласа?» — ала-молан лү-дын-вожыл шоналтыш Алик.

— Алик... Альберт Юлмаров, — пуйто тудат трукышто мом каласашат öрын, председатель мутшым кужунрак шуйдарыш. — Ушан-шотан... Ирлен коштмыжым иктат ужын огыл докан. Изинек пашалан тунем кушкын. Ача деч посна вет... Пашашке слесарьлан налмем годым кертеш мо манынат шоналтенам ыле. Слесарь — озанлыкыште моткоч күлешан ен. Тудо врач гай лийшаш, технике доктор. Арам кокытеланенам улмаш. Таче шканжат, тыландат каласен кертам: рвезе ўшанле, кид-йолжо чылалан толеш, уш артамжат пүсö. Мыйын шонымаште, Аликлан ончыкыжым тунемашак кайыман. Сай специалист мыланна путырак күлеш. Теве кок ий гыч служитлен толешат, вигак тунемаш колтена. Техникылан шүман. — Иван Петрович рвезым туран ончал шындыш, пуйто оем дене келшет мо манын йоднеже. — Юлмаров верч ойгырышаш уке — армийыштат сай салтак лиеш! Ме тудлан пенгыдын ўшанена. (318 мут)

(Г. Алексеев. Погонан рвезылык)

№ 16

Мику вондер кокла гыч лектат, ер йыр ошкыльо. Чашкерла пытыш, кожер, пүнчер тўнгале. Коклан куэ ден тумат логаледат. Мику йырваш тўткын ончыштын ошкылеш. Кенета изи йолгорно шинчажлан перныш. Рвезе пўнчö воктен пызнен шогале.

Вич, лу минут, пел шагатат эртыш. Микун пылышыжлан киж-гож шоктыш. Ер воктек шордо ден презыже лектын шогалыч. Шордо южым ўпшынчын ончыш, вара презыжым нерже дене ер вельш шўкале. Презе ерыш пурыш, аважат тудын воктек миен шогале, да коктынат вўдым йўаш тўнгальыч.

Але марте Мику шордым сўретыште гына ужын. Кызыт шинча ончылныжак мотор янлык-влак шогат. Тудо шўтышаш гай ер вельш онча да семынже шона: «Могай мотор шордо, сур пунжо йылгыжеш гына, капше могай вияш! Презыже гына кужу йоланрак. Но нимат огыл, кушкын шуэшат, тудат аваж гаяк лиеш. Эх, фотоаппаратет лийже ыле...»

Вуй мучаштак вучыдымын шиште тук-тук пералтыш. Шордо презе лүдо, өрдыш төршталтыш. Аваже серыш кудал лекте. Но мо тыгай? Презе аваж дек лектын ок керт.

«Пижын! Лүкыш логалын!» — Мику тунамак ер серыш куржын мийыш. Шордо, енгым ужын, чодырашке пурен йомо. Шкеже ок кой гынат, мөнгеш-оньыш кудалыштме йүкшө шокта.

Мику чара кид дене иман укшым тодышто, мландымбалне пörдалше кошкышо укшерлам, неле кашкалам нумале да шордо презе дек пураш корным ыштыш. Тудын кидше вүран пытыш, пүжалтше тувыржо ятыр вере кушкедалте. Но рвезе нимат огеш уж, нимат огеш шиж. Ушыштыжо энтекыш логалше презе гына.

Мику ласка мут дене презе деке мийыш да шыман ниялтыш, вара мүйшкыр йымак кидшым чыкышат, тудым нөлтале.

Презе төршталтыш, вуйжо дене вүдыш шунгалте, толашен-толашен кынел шогале да серыш кудал лекте. Вара үмбачше вүдым почкалтышат, аважым кычал кудале.

Рвезе шыргыжал кодо. Вашкыде, кидшым, шүргыжым мушко да ер йыр йолташыжым кычал кайыш. (263 мут)

(В. Иванов. «Яктер» повесть гыч)

№ 17

Кочам мыйым первый гана чодырашке налын. Тудын тупыштыжо курш кеча, кидыштыже — вүдуа дене тодмо корзинке. Мыят изи куршым сакенам, изи корзинкым кученам.

Мемнан кундем чодыралан пеш поян. Теве вияш пүнчө-влак рын шогат. Коклаште ош шовыран, кудыр вуян куэ-влак кушкыт. А шемалге-ужар кожер мардеж дене эркын тайныштеш. Нунын йымалне — пүкшерме, лүмегож, тыгыде писте.

Ме понгым поген коштына.

Кочамын йöратыме понгыжо — пистыгурезе. Тудо комбо гаяк ошо, вүдыжгö үмбалан, пун түран, чылт воронга гай. Курезе тыгыде кожеран да пистеран лоп верлаште шочеш. Кочам радам дене каласкала:

— Курезе пеш чоя понго. Тудо моло семын тўжвак ок лек, а рок пеленак лышташ йымалне шинча.

Чынак, ончыч мый полдыш гай тыгыде куэвонгтым веле погышым. Кочам эртак курезым опта. Теве тудо лышташым шергале, тушто кок курезе йыгыре шинча.

— Торашке ит кай, тиде йырыштак кычал! — манеш, шкеже ик олмышто пörдын шогылтеш. Но мыйын шинчамлан ик понгат ок кой.

— Шеклане, ит тошкал, — ялт йодем воктечак, лышташ йымач, пүчкын нале, вара весым, кумшым...

Ончет гын, йырваш понго!

Эркин-эркын мыйынат шинчам ырен шуо, курезым муаш тўнгалым. Теве ик корзинке теме, куршыш ястарышна. Икмыняр жап гыч вес корзинке теме.

Понгтым поген ситарымек, кочкаш шична. Шем кинде ден туара веле гынат, чодыраште моткоч тамле.

Мөнгө каяш тарванымек, мылам туге чучо: пуйто ме йонгылыш, тупела каена.

— Кочай, ме йомынна!

— Молан тыге шонет? — йодеш кочам. Тудо пушенге вуйыш да регенчанше шонго кож тўнгыш ончале. Вара пундыш дек миен шогале, икмыняр жап шогылто.

— Ит мондо. Чодырасе чара верлаште шкет пушенгын укшыжо кечывалвел могырышто шукрыак да кужурак лиеш. Пушенге тўнгыштө, йүдйымал могырышто, регенче кушкеш. Теве пундыш гычат кечывалвел ден йүдвел могырым палаш лиеш: пушенгын кажне ийын кушмо колчаже кечывалвел могырышто шуэрак, а йүдвел могырышто чүчкыдырак. (268 мут)

(А. Мичурин-Азмекей. Первый гана чодыраште)

№ 18

Те паледа: кундеммыштына шуко шудо, пеледыш, пушенге кушкыт, түрлө кайык ден янлык-влак илат. Шудыжым вольык кочкеш, южыштым айдеме черым эмлашат кучылтеш. Пушенге ден вондерла южым эрыктат, тамле саскашт дене сийлат. Янлык-влакын иктыштын коваштышт шергакан, айдеме тудын дене вургемым урга. Весыштын шылышт тутло — кочкаш кучылтеш. Кайык-влакше сылне мурышт дене куандарат, шукуш-копшангтым пытарат.

Икманаш, пүртүсүштө чылажат пайдале да күлешан. Кажныже икте-весыж дене чак кылдалтын, йыгыре ила. Садлан чылажымат аралыман да аныклен кучылтман.

Тидым чыланат умылат, палат гынат, аралыме олмеш чүчкыдынак мөнгешла веле ыштат. Айдеме сонарышке лектеш — эн шергакан янлык ден кайыквусым лүяш төча, да эше тудлан шуқырак күлеш, икте-кокыт ок сите.

Чодыранат шот деч посна руымылан ятырлан шагалемын. Купым коштен, шуко мландым локтылмо.

Тыге янлык ден кайыквусын илыш нелемеш, шукемашышт вер шагалемеш. Чодыра пыта гын, нунылан тушман деч шылашат нигушко.

Завод ден фабрике-влак энгерыш түрлө аяран отходым кышкат, вольык ферме, комплексла гыч вүдыш терыс йога. Коллан илаш яндар вүд пыта. Кол ден вүдыштө илыше янлык-влак колат.

Кушкыл ден түрлө пеледыш-влакат тыгаяк нелыш логалыт. Нунымат шот деч посна тошкена да күрына, эркын-эркын шкеак пытарена. Ен-влак өлтө дене пеледышым күрыт. Нунышт кум-ныл кече гыч кошкат, да луктын веле кудалтат.

Поян пүртүсна моткоч йорло лийын кертеш. Ни пеледышым от уж, ни янлыкым от вашлий, ни кайык мурым от кол.

Тыге ынже лий манын, шанчызе-влак мландымбалне эркын йомын толшо, аралаш күлмө кушкыл деч посна чонаным радамлен рашемдаш тўнгалыныт.

Тыге Йошкар книга шочын. Йошкарге — лүдыкшө нерген шижтарыше тўс.

Йошкар книгаг ыштыме — тиде сай. Но мыланна порырак лийман, осал койышым мондыман. Тунам веле пүртүснан поянлыкше ешаралт кертеш.

Пүртүснан моторлыкшым, тусо кушкыл ден янлык-влакым, кайык ешым арален кодаш манын, кундемнан кечывалвел-эрвелныже, Элнет энгер йогымо тураште, 1985 ийыште «Марий чодыра» пүртүс национальный паркым ыштыме. Тысе вершөр моткоч сылне да поян. Йыраваш кугу чодыра, утларакше пўнчер кушкеш, тумо ден ваштарат вашлиялтыт. Тыште шуко ер: Яльчик, Кичиер, Конаньер, Мушаньер, Сўзаер, минерал

вудан памаш-влак йоген лектыт. Тыштак курык йымалсе куп гыч эмлалташ лавырам луктыт.

Пүртүс паркыште янлыкат шукын илат. Поснак шерганже күрен маска, шурманше, нерге, умдыр, урымдо улыт. Кайык-влак гыч — сур чарланге, турня, кудыр, сузо, музо да тумна. (335 мут)

(А. Пекнаев семын. Йошкар книга)

№ 19

1968 ийыште Йошкар-Оласе 11-ше номеран школышто математикым туныктышо Таисия Ивановна Александровалан Социалистический Пашан Геройжо чап лумым пуэныт. Тудо неле, но тунамак пиалан ылыш корным эртен.

Таисия Ивановна 1909 ий 6 октябрыште Курыкмари рай-он Кожваж ялысе туныктышо ешыште шочын. Ачаже, Иван Алексеевич, Озан олесе духовный семинарийыште тунемын, туге гынат туныктымо пашашке кумылангын. Ондак тунгалтыш школышто, а вара кугурак класслаште историйым туныктен. Таисия Ивановнан аважат, Анастасия Ивановна, Озан олесе гимназийым тунем пытарен.

Икмыняр жап гыч Таян ачажым Ронго селаш школ директорлан колтеныт, а граждан сар тунгалмеке фронтыш нангаеныт. Ачан фронт гыч пörтылмешке, кум йочан ешлан илаш моткоч йөсö лийын.

Математике предмет деке Тая Ронго шымияш школышто тунеммыж годым кумылангын. Школ деч вара, тудо Йошкар-Оласе педтехникумышто тунемын, а икмыняр ий гыч Марий кугыжаныш пединститутын физике да математике факультетшым тунем пытарен. Туныктымо паша корныжо У Торъял школышто тунгалын. Вара Сернур, Конганур школ-лаште, пединститут пелен рабфакыште, а 1941–1945 ийлаште Йошкар-Оласе 10-шо номеран школышто туныктен.

1945 ий гыч Таисия Ивановна Йошкар-Оласе 11-ше номеран школышто математикым туныкташ тунгалын да тиде туныктымо төнежыште суапле пашаже 31 ий шуйнен.

Йоча-влак Таисия Александровам пеш сай педагог да ончык ужын моштышо воспитатель улмыжлан йөратеныт. Тудо

школышто паша ыштыме жапыштыже кок тўжем утла йочам туныктен луктын. Таисия Ивановнан урокышкыжо йоча-влак куанен коштыныт, вет туныктышо нуным математике предмет деке кумылан ден, урокышто тичмаш да келге вашмутым пуаш таратен моштен. Кажне кечын урок деч вара тунемше-влак-лан ешартыш жапым ойырен, полыш кўлын гын, нунын дене мўнгыштыштат лийын.

Поро, кыртмен пашам ыштыше туныктышо тунемшыже-влакын чоныштышт курымешлан волгыдо шарнымашым коден. Теве ик выпускникшын серышыже: «Пагалыме Таисия Ивановна! Школышто тендан пашада мыйым эре ۆрыктарен. Те мыланна пеш шуко пуэнда, очуни, тидым те шкеже одат пале. Мый шкеже икмарда тунемынам гынат, математике дене пенгыде шинчымашым налынам. Тидыже мыланем ылышыште пеш чот кўлеш лийын. Пеш кугу тау, мыйын туныктышем! Мыланна ылышыш пугўвкым пуышаш верч чылажымат ыштенда! Те мемнан ушнам пойдаренда, математике предметым йўраташ кумылан денда, школышто налме шинчымашым ылышыште кучылташ туныктенда. Тау тыланда, пагалыме Таисия Ивановна, эн кугу тау ылымыланда!»

Марий ўдырамаш шке тунемшыже-влак чонышто тыгай йўратымашым шке пашаж дене сулен налын. Таисия Ивановна 1992 ийыште уке лийын, но тудын нерген волгыдо шарнымаш ила да тукым гыч тукымыш шарла. (348 мут)

(Йўратыме туныктышо. Музей материал гыч)

№ 20

Валерий Николаевич Исаев 1954 ий 24 январьыште Шернур районысо Исайпочинга ялыште шочын. Тудо изинек ече дене кошташ йўратен. Ачаже тудым эре пеленже сонарыш коштыктен. Южгунам нунылан ик кечыште 50–60 менте наре кошташат пернен.

Кандаш класс деч вара Валерий ондак Оршанке педучилищыште, вара Марий кугыжаныш пединститутышто физвоспитаний факультетыште тунемын. 1972 ий гыч тўнгалын Валерий Исаев пеш шуко гана тўрлў кўкшытан: республикын, Совет элын, тўнян — чемпионатлаште сенгышыш лектын. 1975 ий-

ыште Италийыште студент-влак коклаште тангасымаште тўнян кок гана чемпионжо лийын.

Институт деч вара В.Н. Исаевым Совет Армий радамышке налыт. Тудо тўрлő тангасымаште Совет Армийын чапшым арален, эше шым гана чемпион лўмым сенген налын.

Чехословакийыште эртыше иза-шольо армий-влакын спартакиадышт гыч пўртылмеке, Валерий тыге каласкален:

— Икымше кечын 15 километран дистанцийыште ўчашенна. Ончыко да ончыко каем, шижам: моло деч 18–20 секундлан писынрак куржам. Финиш марте 400 метр кодын. Но мо тыгай? Вучыдымын ик ег мыйын ўмбак керылте. Камвозым. Креплений локтылалтын. Ече, мучыштен, тайыл почеш мунчалтен кайыш. Вес ечым конден пуымешке, жап эртыш. Угыч виян тангасымаш. Финишыш толын шуым — икымше вер. Секундат пеле жаплан чылам ончылтен кертынам. Шўртнő медаль. Тыге лиеш манын, шкеат шонен омыл.

Вес кечын 30 километран дистанцийыште кокымшо верыш лектынам. А кумшо кечын эстафетыште мемнан команде чылаштым сенгыш. Ик спартакиадыште кок шўртнő да ик ший медальым налаш — кугу куан да поро шарнымаш.

Кугу спорт гыч кайымекше, Валерий Николаевич икмыняр жап тренер лийын. Пытаргыш ийлаште Йошкар-Оласе горвоенкоматыште пашам ыштен.

В.Н. Исаев илышым йўратыше, поро айдеме, ўшанле йолташ, сай ача да пелаш лийын. Кызыт кажне телым Шернур районышто В.Н. Исаевым шарныме лўмеш ече дене кугу тангасымаш эртаралтеш. (253 мут)

(Тале ечызе. «Марий Эл» газет гыч)

№ 21

Марий калыкын культур илышыштыже Эшпай тукум одар пушенге семын келге вожан да поян укшан лийын. Какшамарий ялысе Эшпай Якыпын Ондри эргыже да Настачи ўдыржő марий музыклан кок чапле лўмым пўлекленыт: иктыже — ончыклык композитор да калык мурым шымлыше фольклорист Яков Эшпай, весыже — марий шўшпык Иван Палантай.

Яков Андреевич Эшпай 1890 ий октябрь тылзын 18 числаштыже Какшамарий ялыште (кызыт Марий Эл Республике, Звенигово район) шочын.

Изинек чодыра пашаште, бурлак-влак коклаште лийын. Нунын мурыштым поген, кушкын шумекыже, шке книгаштыже савыктен. Ты жапыштак рвезе марла гармонь, ковыж да кўсле дене шокташ тунемеш, а 20 ийыш тошкалмекыже, Озан олесе музыкальный училищыш тунемаш пура. Ондак тудо тукым изаже И. Палантай самынак черке хорын дирижёржо лияш ямдылалтеш, а варарак шке вийжым мурым возымаште терга. Училищым пытарымеке, 23 ияш марий рвезе ондак Ёпö духовный семинарийыште музыкым тунукта, вара, кугыжан армийыш логалмек, хорым вуйлата, оркестрыште шокта. 1917 ийыште шочмо кундемыш пöртылеш, тунуктышылан ышта.

37 ияш Яков Эшпай Моско консерваторийыш пура. 1928 ийыште Москвашке илаш кусна. Тудо симфонический оркестрлан ятыр произведенийым, шуко мурым да романсым воза. А. С. Пушкинын почеламут-влак негызешат кум романсым воза, иктыже — «Зимняя дорога».

Я. Эшпай тыгак калык мурым сайын пален, ўмыр мучкыжо тудым поген. Лач тидыжак тудым консерваторий деч вара аспирантурыш конда. Тыште тудо марий калык муро, калык инструмент-влак нерген ятыр онгай шымлымашым воза.

«Марий калык музыкальный инструмент-влак» лўман книгаже Я. Эшпайым поснак чапландара да але мартеат ик эн сай шымлымашлан шотлалтеш. Марий музыкым тўня мучко кумдан шарен колташ Яков Эшпайын эргыже, кугу талантан да кумдан палыме композитор Андрей Эшпаят чот полшен. Вет Андрей эргыже чапле эстафетым лач ачажын кидше гыч налын. Тыге мемнан изи чотан калыкнат моло калык коклаште шке чапшым ончыктен керттын. А такшым, кумдан палыме эстон композитор Вельо Тормисын манмыжла «калыкын изи але кугу лиймыж дене тудын культуржо изи але кугу огеш лий. Изи калыкынат кугу культуржо лийын кертеш!» (296 мут)

(О. Герасимов семын. Эшпай тукым пушенге)

Москвасе консерваторийын кугу залыштыже «Колос» кинотеатр верланен. 1931 ий 18 майыште тушто пеш шуко калык лийын. Чыланат илышыште икымше гана йўкан киносўретым ончаш толыныт.

Тыгайже Совет элыштена але нигунам лийын огыл. Йўкан кино! Чыланат моткоч чот куаненыт. Теве залыште тул йўра да экран волгалтеш. Ен-влак тунамак совым кыраш, урам кычкыраш тўналыныт.

Кузе от куане! Вет тиде «Путёвка в жизнь» лўман пеш онгай фильм лийын.

Киносўретым ончен пытарымек, тудым ятыр жап кангашеныт. Режиссёр Эккын вуйлатыме коллектив чыла ойлымым колыштын. Уто-ситым коранден, кўчык жапыште тўрлатен лукташ келшен. А 1 июль гыч «Путёвка в жизнь» киносўретым калыклан ончыкташ тўналме.

Мыланна, марий-влаклан, тиде фильм поснак шерге. Вет тушто ик тўн рольым, беспризорник-влакын Мустафа Ферт вожакыштым, первый марий киноактёр, лўмлö поэт Йыван Кырла модын.

Кузе тудо «Путёвка в жизнь» фильмыш логалын?

Шернур кундеммысе Купсола ялеш шочын-кушшо Йыван Кырла Озангысе рабфакын марий отделенийже гыч 1929 ийыште Москваш каен да кинотехникумыш тунемаш пурен. Лач тиде жапыште «Путёвка в жизнь» фильмым войзеныт. Тўшка сценыште модаш Йыван Кырлат коштын. Тунамсе жапым шарналтен, Фомка Жиганым модшо М. Жаров «Жизнь, театр, кино» книгаштыже воза: «Киносо тўналтыш эпизодышто беспризорник-влакым кученыт.

Первый кок кече сниматлымеке, плёнкым онченыт. Кенета беспризорникым модшо ик рвезе пеш öрыктарыш. Оролын «Милиций толын!» манын кычкыралмыже годым беспризорник-влак кө кушко моштен тушко шылыныт. Теве ик печке гыч монгол шўргывылышан, тошто, лаптыргыше ўдырамаш шляпан беспризорник вуйым лукто. Кунам чоян ончышо чулым чурийже койылалтыш, да эше шляпа дене, чыланат воштылаш тўналыч. А тудын «ку-ку» манын уэш шылмекыже, зал рўжге совым кыраш тўнале.

- Тиде кө? Кушеч?
- Да вет тиде Мустафа!
- Тиддеч сайжым от му!»

Йыван Кырла Мустафан образшым почаш чот тыршен, беспризорник-влак нерген книгаг лудын, йоча илышыжым шарналтен. Москва воктене верланыше трудовой коммунылашке коштын. Ончычсо беспризорник-влак дене палыме лийын, нунын койышыштым шымлен, тунемын. Уста актёр шке геройжым моштен ончыктен.

Йыван Кырла — кумдан палыме кугу талантан киноактёр веле огыл, тыгак уста поэт-лирик. Тудо илымыж годым кум сборникым луктын. Шке почеламутлаштыже шочмо калыкын пашажым, илышыжым чапландарен, шочмо элнан пүртүсшым моктен. (315 мут)

(М. Исиметов. *Марий киноактёр*)

№ 23

Эрай жапым кочаж дене эртараш йөрата. Онгай тудын дене пырля лияш. Эскивай кугыза шоям ок куктешт: шемым шеме манеш, ошым — ошо. Эрай кочажын туштен ойлымыжлан куана. Пакчашке пурен шуат, киярым ончалат, а тудо каласенат шукта:

— Омсажат, окнажат уке — пөрт тич калык.

Но Эрайым от öрыктаре, от аптырандаре, тудо тунамак вавешта:

— Палышым, кияр.

— А тидыжым от пале: шкеже изи-изи, а шортара.

Рвезе шона, шона, шоганым ужеш, уш йолткен волгалт кая, да каласа:

— Шоган!

— А тидыжым палет: шүдö пачаш вургемым чиен, иктыжынат полдышыжо уке.

— Эй, кочай, тидыже вет ковышта лиеш.

— Палет улмаш.

Мутланат тыге шонгыен ден нарашта капан изи икшыве — онгай мут таңасымаш лектеш нунын коклаште. А кочалан сурт паша, пакча-саска нерген мутланаш пу веле. Уны-

кажын кумылзак улмыжым паленак, Эскывай кугыза чонжым комдык почеш: тудын каласкалымыже почеш, кушкыл-влакат чонангыт, кайык-влакат лач айдеме лүмеш сылне деч сылне семым шочыктат, пошкудо-влак гын чылт кутко еш улыт, уло ялге татун, келшен илаш чумыргеныт. Нунын чонышкышт корным гына муын мошто — тылат чыла ышташ ямде улыт.

Эрайын кочаже плотник пашам поснак чот йөрата. Тыгай годым рвезе шонго воктечат ок ойырло — куанен онча. Кочан кидше могай гына мотор арверым ок лук! Эрай тудлан полшаш тырша: я пилам, я изи товарым налеш, пуйто шкежат уста плотник. Пеш ок лек гынат, нимат огыл. А коча, икшывын тыршымыжым ончен, мокталтал колта, эшеат кумыланда, кузе ышташ кўлым ончыктен пуа да ешара:

— Уста енын товарондешыже моко ок шоч, чылажынат шке радамже, шке шотшо уло: ончыч локшинчыт, вара пужарат.

Эрай чыла тидым умылаш төча, но кузе товарондеш моко шочын кертеш — ок умыло. Ужаш ыле моко шочман товарондым. Кочажын кид пашажым эскера-эскера да йодде ок чыте:

— Кочай, кудо верешыже вара моко шочын кертеш?

Эскывай кугыза шыргыжалеш гына.

— Товарым таче мыняр гана кучышыч? — йодеш.

— Шотленат ом пытаре, — вашешта Эрай.

— То-то, ынде ончал: могайрак тудо?

— Шыма, йылгыжеш. А-а, палышым, кочай, тогдайышым: товар яра ынже кий, манат.

— Туге, уныкам, туге, — шыргыжалеш Эскывай кугыза.
(305 мут)

(П.А. Анакаев. Эрайын кочаже)

№ 24

Сар пытен. Вес ийжылан кинде умен шочо. Калык шўлалтыш. Илыше кодшышт-влак фронт гыч шочмо ялышкышт пörтыльыч. Нунын коклаште шонгыжат, илалшыжат, самырыкшат уло. Ойго ойго дене, а илыш илыш дене. Ял утыр ылыжеш, эрласе кече, ончыкылык нерген шонкалаш тўнгалеш, пуйто кўдырчан йўр годым, шолем ынже кыре манын, вуй му-чашке нёлталме шўкшö шыналык деч утлыш.

Шыжым ял клубышкына калык тич погынен ыле. Толыныт пошкудо ялла гычат. Ёдыр-влак поснак моторын койыт — эн сай вургемыштым чиеныт. Клубшат кугун, йонгыдын, волгыдын коеш. Чылажат алын-гўлын волгалтеш. Ме, куржтал модаш йоратыше ньога-влак, тыгай соралым ужын, ормалген шыпланенна, кугурак-влакым коранен ончена. Ёдыр-влак кечшудым пурлалыт, ончылнышт каче-влак шинчат. А могай моторын койыт мыланна нине салтак вургеман таза кодшо пөрбен-влак! Самырык, чолга, а онгыштышт — орден ден шийын-тойын чолгыжшо медаль-влак.

Теве гармоньчо верыштыже тайналтыш. Музикан корык¹ шуйналт кайыш, парня-влак пангала умбач куржын эртышт, зал эше чотрак волгалтмыла чучо. Микайла, тайналтен, вуйжым шорынак ыштыш да тальянкыжым эшеат чот шупшыльо — уло капкылым чўчкаш ўжшө сем йонгалт кайыш. Вес музыканчат тиде семымак авалтыш, тышкак кумшо ушныш, нылымшат. Ме умшам карен колышт шинчена. Мо тыгай? Тоштемалше клубна оранек сем дене авалталтын, чылажат тўтыра лонгаш йоммо гай лийын, иктыш варналте, йорналте.

А гармонь-влак тугак шоктат. Микайла, пеле шыргыжалын, ныжыл-ныжыл семже дене пуйто шкежат ангырген да нимом ок уж, нимом ок кол. Воктенже — куд каче. Кужу тентгылыш рат дене шинчынытат, ик шўлыш дене ик семым лонгыт, икте-весеыштым семален ончалалыт да эшеат сылнын, эшеат талын шоктат. Микайлан вуйым савалтымыж почеш чыланат ик татыште шоктымыштым чарнышт. Залыште шыпле. Лач пылышыште гына тугак сем йонга. Тиде гана иктат сем почеш ыш муро, кушташ лекташат ышт тошт, семым сенген кертше вий ыш лий. Эсогыл шоктымым чарнымекат, калык шып шинча, ниго ок тарване, ок мутлане, пуйто кажне енге верешыжак пудалалтын, ала-мом пеш шонышыла коеш. (288 мут)

(П.А. Анакаев. Гармонь).

¹ Музикан корык — гармонь пош (мех).

Павыл больницыште кия. Тудын көргыжӧ коршта. Врач-влак рвезым паремдаш чыла семын тыршат. Юарлен модын куржталше Павыллан вучыдымын больницыш логалмыже ни-мынярат ок келше, тӧрланен шогымо семын «эрык» нерген шона, йолташ-влак дене вашлийын, яндар южышто жапым пырля эртарымыже шуын колта. Но ок лий.

Йолташыже-влак толмеке, Павыллан моткоч весела. Нуно тӱрлым каласкалат, онгай книгаг кондат, пеленышт кеч-кунамат — кӧстенеч. Рвезе-влак тачат толшаш улыт, да ала-молан кучалтыныт.

А тыгодым классыште онай мутланымаш тарванен. Гера моло дене пырля Павыл деке больницыш каяш тореш лийын. Рвезе-влак амалжым пален налнешт. Гера ондак радам дене умылтарен ыш мошто, вара йоча-влакын чот йыгыжтарымыштлан торжан вашештыш:

— А молан кажне кечын тудын деке кошташ? Мыйын шкемын сомылем уло. Каен ом керт.

— Павыл черле, мияшак кӱлеш, — йырымлат йоча-влак.

— Чынжым каласаш гын, тудын деке куржталын, шерем темын. Мий, эре койышыжым ончо, нечкылыкшым эскере.

Йоча-влак тыгай ойым колын ӧрмалген кайышт, ӱчашы-машат тарваныш, умылтарышат лекте. Пытартышлан Гералан сайынак сырышт.

— Черлылан эм веле полшен кертеш, — Ӱшкыжла васаралтыш Гера.

Рвезе-влак тудын деч посна Павыл деке тарванышт. Гера шкетын кодо.

Тылеч вара Гера ден рвезе-влак кокласе келшымаш шыже пеледышла лывыжгыш.

Жап эртенак эрта, илыш орава пӧрдынак пӧрдеш. «Пиалым кычал муман, а ойго пеленак коштеш» манеш калык.

Икана физкультур урокышто, спортивный тошкалтыш дене кӱзышыжла, Гера кенета мучыштыш, кӱварвак нелын шунгалте, вачыже сусыргыш. Тыге тудо больницыш логале.

Тунам веле тиде рвезе йокрокым, илышыште йолташын кӱлмыжым чот шиже. Нечкын, ӱй-мӱйыштӧ кушкын тунемше икшывылан чылажат нелын чучо.

Больницыш логалшын эрлашыжымак тудын деке йолташыже-влак толгыч, тоштым ушештарыде, ласкан мутланеныт, лын кӱстенечымат конденыт. Нунын коклаште Павылат лийын.

Арам огыл ойлат: пушенге пушентгылан энгерта, айдеме — айдемылан. (250 мут)

(П.А. Анакаев. Черлылан эм веле полиш)

№ 26

Метри коча ынде мынярымше кече кумыл волышо коштеш. Шинчын-шинчымыже, шоген-шогымыжо ок шу. Тургыжланен, кудывечыш лектешат, йырым-йыр кавам шерын ончалеш.

Эргыж ден шешкыжат ачаштын кенета вашталтмылан ӧрыныт. «Ачай, черланенак отыл?» йодмыштлан Метри коча, йӱк пуыде, кидым лупшалешат, ӧрдыжкӱ корангеш.

Шонгыен ӱмыржӱ мучко ялыште илен, колхозышто ыштен. Пелашыже колымек, кумыл шупшдеак, тудо эргыж деке олаш илаш кусныш. Туге гынат чонжо дене, ушыж дене шке ялыштыжак, тусо калык пелен. Но кызыт шӱм вургыжмыжым нигӱ деч шылтен ок сене.

— Эх-хе-хе, каваштыже лапчык пылат ок кой вет. Кечыже кузе пелта. Эше арням игече кызытсыла кучалтеш гын, озымет, ужар шудылыкет — чыла кошкен пытат, — Метри коча шкеораж дене йӱкынак кутыралтен колтыш.

Сареш сусыргышо йолжым мучко ниялтен ончыш. «Корштымо гаят ок чуч, тугеже йӱрым вашке вучышаш уке», — пулвуйжым копавундашыж дене пера.

«Кеч мардежше пуалам ыле... Кузерак гын икияш озым? Кокияшыжлан эше ӱшанаш лиеш: тудыжо, кеч-мо гынат, вийым налын шуктен. Каем, шке шинчам денак пасум ончал толам», — Метри коча пӧртӧнчыл лукеш шогалтыме тояжым вереште. Ӱмбалсе тувыржым тӧрлышат, капкашке тарваныш.

Коча кече шичме деч ончычрак гына нойышо, кумыл волышо мӧнгӱ пӧртыльӱ. Кочкашат ыш шич, йӱк пуыдеак, верышкыже пурен возо. Пасу гыч мӧнгыжӱ марте йолын ошкылын ноен гынат, чыр омыжат уке.

Чыла шыпланыш. Тыгай тымыкыште кенета кўдырчө кўдыртымө йўк тора гыч солныш. Метри коча пылышыжланат ыш ўшане. Вакшыш гыч содор тарванен, тўгө лекте.

Мардеж талышнен. Могырлан юалге. Тыгодым волгенче йо-олт волгалтарыш, изиш гыч кўдырчө вуй ўмбалнак рашкалтыш.

Метри коча куанымыж дене чарайолак верыштыже тошкыш-теш. Теве икте-кокыт йўр пырче велалте. Кенета ведра гыч опталмыла талышныш.

Шонго, ласкан шўлалтен, чулымын пёртыш пурыш. Тудо вигак малаш ыш воч. Эргыжын пөлемыш тўкалтыш. «Тыгай йўр толын — чылалан илыше вўд, а эргым ужде-колде лиеш», — шоналтыш.

Эргыж ден шешкыже лугыч кынелтымылан пырчат ышт өпкеле. Нуно, ачаштын куан йўкшым колын, лыпланышт, шонгын «чержым» кызыт гына умылышт. Коча ятыр жап йўр ложгымым колышт кийыш. «Бнде чылажат вийым налеш: киндынат, кургынат лиеш», — семынже иктымак куанен шоныш. (305 мут)

(М. Илбаева. Эм)

№ 27

Эчан шымше классыште тунемеш. Тудо школысо пырдыж газетын художникше. Теве тачат газет дене шнчылтын, мөнтө каяш касеш кодо. Молышт тиде ял гычак улыт, а Эчанлан кум менгым ошкылман.

Рвезе школ кудывечыш лекте. Уремыште — поран. Кўчык теле кечым пычкемыш шем шыналыкше дене авалтен.

Эчан корныш тарваныш. Йёра эше корно кок могырыш маякым шогалтылыныт. Ўчим ыштымыла мардежшат ваштареш, шўргышкө лумым лупша. Рвезе, мардежым сенен, изишак да ыраш шонен, ончыко писынрак ошкылаш тўнгале.

Кенета ончылно, тораште огыл, Эчан шем чумыркам ужылалтыш. Могыржылан шокшо вўд опталмыла чучын колтыш. «Пире», — шучко мут вуйыш перныш. Мөнтгеш куржаш — куржын от углу. Лўдыкташ манын, чот гына шўшкалтен ончыш — уке, огеш тарване. Ала пире огыл? Мо лиеш, лиеш —

Эчан ончыко тарваныш. Шем чумырка тугак верыштыже. Ынде нунын коклам икмыняр йолтошкалтыш гына ойыра. Эчан эше лишкырак лият, палыш — шонго кува мардежлан тупынь издерыште шинча. Поран тудым вудылашат тунгалын.

— Кувай! — Эчан өрмалгенрак пелешта.

— Кө тушто? — шонго, шүлышым поген, пыкше вашешта.

— Тиде мый улам, Эчан, Олыкъял гыч. Кушко миенат, кувай? — шонго кува деке лап лийын йодо.

— Удырем деке мияш төченам, касеш кодынам, — умылтараш төча. — Йыжынгем йөршеш пытен. Мардеж шүлыш анымак налеш. Ынде тышанак пыташ логалеш ала-мо?

— Күлеш-оккүлым ит ойлышт, кувай. Айда пырля каена. Мемнан ял марте ынде километр утларак веле кодеш.

— Тыйын гает самырыклан тудо туге. Орадешыже издерым шүдырен лектынам, — пуйжат ваш ок логал, тунар кылмен, ойлаш төча.

Шонго кува пыкше гына кынеле. Эчан пурла кидше дене тудым конгылайымач кучыш, шола дене — издер кандырам. Ошкылмо семын кова утыр нелын шүлешташ, йолжымат пыкше налаш тунгале. Коло-кумло йолтошкалтышым ыштат, каналтыде огеш керг. Тыге икмыняр эркын ошкылыгыч. Пытар-тышлан шонгын йөршын йол йыжынгже пытыш.

Эчанат нойымым шижаш тунгале. Мом ышташ? Кок шинча ончен айдемым пасуэш кудалтен кодаш? Уке!

— Кувай, тый издерыш шич. Кузе-гынат миен шуына. Ынде тора огыл.

Эчан өкымешак ковам издерыш шында. Пел менте чоло кайымек, рвезе йылт пужалт пытыш. Умбал пальтожым кудашын, шонгын йолжым леведе, шке сумкажым тудын ончыкыжо пыштыш. Тыге издер шупшаш куштылгырак, но мардеж лулегыш вошт витара. Тунжө — чарнен шогалаш огыл. Толашен-толашен, ялыш толын шуыч.

Капка ончылан издерым коден, Эчан содор мөнгыжө куржын пурыш. Тунамак аваж дене мөнгеш лектыч, пеле кылмен туншо палыдыме шонго кувам, кок могырым кучен, пör-тыш пуртышт. Шокшо пörтыштө кова шүлышым нале.

— Ой, шешкым, пеш кугу тау, — мане шонго. (360 мут)

(А. Веденькин. Школ корнышто)

Йўдым лум шагал возын гынат, Элтемыр кугыза молгунамсыжлак пу кольмыжым кучыш. Кудывечым эрыктыш, урмыш лекте, юватылде памаш корным эрыкташ пиже. Тайылыш шумеке, каналтыме семын шогале, корем пундашке ончале. Ончале да тунамак уло капше чытырналте. Шонго ваштареш корем пундаш гыч кок мужыр шинча тулшоλλα йўла.

«Пире!» — Элтемырын вуйжым волгенче гай шонымаш перыш, уло мोगыржо чытырналте; пу йолжо кенеташте ик тошкалтышым шентек чакныш. Трукышто тудо чот лўдө.

Ала-могай кўчык татыште шонгыенгын ушышкыжо содор савырнен куржмо нерген шонымашат пурыш. Но пу йол дене мынярак кертат? Адакше Элтемыр пала: лўдшө еным капкайымал пият шентеч миен пурлеш, а пирылан кодат гын?.. Уке, Элтемыр пире пўй йымак логалын колаш ораде огыл. Тудо — Айдеме. Айдеме чыла деч виян.

Ончалтышыжым пире-влак ўмбаач корангыде, тудо эплын да шекланен мландымбак пўгырныш. Пижгомым кудадын, чаракида пу кольмыжым чоткыдын кормыжтыш. Шогалшыжла, адак ик ошкыллан шойык чакныш. Памаш воктене тулшоλλα йўлышө шинча-влак мый-муль лийыч, пырт тарванышт да угыч кўэмалтыч. Элтемыр эше ик ошкылым шентек тошкале, кокытым... Пу кольмыжым пычал семын ончыкыла шуялтен. Пире-влакат тарванышт, тўршталтен, угыч лумыш пызнен шинчыч.

Корем тайыл деч иктаж лу йолтошкалтышым торлымеке, кок мужыр шинча койдымо лие. «Куржаш!» — пеле йўкын пелештен шуктыш ма уке — корем серыште угыч ныл тулан шинча чўкталте.

Лўдыкшө лишеммым шиже гынат, Элтемырын шангысе чытырналтмыже шулен йомо. Тудлан кызыт туге чучо, пире-влак огыл, а тудо нуным авырен. Шонго уло йўкын карал шындыш, эн шучко мут-влак дене вурседылеш. Аватмутым тудо йўршын ок пагале, но сар годым рукопашныйыште карен. Кызытат рукопашный. Тушман тыгайым вучен огыл, витне, шекланен колтыш, но вер гыч ыш чакне. Тидыже Элтемырын чонжым ырыктыш веле.

Тыгодым пошкудын кудывечыште пий опталтыш. Ик гана, вес гана... Да шып лие. Но тудат полшыш, коеш. Пире-влак, капкаймал пийын йўкшым колын, пырт чакнышт, но, лўдыкшў укем шижын, угыч ончыко лупшалтыч. Иктыже урем покшекыла тўрштыш, весыже Элтемырын куэн ямдылыме йолгорно дене лишемеш.

Шонго, тугак кычкырен, саварым кыркален, шке пўртшў деке шуэш. Урем покшеч йортышо пире юватылмым чарныш, шенгел йолешыже чўчырнен шинче — айдеме деч иктаж кудшым йолтошкалтыште веле. Тўршташ гына кодын. Элтемыр умылыш: шке капкаж деке шуын гынат, кудывечыш пурыде углаш ок лий. Тудо уло кертмыж дене ваштареш толшо пире ўмбак пу кольмыжым кудалтыш да — ала-кушеч вий лекте дыр — йосла капкашке тўрштыш, шунгалте, пу йолжо дене, грўп шоктен, онгам чумал гына шуктыш, вес велым тулечат виян грўп шергылте. Пире, вуйжо дене капка онгаш керылтын, мландыш пурен возо. Элтемыр онга шелше гыч ужеш, кузе тудын тушманже, йынгысен кынелын, ончыл йол дене окшаклен, толмо корнышкыжо соптыртата.

Элтемыр, ала вийже пытен, ала илыше кодмыжлан ок ўшане, тугак кия, пу йолжо алят капкам чаракла. (408 мут)

(В. Абукаев-Эмгак. Шывага)

№ 29

Вўд воктенак, ош ошма ўмбалне, ала-могай енг кия. Кождымыр, пуш гыч тўрштен волен, тудын деке куржын мийыш. Вара, лап лийын, ошмаште кийыше енын чурийжым палаш тўчен ончале. Кў тиде? Могай айдеме? Марий? Я сўй куралан тушман? Енын чурийже вўранын. Тудо, шинчажым кумен, колышо гай кия. Алже пытенат, тарваненат ок керт. Туге гынат пурла кидше дене чара кердым чот кормыжтен кучен. Кердыже татар керде гай кадыр огыл, вияш. Вигак пале: сўй курал рушын. Енын чиёмжат рушынла коеш.

Кождымыр руш сарзе воктен сукен шинче, вачыж гыч шыман нўлтале. Тудыжо шинчамат ыш поч, пеле йўкын йынгысалтыш. Шкеже йўсын шўла. Мыжерже йымач вўр эркын чыпчен лектеш.

Кө өрдыж гыч толшо сарзым серыпле куралже дене тыге йымыктарен пыштен? Кождымыр шке йырже сайынрак ончале — лишнак, вондерла тўрыштө, кумык возын, вес ең шыпак кия. Марий рвезе, тудын деке миен, савырен пыштыш: колен, капшат тўнғын. Тудо Кождымырлан пеш палыме: тока гына тиде ең илемла еда яраимнын кудалыште, марий-влакым агыш, ханлан йозакым виеш погыш. Очыни, тудо руш сарзым вўд тўреш кенета вашлийын да кредалаш пижын.

Мом ышташ? Ик шот дене, руш сарзе — тушман ең, марий мландыш тудо сөй курал дене толын: вес шот дене, пеле колымеш сусыргышо ең нигöланат осалым ыштен ок керт. Эңтекыш перныше еңлан керек-кунамат полшыман.

Кождымыр сусыр еңым чаманен ончале да семынже мане: — Тудат айдеме, тудынат илымыже шуэш. Кудышкына нангаена мо, Маскай?

Маска шке озажын ойжым ала умылыш, ала уке, туге гынат көнышыла йынғысалтыш, сусыр еңым кўчан копаж дене шыман ниялтыш.

— Мо лиеш — лийже! — семынже Кождымыр пелештыш. — Айдемым утарен кодаш язык огыл...

Вара сусыр еңым, эркын нөлталын, пушыш намиен пыштыш. (254 мут)

(К. Васин. *Муро аниам*)

№ 30

Ожно Марий кугыжаныш мландыште Чавай он илен. Тудын кум эргыже улмаш: Стопан, Васи да Ямблат. Чавай кок кугурак эргыжым, Стопан ден Васлим, Москош тунемаш колтен, а межнечшым, Ямблатым, пеленже ашнен. Эрге-шамыч ачашт семынак вийым погеныт, а Чавай шкеже койын шонгемын. Но патыр улмыж годым шуко сай пашам ыштен коден: марий калыкым шке йырже чумырен, келшен илаш туныктен, руш Йыван кугыжалан Озангым налаш полшен, ылыш курымшытжо нимогай тушманланат тупшым пўгыртен огыл.

Марий калык коклаште вес онат илен — Мустай он.

Чавай ден Мустай моткочак келшен илен улыт. Мустайын эргыже лийын огыл, ик ўдыржак гына кушкын: куэ гай лы-

вырге капкылан, ший онгыр йўкан, шўмеш пижше йытыра чурьян ош Муставий. Ўдырын чонжо пешак поро, ласка ул-маш. Тудо чодыраште кажне йолгорным пален, сип купыштат, оргаж лонгаштат йомам манын, лўдын-ойгырен огыл. Муставий кажне янлык дене айдеме семын кутырен, кечым шке акажлан шотлен.

Чавай койын шонгемын. Садлан Чавай ден Мустай тыге кутырен келшеныт: калык кона гын, сарзе вуйлан Ямблатым шогалташ. Калыкет келшен. Ямблат, рвезе гынат, моткочак тале, пўсө ушан улмаш. «Сарзе вуй Ямблат лийже, Ямблат! — кычкырен калык. — Мемнан пиална — тудын кидыште. Ме тудлан ўшанена, сай илышым вучена».

Вара Чавай Ямблат эргыжлан кердым ўшталтен. «Эргым, тиде кердым пенгыдын кучо: марий лўметым нигунам ит шўкт-тө!» манын. Ямблат ачаж ончылан сукалтен шинчын, а марий-шамыч упшыштым налын шогалыныт.

«Кужу ўмыран лий, Ямблат он! — чыланат кычкырал кол-теныт. — Ынде тыйын оетым колыштына».

«Марий калык! — манын Ямблат. — Мыйым, рвезе еным, те вуйлатышылан шогалтышда. Мый уло чонем дене ласка илышым кондаш шонем. Мый нимогай тушман деч ом лўд, калык верч йоктараш вўремат ом чамане. Лач икте деч аптыра-нем: ала рвезе ушем дене иктаж титакым ыштен колтем. Рвезе ушем дене иктаж титакым ыштем гын, шыдешкен, мыйым ида вурсо, мыланем ида өпкеле, йөсө пашаштыже мыланем пол-шыза!»

«Полшена, полшена! — марий-влак маныныт. — Кужу ўмыран лий, Ямблат он!»

Ямблат ден Муставий икте-весым ужынытат, моткочак йөратен шынденыт. Сўаным чыла тушманым сенгемеке гына тарваташ лийыныт.

А тушман мален огыл, чодыра тўрыш толынат лектын, ма-рий сарзе-влак ўмбак шып керылташ ямдылалтын.

Ямблат шке сарзе-влакше дене тушман ваштареш лектын.

Тудо тушман-влакым ятыр гана сенен, чактарен колтен, шке калыкшым арален шоген. (335 мут)

(Ю. Артамонов семын. Чавайнын куэже)

II. ВАШМУТЛАНЫМАШЛАН ТЕКСТ-ВЛАК

№ 1

Адак ик тылзе жап эртыш. Тылзе коклаште Мичу шуко йомынат кошто. Торешсола ял век корным каласат, ончыктат гынат, корнымбалне корно уло — йонгылыш коштын.

Игече йўштемеш. Шўкшө мыжер йўштым кучен ок керт — Мичу кылма. Мардежан йўштө кечылаште каяшат ок тошт. Вара коклан ик-кок кече шокшырак лиешат, тунам Мичу эркын ошкылеш. Жапын-жапын лумат возеш, корным утларак тазылангда.

Тылзе эртымек, Торешсолаш шушаш годым, тон кылмыктен шындыш, мардежат виянге, лумат шулымым чарныш.

— Торешсола мўндырнө мо? — Мичу ик ялыште йодо.

— Вич менге, — каласышт.

— Таче шуам гын?

— Чотрак кает гын, шуат але. Тый Торешсолаш көн дек кает?

— Йочапёртыш... Тунемаш пураш...

— Э-э... Туге гын, таче каяшет возеш. Таче тушто пайремым ыштат.

Мичу тыгай мутым колят, котомкаж гыч ик шултыш киндым луктын, пурын-пурын, ял мучашым лекте.

«Миен шуам гын, огым гын?» — семынже шоналта, шке кужунрак тошкал ошкылеш...

Шыже кас вашке пычкемышалтеш. Мичуат, Торешсолаш шуде, йўд тўналтышлан пасу покшелан кодеш. Адак мардежшат ўчым ыштышыла талышныш. Лумат, пызырышаш гай лопкан-лопкан велын, мардеж корныш верештын, лугалт кая. Корно огеш кой. Мичу йолшўм дене кая. Южгунам йол йымалныже корныла ок чучат, лап лийын, кидше дене ниялткала. Орвагыша кидешыже верештешат, адак нойымешкыже ошкылеш. Мыжер урвалтыжым мардеж лупша, йўштө пура. Мичум чытырыкта. Шучко пычкемыш. Мардеж дене кучеда-

лын, сенгаш толашен кайышыжла, Мичу, палыде, корно деч өрдыжыш корангеш, ала-могай корем чонгаташ миен тўкнышат, тунам иже корно йомдарымыжым шиже. Нимом ыштен кертдымыла, чонгаташке волен шинче.

«Мом ышташ? Мом ышташ?» — шона Мичу, шкеже котмаж дене мардеж дечын вуйжым авыраш төча. Көргө күсениште улшо ял гыч налме кагазшым шүдө пачаш кидше дене темдыштын онча.

«Колаш шуын», — манеш семынже. Вара лүдмыж дене «О-о-й!» манын кычкыралеш. Шке йўкшым шкат огеш кол: мардеж нангая.

«Тиде коремым вончаш кўлеш», — шоналта. Ала-могай көргө вий дене кенета тарванат, корем йымак эркин волаш тўнгалеш. «Тура волен, вес могырышкат тура кўзем гын, ом йом», — шона.

Корем пундашке волен шумек, Мичу вигак вес могырышкыла каен тўкныш. «Ынде ом йом», — шканже пелештышат, уло вий дене корем серыш кыртмен кўзаш пиже.

Шуко-шагал толашен, Мичу корем чонгаташ кўзен шогалят, раш ужо: куд окнан пөрт пычкемыш йўдым корен волгалтара. Мичу куанымыж дене, тулым ончен, содор ошкыльо. Пөрт мўндырнат огыл улмаш.

Окна йымак миен шогалын, Мичу колыштеш: йоча-влакын мурымо йўкышт шокта. «Очыни, йочапөртак», — шоналта.

(М. Шкетан. Мичун уке ачажат)

№ 2

Павликын ачаже иктаж вич ий ончыч аважым коден каен. Молан тыге лиймыжым тудо ок пале. Шочмо ачаже вес олаште ила, серышымат шуэн колта. Вес ватыжын ўдыржө уло. Павликын аваже кызыт вес марий дене ила.

— Тиде ачамже мыйым ок йөроте, — рвезе нелын шўлалта. — Йўшө толешат, авайым вурсаш тўнгалеш. Авамже вет шкемын, тудым пеш чаманем, санденак коклашкышт пурем. Тунам вара ачам мыйым сурт гыч поктен луктеш.

— Молан шке ачат деке от кай? Ала тыйым тудо чаманаш тўнгалеш?

— Мый ачамым йөрәтем, но вет тудын ўдыржө шўмбел шў-
жарем оғыл. Аваже тудым веле йөраташ тўналеш. Уке, мый
тушко ом кай.

«Вот кузе, — шоналтышым мый. — Павликын ылышыже
сайжак оғыл. Аваж дене илен, тунем ок керт. Шочмо ачаж
деке кая гын, весылан шыгыр лиеш. Тугеже тудлан тыштак
илаш верештеш».

— Тыштыже ынде школышко коштат?

— Кудымшо классышке.

Мемнан мутланымашнам угыч кол лугыч ыштыш. Вара ме
почеламутым возымо нерген кутырышна. Павлик шуко жап
ерышке ончен шинчышат, йодо:

— Кольштса-ян, ик куплетым шонышым, кузе маныда? —
да лудаш тўнале.

— Сай лирический почеламут лиеш, — мый вашмутым
пуышым да лирике нерген умылтарышым.

Павлик шагатшым ончале да верже гыч кынел шогаде.

— Кандаш шагат шуэш. Школышко каяш жап.

Мыят энгырвоштырым погаш тўнгалым. Пырля ме куанен
ошкылна.

— Эрлат толза. Адак колым кучаш тўнгальна.

Тулеч вара у йолташем дене кажне кечын манме гаяк эрде-
не кол кучаш коштна. Первый гана вашлиймына годсо шыде
йөршын йомын. Павлик кажне кечын у почеламутым конден.
Шке ылышыже да шонымашыж нерген возымо почеламутшо
мыланем келша, ушеш кодеши. Эрдене кол кучен толмына го-
дым почеламутшым лудын пуышым.

— Те кузе тыге шарнеда? — Павлик кенета йодо.

— Почеламутым сайын возет, сандене шарналтеш.

Лирике нерген тудлан ынде шуко каласкаленам, возаш,
төрлаташ, нелым сенгаш күлмө нерген умылтаренам. Пытар-
тышлан Павлик «Вий сита гын, поэт лиямак» каласыш.

Но икана Павлик мый декем тургыжланыше тольо:

— Кости кочай, Горький гыч серышым налынам, — ки-
дышкем серышым кучыктыш. — Лудын лекса.

Кыдалаш школын директоржо возен: «Тыйым интер-
нат-школышко налыт, тушто тунемаш чыла йөн лиеш. Тол.
Билет налаш оксам серыш дене пырля колтем».

— Шкеже кузе шонет? — йодым мый.
— Кутыраш тендан деке тольым.
— Интернат-школыш налыт гын, каяш күлеш.
— А ковамже шкетын кузе кодеш?
— Тудо шкетше илен тунемын. Тудлан серышым возаш тўналат, тидыже тудым кумыланда. А тыланет сай корно по-чылтеш. Кугыжанышна иктымат туныктыде ок кодо.

Павлик мыйын мутем дене келшыш, таум каласыш да серышым колташ сөрыш. Мый тудым эн лишыл йолташем семын ужатен колтышым. Шкетын кодмекем, йўкын каласышым:

— Тый эше изи тумо гай улат. Жап шуэш, кушкат, виангат. Айдемым йөратен моштет гын, поэтат лийын кертат.

(К. Беляев. Изи тумо)

№ 3

Кок рвезе үстел дек миен шогале. Ик вельште палыдыме ең-влак койыт. Кок шонго кугыза кужу тентгылыште шыпак шинча. Ёдырамаш-влак, семынышт ала-мом мутланен, я калык ўмбак ончал колтат, я чемоданыштышт, вургем вўдылкаштышт ала-мом пургедыт. Ош ужгам чиенытат, ик еш улмыла чучыт. Немыч фашист кидыш логалаш огыл манын, нуно шочмо верышт гыч куржыныт.

Элыксан кугун шўлалтыш.

— «Эвакуироватлыме» мутет тебе мо лиеш улмаш, — тудо Ондрен пылышышкыже каласыш.

Уланов вуйжым савале, шкеже мўндыр вер гыч толшо ең-влакым тўткын онча, шинчажлан тыгай сўрет коеш: каваште тушманын самолётшо-влак курныжла пёрдыт, бомбым кышкат, лўйкалат. Корно дене ёдырамаш, йоча, шонго-влак куржыт. Уло погышт — шовыч вўдылтышыштө, чемоданыште гына. Шукынжо йөрлын кодыт; илышыже, кочде-йўде, малыде, эре куржыт да куржыт. Йырваш шортыт, кычкырат. Шучко...

Ондре чытырналт кая. Тудо Элыксан дене кум километр наре веле поран вошт ошкылын. Туге гынат йөсө ыле, ноен пытен. А мўндыр вер гыч толшо нине ең-влаклан мыняр орлыкым чыташышт логалын. Шочмо мўнгыштым кудалтен каеныт. Йөршеш тулык семын койыт. Шонго-влак, вуйым сакен, ала-мом келгын шонен шинчат. Йоча-влак огыт куржтал,

шыргыжашат, вараксимла вычыматашат монденыт, авашт деч изишат ойырлаш лүдыт.

Уланов кўкшө капан, ошалге чуриян рвезым ончале. Тудат шинчажым Ондре вельш кусарыш. Нунын шинчаончалтышышт вашлие. Уланов шыргыжале. Палыдыме рвезат, вожылын, лүдынрак шыргыжале да вуйжым кумык сакыш.

Колхоз вуйлатыше Петр Степанович кугун шүлалтышат, калыклан каласыш:

— Кө шке декше икмыняр еным пуртен кертеш?

Тудын дек чал пондашан шонгыенг ошкыл мийыш.

— Пөтыр шольым, мый шке декем ик еным пуртынем. Нуно шуко орлыкым чытеныт. Шүм коржеш. Суртыштат-печыштат уке. Чонышт гына кодын. Мом-гынат порым ыштыме шуэш.

— Чын, Тенис кугызай, йөсө годым енг-влак ваш-ваш полшышаш улыт, — колхоз председатель возымыжым чарныш. — Кумылет уло гын, шке суртышкет иктажым пурто.

Тенис кугызай тентгылыште шинчыше шкеж гаяк шонгыенг дек мийыш да вачышкыже кидшым пыштыш.

— Каена мый декем илаш. Ватем дене коктын веле улына, вер сита.

Тентгылыште шинчыше шонгыенг өрмалгыме гай лие, вара, Тенис кугызан кидшым кучен, вуйжым савалтыш.

— Тау, тау! — тудо иктымак пачаш-пачаш каласыш.

Кок шонгыенг ончылгочак ваш-ваш палыме семын шыман мутланен лектын кайыш. Калык нуным омса марте ончен ужатыш. Омса воктен шогышо ик ўдырамашын шинчавўдшат лекте. «Мыланна йөсө, — тудо шоналтыш. — А нунылан эше нелырак. Шучко сар шочмо мландыштымат шупшын налын. А мланде деч посна кузе илет?..»

Ўдырамаш дек Ондре мийыш да туртыктыммо кыдалан ужга урвалтыжым шупшыльо.

— Авий, авий, манам!

— Ондре?.. — аваже шинчавўдшым ўштыльо. — Тыгай пораныште толынат?.. Кузе йомын отыл?

— Ме Элыксан дене толынна. Поранже кугу огыл ыле, — Ондре аважем сөрвален ончале. — Авий, айда, меат иктажым илаш пуртена?

(В. Иванов. Вўдшө келге, серже тура)

Шуко ий эртен тидлан. Эше тунам нер йымалнем пушкы-до шем пун пырче лекташат тўналын огыл ыле. Пычалемат кызытсе гай кок йытыран да, тодылын, патроным шындыман огыл, а ик йытыран, «пистонка» манме гына лийын.

Но тиде пычалет шке жапыштыже мыйым куандарен. Яра жапем лийме еда чодырашке онченам. Мутат уке, шкетын, келгыш пураш тоштын омыл. Садланак кеч-кунамат яра кида пўртылынам. А кызыт, ең-влак ужышт манын, ял шентеч огыл, а урем дене пўртылым, пуйто чынак тале пычалзе улам!

Теве лач тидын годым ялысе шонго сонарзе — Мирон кугыза — кучен шогалтыш:

— Кө тыге нерым комдык нўлтен толеш, шонен шогем. Тиде — тый, ончыкылык маска оза улат улмаш, — изирак да йыргешке шем пондаш кокла гыч ош пўйым ончыктен, ойла тудо. — Теве коктын каен коштына, тылат мый кайыкан верым ончыктем.

Тудо ыш ондале, иктаж кок-кум кече гыч шкеак толын, мыйым кугу чодыраш ўжын нангайыш.

Лапысе чодыра ялт чаран шуын ыле. Лышташан пушенге-влак ўштервоштыр гай койын шогат. Ме, нўлперым эртен, аркашке кўзышна. Тушто вигак пўнчер тўнгалеш. Кўзен шумек, Мирон кугыза пундыш вуеш шинче да тамакым пижыктыш.

— Эше тый тамакым от шупш, да кўлешыжат уке, — ойлаш тўнгале. — Чодыраште тулым айда-лийже кучылтман огыл, пожар лийын кертеш. Тыге кайык-влакат йўлат але, лўдын, умбакыла каят. Тидым эреак шарне! Мый шкеже тамакым шинчын шупшам, а чодыраште тулым олташ монь логалеш гын, тул олмо йырже мландым кўнчалам да коден кайыме годым рокым шавен йўртем.

Туныктен каласкалымыжым шыпак колыштым. Шупшын пытарымеке, шинчыме пундыш вуеш чылымжым почкалтен, тулым йўртыш. Тарванен кайымеке, эше ик гана пўртыл ончале.

Пым аркасе чодыраш первый гана миенамат, йомаш огыл манын, Мирон кугыза деч ом торло, йыгыре ошкылам. А шонго сонарзе чарныде мутлана:

— Тый гаэт самырык улмем годым тыште тошкалме еда гаяк, манаш лиеш, сузо але кўдыр-влак кынелыт ыле. А чоды-

раже могай ыле? Кажне пүнчыжӧ сыра печке кӱжгыт! Тыгай кугу чодырамак веле сузо-влак йӧратат.

Чынак, коклан тунгыр кишан пүнчӧ-влак логаледат, угла-ракшым онгала укшеран лӱмегож-влак улыт.

Ончем-ончемат, Мирон кугыза янлыкым але кайыквусым лӱяш шекланен коштшо гай ок кой. Мыланем сугыным пуэн, эркын ошкылеш.

— Шого! — шонго сонарзе вучыдымын вачем гыч руал-тышт — Колат? — йодо тудо. Мый пылышем шогалтен колыштам. Ончылнырак, пурла велне, ала-мо лово-лово шокта да шыплана. Изиш лиймек, уэш ловымангда. Мо тыгай?

Шонго ег вигак умылыш докан. Тудо, содор тарванен, йӱк могырыш писын ошкыльо. Самырык улам гынат, Мирон кугызам шуын-шуде поктен ошкылам.

Лӱмегож коклаш пурен шогална. Тушто сур тӱсан чывыла койшо, но чыве деч ятыр кугу кайык лӱмегож мучаште керем онгеш йолжо дене пижын кечылтеш. Мемнам шижын, кайык шулдыржым эше чотрак лупшкедылаш тӱнгале. Чонгештен кайынеже.

Мирон кугыза тудым руалтен кучыш, керем онго гыч мучыштарыш. Кайыкын йолжо ныгылген.

— Эргым, — шоктыш, — вичкыж пүнчӧ лыгым да вишкыде киш падырашым муын кондо-ян!

Йодмыжым тыманмеш шуктышым.

— Доктор лий, пүнчӧ лыгешет кишым йыгалтен, тудым су-сыреш пыштен пӱтырӧ, — ойла пӧртылмекем Мирон кугыза. Шкеже сур кайыкым вуйжо дене шентекеyla конгыла йымалныже ондал шога. Мый ом умыло: молан тиде кӱлеш? Кайык вуйым пӱтыралаш да тудым кыдалысе уштеш сакаш веле кодын.

Чыла пашам пытарымек, лӱмегож кокла гыч лектын, кидше гыч кайыкым колтыш. Тудыжо шулдырым йӧнысырын рӱзен чонгештен кайышат, первый логалше пүнчешак шинче. Мирон кугыза парняжым рӱзен ойла:

— Тетла ит логал, ушан лий!

Сур кайык каналтен шинчыш, кок гана почела чык-лок, чык-лок йӱкым пуыш. Вара, шулдыржым мурыктен, умбакыла чонгештыш.

— Ужыч? Тиде — ава сузо, тудым эше вес семынже кувылчо маныт, — умылтара кугыза.

Кенета түсшө вашталте. Тиде мыланем ояр годым нимогай амал деч посна кече петырналтмыла чучо.

— Могай шакше айдеме шörгам шынден, а?! — вуйым рүзалтен колтыш. Кыдалысе изи товаржым руалтышат, моткоч шыдын койын, керемым руал кудалтыш, вара мландеш шарыме ошмажымат шаргүге-моге чумен шалатыле.

— Керем онго дене кайыкым кучаш нимо йöсыжат уке, — мане тудо. — Тыге икте-кодде пытараш лиеш, урлыкланат ок код. Йöра, жапыштыже толын шуын улына, уке гын, сут енгын логарышкыже логалеш ыле.

Умбакаже кутырымым чарныш. Тиде йырыште пörдын коштшыла, ме керем онгеш пижын кечалтше вес кайыкым муна. Мийымына годым колен шумо гаяк ыле. Тидыже — утларак кугу да шонанпыл гай түрлө түс дене йылгыжше шем пунан кайык. Шинча йыржат, пылыш алгажат вүр гай чевер.

— Теве тудо, узо сузыжо, — керем онго гыч мучышта-рышыжла ойла Мирон кугыза.

Тудо мемнан ончылнак колыш.

— Пытыш. Пелашыже тулыкеш кодо, — ойгане кугыза. Мыят сузым чаманен колтышым. Тыгай мотор кайыкым ни-гунамат ом логал, шоналтышым көргыштем.

— На, кучо! — шуялтыш мылам сузым, шкеже адакат керем онгым руал кудалтыш...

Тудо кечын ме иктаж шым-кандаш шörгам (вес семынже опытыш маныт) руэн кодышна.

— Моло огыл, тидым Курий Виталий оптен коштын. Тыгай йөн дене кайыкым пытараш кугу намыс! — мане. — Кайыквусым кучаш коштмо дене пырляк пүртүсын поянлыкшым шукемдыме нергенат шоныде ок лий.

Мый шкежат шонтемынам, но пычал дене чодыраш каяш лекмед еда Мирон кугыза, керем онго да тушто пижын кечыше сузо шинчамлан кончат.

(А. Мичурин-Азмекей. Керем онго)

Кочам илымыж годым мылам тыге ойла ыле. Вигак ок пелеште, кукушо кидше дене вуем гыч ниялта да каласа:

— Витёк, шкендым сайын кучо. Курымым илен эртараш — нур гоч вончен кайыме гай огыл. Чыным йөрате. Чын чарак гай улеш, айдемылан камвозаш ок пу.

Эх, кочамже кузе чын ойлен улмаш. Мый кеч илашыжат эше тўнгалынам веле — теней визымше классым пытаренам, а илыш корнын нур корно гай огылжым паленат налынам. Ой, кузе эше паленамже!.. Да мом ойлашыже! Лучо колыштса, мый илышыштем мо лийын каласкаленак пуэм.

Мемнан школ пелен кролик ферме уло. Пеш шуко кроликум ашнат, иктаж вичшўдө нарат лиеш...

Нуным ончаш школышто ятыр звеном ыштыме. Чылаже вич звено уло. Кажне звеношто куд тунемше, чылан визымше класс гыч улыт.

Икана шошым, лум шулымеке, мыйым директор кабинетышкыже ўжыктыш. Лыжган кутыра, пуйто эргыже улам.

— Вот могай паша, Витя Иванов, — манеш тудо. — Визымше звеном вуйлаташ нал... Тый, Иванов, рвезе писе улат, виетат сита. Пашалан гына ит өркане.

Вот өрмаш! Шоналтен ончо-ян: «писе улат» манеш, өрканаш гына ок шўдө. Писе өрканен кертеш мо?

— Эше тебе мом каласем, Иванов, — Василий Андреевич порын кутыра. — Визымше звено ончыл звено дене тангаса. А тудым Вера шўжарет вуйлата. Кө кролик-влакым сайын ончен-кушта, тудым ик тылзылан пионер лагерьыш, Таирыш, канаш колтена.

Жап эрта. Визымше звено тырша. Кролик-влак икте гай таза улыт. Кузе уке гын, мый, Иванов Витя, визымше звеном вуйлатем. Йолташ-влакшат сай улыт, тыршен ыштат. Мый шке ушем дене Таирыштат улам, пионер лагерьыште куржталам.

Но вот икана, каникул жапыште, ушышкем тыгай шоньмаш толын пурыш. Кроликлан олык гыч шудым кўрын толам. Нормо норма дене, а вет кролик-влак норма деч утларак кочкыт гын, сайрак веле лиеш. Нуно вашкерак кушкыт да таза лийыт.

Шонымо — ыштыме. Колхоз клат вуйлатыше деч куд мешакым, Онтоний кокай деч куд сорлам нална да лышташан шудылан олыкыш куржна.

Пайдалыже — пайдале паша. Только вот — эрденже... Ой, тиде эрже молан тольо гын? Векат, тиде кечым курымешлан ом мондо...

Эрдене фермышке мый нигö деч ончыч тольым. Клеткыла-мам ончен лектым гын... Ой, авием, мом ынде ышташ? Кок клеткыште чыла кролик колен возыныт. Вот Таир тылат. Могай намысше!

Мом ышташ? Нимом шоненат ом му. Вара, энтек гыч лекташ, писын-писын шонаш тўнгальым. Мо шонеда? Шонен муым вет!

Теве Таирыш колташат жап шуо. Кроликым ончышо-влакым пионер пöлемыш чумырышт. Тыштак колхоз вуйлатыше шинча.

Василий Андреевич ойлаш тўнгале. Мыйым пеш мокта. Тунемше-влакат мыйым ончат. Директор папкыж гыч кагазым луктеш.

— Витя Иванов, — манеш тудо. — Тый шке сöрыметым шуктенат: кроликым сайын онченат. Ме ўшанена: умбакыжат тыршаш тўнгалат. Школ дирекций тыйым Таирыш канаш колта. Кучо путёвкым, Иванов!

Чылан совым кырат. Тиде пагытыште могай сай ыле. Пуйто шулдырем кушкын.

Мый ўстел деке ошкылам. Путевкым налаш кидем шуялтышым, Вера шинчамлан перныш. Тудо шентелне, лукышто, шинча. Чурийже черлын гай ошемше. Тўрвыжö лыбе-лыбе лиеш. А шинчаже йошкарге-йошкарге. Шинчамлан кенета кочамын чурийже койо, шомакше пылышемлан шоктыш: «Витёк, чыным йöрате. Чын чарак гай улеш, камвозаш ок пу». Вес велне пырдыжысе лозунг шинчамлан перныш: «Пионер чын лийшаш».

Шукерте огыл Вера Таир гыч канен толын. Төрланен, пеш весела. Тудым ончен, мыят куанем, пуйто шке Таирыш миенам.

(Н. Ильяков. Латик кролик)

Ик урокышто туныктышо руш учёный-влак нерген каласкален, нунын фотосүретыштым ончыктылын. Кӱлан кузе, а Вася Мосоловлан Михаил Ломоносов сайын шарналтын. Урок деч вара туныктышо дек миенат, йодын:

— Вениамин Федорович, кресаньык гыч лекше тудо учёный нерген кушто книгаг муаш лиеш?

— Ломоносов нерген мо? Мыйын шкемын уке, мый Вяткыш, йолташем дек, серышым возем. Тудо мыланна обязательно колта. Тылат Ломоносов келшыш, ужат?

Вениамин Федорович мутшым шуктен. Арня гына эрталтен — тудын лӱмеш кок книга почто дене толын. Иктыже «Великие люди» маналтын, весыже — «Избранные литературные сочинения М.В. Ломоносова». Могай куан!

Книга-влак тудо кечынак Вася Мосолов кидыш верештын. Туныктышо шижтарен:

— Лудын лекмекет, мылам каласкалет. Йӱра?

Кече эрта, весе. А шуматкечын кастене Васи туныктышыж дек шке миен пура.

— Ну кузе? Книга-влак сылне улыт? — Утробин йочам пӱкеныш шында.

— Сылне... Только мый чылажым шым умыло. Поснак тиде книгаште.

— О-о, тый, ужамат, мом лудметым тетрадыш возкалет? — книга коклаште Утробин Васи конспектшым ужеш, лудаш тӱнгалеш.

— Мый могай книгаг лудам, тушто мо нерген ойлалтеш, эре возем. Тыгай тетрадь ынде мыйын шуко погынен.

— Молодец, молодец! Ну мо, шоляш, пеш сай! Мольмат тыге ышташ туныкташ кӱлеш. Палет, Вася, айста вес арняште тебе мом ыштена: погена ученик-влакым, а тый нунылан Ломоносов нерген каласкален пуэт.

Туныктышо ден тунемшын ойлен келшымышт нерген изарня марте иктат пален огыл. Школ вуйлатыше изарнян гына увертарен: «Таче урок деч вара погынымаш лиеш».

Погынымашым школ вуйлатыше почо. Мутым Василян пуыш.

Вася Мосолов Роштолан ургымо у тувырым чиен. Йо-лыштыжо ош портышкеш. Тыртыш чурийже ал тистыла йўла. Нугыдо ош ўпшым ончычсо семынак комдык шерын. Канде шинчаже сескемалт онча.

— Тышке толмо деч ончыч мый кок книгаг лудынам. Иктыже Михаил Васильевич Ломоносов нерген. Весеже — кугу учёныйын почеламутшо-влак. Мом мый пален налым? Шуко, пеш шуко! Эн ондак, Ломоносов мемнан гаяк кресаньык йоча улмаш. Тунеммашын пайдажым изинекак умылен. «Пукшымо имне кандаш йолан», — манеш ачам. А Ломоносов ойла: «Тунемше ег кок пачаш, кум пачаш торашкырак ужеш, кок пачаш, кум пачаш ушанрак лиеш». Эше палышым: айдеме тунемаш шона гын, нимогай чаракат тудлан лўдыкшў огыл. Ломоносов, латкандаш ияш рвезе, мўндыр Архангельский губерний гыч Москваш йолын толын. Паледа, кунам? Телым, чатлама йўштў годым.

А паледа, кугу олаште мыняр тудым мыскыленыт? «Мужик эрге, куш тый неретым шўшкат!», «Науко тыйынлык огыл», «Кушеч толынат, тушкак пўртыл», — тудлан ойленыт. Но мужик эрге, Ломоносов, чыла чытен, чакнен огыл. Да тунемын, илен-толын, кугу учёный лийын.

Васли умбакеже Михаил Васильевич Ломоносовын науко пашаж нерген каласкалыш. Тудо кугу физик, химик, астроном улмаш. Пытартышлан учёныйын почеламутшым наизусть лудын пуыш.

Туныктышо Васи дек мийыш.

— Кидетым пу, самырык шўмбел! — йочалан шке кидшым шуялтыш. — Ломоносов тыланет ончыкылык корнетлан тек волгыдо шўдыр лийже.

(В. Юксерн. Вўдишў йога — серже кодеи)

№ 7

Мый, родо-влак, физкультурлан нимаат ваштареш ом шого. Рвезырак лиям гын, можыч, мый, коньким чиен, моло дене пырля мунчалташ тўнгалам ыле. Но игечем эртен, родо-влак: мый нылле ийым вонченам. Садлан нимо шот денат коньки дене мунчалташ ом тошт. Можыч, ий ўмбалам яклештат да

комдык камвонат. Тыгеже вуйгорка ок чыте, тудо чойн дене ыштыме огыл, казыр шаланен возеш. А колымемжак ок шу, содыки, ончык мо лиймым ужмо шуэш. Можыч, коло-кумло ий гыч калык эртак физкультур дене гына толашаш тўнгалеш, можыч, кочмыжымат чарна.

Туге, мый физкультур ваштареш ом шого. Мый шкат ече дене мунчалташ тўнгалынам. Ече дене мунчалташ лўдмашан огыл. Лум пушкыдо, мамык гай, камвонат гынат, тўшакыш вочметла веле чучеш. Садлан мый «Физкульт-ура-а!» манын кычкыралашат ۆрын ом шого. Но саде ечылан кўра мыйын еш илышем чуч гына ыш пужло. Мыйым тудо йўршеш ۆрыктарен пытарыш. ۆрыктарен пытарыш да иктаж лу гана шортарыш. Шыжым, первый лум толмекак, ۆрыктараш пиже.

Первый лум вочмек, Сеню, мыйын латик ияш эргым, мый дечем йычыгаш тўнгале:

— Ачий, мыланем ече кўлеш. Я шке ыштен пу, я, — манеш, — налын пу.

— Молан, манам, ечыже? Неужели мунчалташ тўнгалат?

— Тўнгалам, — манеш.

— А мунчалташыже, манам, мо пайдаже?

— Капкыл пентгыдемеш, тазалык чок лиеш, — манеш.

— Мый, манам, нылле ийым илен эртаренам, можыч, манам, адак коло ийым илем, а ече дене, манам, коштын омыл. Туге гынат, манам, тазалыклан ۆпкелымаш уке.

— Те ожно, — манеш Сеню, — орадыла илен улыда. Сайжым-осалжым ойыркален одал, — манеш.

— Вот, манам, могай ушан улыда! Йўра, налын пуэм, манам, ик мужыр ечым. Налын пуэм, потомушто, манам, мый шке ыштен ом мошто.

Пазар кечын олашке ўйым ужалаш кайышым. Ужалышым ўйым, вара спортивный магазиныш пурышым.

Ужалыше, киямат, вигак мыйым ужо.

— Мо кўлеш, — манеш, — гражданин?

— Эргымлан, манам, ече кўлеш...

— Мыняр ияш, — манеш, — эргычше?

— Молан, манам, ийготшым йодыштат? Молан, манам, ийготшо?

— Ок лий, — манеш. — Мемнан ече изиланат, кугуланат уло...

— Лучко ияш, манам.

— Ну вот, — манеш, — тебе тиде ече эргычлан лач лиеш.

Мыланем ечым пуыш. Ончем: ече уда огыл, пондыжат пеш сай, но тошкал шогалмаште резине уло. Тиде, шонем, векал, мыланем бракым шўшкеш. Векат, шонем, тошкалме тураште кугу зиян уло. Можыч, садланак резиным пижыктен шынден.

— Мыланем, манам, резинан ече ок кўл.

— Ораде улат, — манеш ужальше.

— Мый, манам, пырчат ораде омыл. Можыч, манам, резине йымалне рож але йўршеш кўрлшў сусыр.

— Тиде, — манеш, — йол яклештме деч. Ончо, — манеш, — моло ечым, чыланат резинан улыт.

Ечым нальым, потомушто моло ечыштат резиным пижыктыме. Пожалуй, шонем, резиныште йол чынак ок яклешт. Магазин гыч лектымат, резиным тошкал шогалын, нюзыклен ончышым, йол нимают огеш яклешт. Вот, шонем, могай чоя улыт, туге гынат, шонем, тиде уто койыш. Резине дене, шонем, лучо утларак калошым ышташ, пайдаже утларак лиеш ыле. Молан, шонем, резиныже? Кандыра дене пидын шындет гын, садыгак йол ок яклешт.

(М. Шкетан. Ече)

№ 8

Эрдене мланде шем ужга дене леведалт киен гын, кас велеш орышо гай поран тўнгалын. Семонын уремыш лекмыж годым, виу-у-виу-уф шоктен, телефон менге мурен. Пелйўд марте тунар лум возын, южо вере пулвуй даныт лиеш. Ончалаш йўсў. Каташке лум темеш, шула, йоллан вўдыжгын чучеш. Семон ик-кок гана лумым эрыкташат чарналтыш, но вара кидым гына лупшале: «Жапым йомдарен шогылтмеш, лучо куржшаш», — шоналтыш семынже.

Корно нимают пале огыл. Ситартышыжлан, пычкемыш, шўргым поран лупша. Йўра эше пошкудо ялын тулжо коклан-коклан койылалта — кушкыла каяш кўлмым палдара. Ялыш миен шумешке, Семон тўвыт ноен пытыш. Куржеш, шунгалтеш, адак кынелеш, адак куржеш. «Вашкерак, вашкерак!» — пуйто поранат тудым чыштыра.

Фельдшер Игнатий Павлович медпункт воктенак ила. Семон тудым сайын пала, Федя эргыж дене ик классыште тунемеш.

Фельдшерын пöрт омсажым Семон пыкше тўкалта. Мо-кужежым шўлешт-шўлешт каласкала, вара кўварвак лопток волен шинчеш. Вий кодын огыл.

— Йöра, тый тышан код, тебе Федян воктек пурен воч да мале. Мый тыманмеш ават деке миен шуам, — Игнатий Павлович, ўзгарым погалтен, содор лектын кая.

Но Семоным нимогай виат кучен ок сенге. Федян аваже виешак чараш тöчышат, Семон ондалчык йöным муо. «Мый Коля чўчў дене малем», — мане.

Пел корным тудо сайынак эртыш. Но вара утыр да утыр ошкылжо эркышнаш тўнгале. Кок-кум гана тошкалеш — шунгалтеш. Вий йöршын пытен. Тетла каен ок керт. Изиш каналта. Адак тарвана. Икмыняр ошкылым ышта — лум пургыжыш шунгалтеш. Пöрдалын, пыкше-пыкше кынелеш. Ала-мо семын тунар чот кочмыжо шуын колта. Мöнгö марте кеч шукат кодын огыл, миен шушашла ок чуч. Семон чуч шинче. Йўштö. Каяш кўлеш. Но кузе? Тудо ноен. Моткоч чот.

Семоньн пижергыжат нöрен. Ырыкташ маньн, кылмаш тўнгалше кидшым кўсенышкыже шурале. Трук ала-мо пенгыде перныш. Мо?.. Луктын ончале — шинчажланат ок ўшане. Кинде курика. Шеме, кошкышо. Кунам чыкен? Уке, ок шарне. Семон кукшо курикам пенгыдын кормыжтал кучыш, умшаж дек лишемден, сутланен кочкаш тўнгале. Шытыр-шотыр веле шокта. Тыманмеш кочкын пытарыш. Кенета уло могыржылан шокшо лийын кайымыла чучо, кид-йолыш вий шкак пура. Рвезе, содор тарванен, лумым келын, ял могырыш ошкыльо.

Иктаж пел шагат гыч мöнгыштыжö лие.

(В. Абукаев-Эмгак. Кинде шултыш)

№ 9

Савак вельште йўштö поран шўшкен-мўгырен куржталеш, лумым пургыжта. Эрдене, кастене да йўдым йўдвошт писе Йўштерге оралтым, печым, саварым шылт да шолт перкала. Ийын тиде жапыштыже эрдене да кастене йўкшемда, кечывалым ырыкта; окна янда шула да кылма, кылма да шула. Кече

эрдене кавам чевертен ончалеш, кастане йошкартен шинчеш. Кече ыраш тўналме годым агытанат тошкалтыш мучаш шумешке лектын коштеш, пёртөнчыкө кўзен муралтенат колта.

Овоп мелна руашвочкыжым ош шовыч дене леведеш, ний шўдышым чыка, вара, изи шўлдырамбаке нўлтал шынден, ончыл кыдежыш лектеш. Покшел окна воктен, олымбалне, изи ўдыржў курчак дене модеш. Пёртөнчыл мучаште чеслын гына агытан муралтен колта. Агытан муралтыме Овоплан ала-кузе «унада-а толе-еш!» манмыла шоктен.

— Мо, накас, кў уна толшаш уло? Йошкар агытанат унам веле кычкырас, Нина! — Ўдыржым ончалын, Овоп воштылеш.

— Сергей изам толе-еш! — веселан йырымлалтен колта тудыжо.

— Сергей изат кызыт мом манын толеш? Ни шуматкече огыл, ни мо! — аваже шўрен пелешта.

— Толе-еш, толеш... Сергей иза-ам! — Нина уэш шуялта.

Овоп ден Нина пёртыштў коктын гына улыт. Вич окнаже визынек шулен. Визынекше гычак кече пурен. Кечыжат ырыкта, конгашат олтен петырен, да пёртшў шокшо, волгыдо, весела. Кугарня кечылан Овоп моло вате гаяк шўльў мелнам кўэштын. Кок эргыжым — Петр ден Санюшыжым — пукшен-йўктен, школышко луктын колтен. Кужу перерыв годым пурлын колташышт лўмын ушкал йылме гай чуяка мелна-влакым шындыл луктын, кок велге шўралтен-шўралтен, сумкашкышт пыштал колтен. Лизук ўдыржў мелна шумо деч ятыр ончычак колхоз амбар ончык урлыкаш шўльым сортироватлаш каен, да тудлан ик кўмыж кўргў мелнам, ўйышкў осын-осын чыкен луктын, шокшо конгашке ыраш пуртен шында.

Ўян мелнам кочкын темше кум ияш Нина ўдыржў ўстел лишне, покшел окна воктене, шинчылтеш, муралтен-муралтен, курчак дене модеш.

— Сергей изам толеш гын, мылам ўян мелнам пукша-а, — манын семынже мутлана.

— Мо, мыйже ўян мелнам шым пукшо мо, Нина?

— Пукшышыч да, Сергей иза толеш гын, ончыкыжо шынден пукша.

Эр сомылка тўрланен, кас сомылка шуын огыл. Тиде кок сомылка кокла яра жапыште шوماкым вашталтен шинчыл-

таш икте почеш весе, кумшо пошкудо вате-влак толын шин-
чит...

Тыге кутыркален шинчыме жапыште пӧртышкӧ кенета
Сергей пурен шогалеш.

(Дим. Орай. Чолга шӱдыр)

№10

Мемнан ял кум уреман. Ялна покшелнак пӱя, туддеч ке-
чыйол гай кум векрыла кум урем шуйналтеш. Кугурем, Кӱ-
шылурем, Ёлылурем. Уремла мучко акрет годсо ошкыпу,
куэ, тополь, шоло-влак, шарлен, кавам чараклен шогат.
Южышт пеле кошкеныт гынат, тугай куатлын, виан койыт,
мландышке пенгыдын вожангыныт. Ӧндалаш гын, кум-ныл
айдемылан кидым шаралтыман. Мыняр ий нунылан — иктат
каласен ок керт дыр, ял лийме годсекак тудын тынысшым
арален шогат, очыни. Ала лӱмын шындыме улыт, ала ялым
почмо годым, куштыде, ужаргылыкеш коденыт. Варажым
пызлым, пистым да монь шындылаш тӧченыт, но шукуышт
иланен шуктен огытыл: я волык нултен, тодыштын, я шке-
ак кавыскеныт. А нине шонго пушенге-влак курым дене
шогат, кужу илыш ӱмырыштышт чыла йӱштӧ-шокшым,
тӱтан мардежым сенен лектыныт. Кенгежым, шокшо годым,
ӱмылыштышт кандарат, шыжым ял мучко лышташ шар-
тышыштым шарен пыштат.

Ялнаже кугу огыл, улыжат шымле наре суртан веле. Но
кажныже шке сынан, шке шотан. Утларакше пу пӧрт-влак
улыт: кӱжгӧ, пенгыде пӱнчӧ я кож пырня дене нӧлтымӧ. Ну-
ным суртоза шкеак чодыра гыч ожныракше имне дене, кы-
зытше трактор дене шупшыктен, южгунамже ял дене вӱмамат¹
ыштеныт. Кундемна чодыралан поян лийын, тудыжо ял вокте-
нак ыле. Кызыт ынде мӱндыркак чакнен, торлен, емыж-саска-
лан иктаж вич-куд менгым топкыман.

Южо пӧрт пырдыжше шемемын, сур тӱсым налын. Ку-
нар тӱтан-пораным, йӱштӧ йӱрым чытен лектыныт, чакта-
реныт да... Мочол шолем рожген, озыркан мардеж лупшен,

¹ Вӱма — тӱшка польш.

лукешышт керылтын, шаланен-тўлыжген возын. Куп регенче дене шокшемдыме нерге коклашке чатлама йўштō шенгын пураш тōчен. Но озаже-влакым, нунын икшывыштым пōртет йўштō, поран, чыла осал деч арален.

Вара кече, шокшо толын, каже пырняжым леве йоллаж дене шымаден, ырыктен. Да тошто пōртет, шокшеш сурлен, тыматлын нералтен.

(Г.В. Алексеев. Пōрт)

№ 11

Шукат ыш лий, ўстелтōрыш кочкаш пуренат шинчыч.

Йошкар чиян пазар кўмыжыштō — Андрийын эн йōратыме тар шўржō. Шўрыш кукшо шылым падыштыме. Изи олымбалне салмаш опымо лу-влак пушым луктын кият, лу кōргыштō — Андрий ден Алима шўжаржылан тамле вем. Авашт, под дек да монь чўчкыдынак кожганаш кўлешат, пўкеныш шинчын. Андрийын Уналче акаже вўд олымбалне¹ шинча.

Чыланат, кинде шултышым киндерке гыч шыман гына налын, ик кўмыж гыч шўрым кочкаш тўналыыч.

— Ну, Андрий эргым, эрла кече гыч — пашашке! Пий пок-тен куржталыштше тый дечет поснат шуко, — калакшым² нулалят, пелештыш ачаже.

— Ойлен ит шинче кўлдымашым! — аваже калакым рошт перен пыштышат, торжан каласыш.

— Ничего, пашам ыштыже, эртака ава шулдыр йымалне ашнынет мо? — сыренрак каласыш ачаже.

— Кушко колтет, кушко колтет тыгай изи рвезым? Тый, Талкан, икшывым изишат от чамане! — шыдешт кычкырале аваже, вара Андрийлан шыл кандарым³ сайлен пыштыш.

— Э-эй, тыйын мутетым колыштат гы-ын... — Талкан кидшым рўзалтыш, кинде пудыргым кормыжешыже погышат, умшашкыже пыштыш, вара ўстел кокла гыч лекте.

— Кайыже айда, иктаж-молан тунемеш, — мане Алкай.

¹ Вўд олымбал — вўд ведам шиндыме олымбал.

² Калак — совла.

³ Кандар — падыраш.

— Я, сита, тылечет поснат шинчем. Андрийым корныш ямдылыза! — манят, ишке гыч шөрмычым налын, пөрт гыч лектын кайыш.

Эрлашыжым эрак Талкан кече дене пырля кыনেлят, воктенжак мален кийыше Андрий эргыжым, «О-ой, патыр!» малден, вуйжо гыч ниялтыш, вара коштыра кидкопаж дене Андрийын изи кидшым эплын гына кормыжталын кычкырале:

— Кынел, эргым, кечат пушенгывуйыш изиш гына шуын огыл, кынел, кынел!

Аваже тиде жапыште тувыр-йолашым, у йыдалым, көргешыже муным кўктыман киндым, изи ате дене ўйым котомкаш опта.

Каяш ямдылалт шумек, ачаж ден Андрий кум-ныл минутлан төреш шичме йўлам ыштышт, вара, пөрт гыч лекташ тўнгалмышт годым, аваже шинчавўдшым ўштылалын пелештыш:

— Ачаже, имным кычкашет ок лий ыле мо?

— Шаҥак каласышым вет — яра огыл, адак мо кўлеш?

— О-ой, эргыжат, тынар мўндыр верыш кузе миен шуат! — пытыдыме пасу пашаш, сурт сомылкаш, йорло илышеш пўгыргаш тўнгалше шонго аваже Андрийым ондалын шортеш.

Ачаже окна вельш савырненат, ок пелеште.

— Изинек еҥ пашаш кает, тыге ава-ачам коден каяш юмак пўрен дыр, мом ыштет. Ит мондо аватым, — аваже шинчавўдым ончылсакышыж дене ўштылят, Андрийын ош шовыр кўсенышкыже теле гоч арален кийыктыме туто пўкшым пыштыш.

(Я. Ялкайн. Андрий Толкын)

№ 12

Ындыже чыла тиде паша гыч Онтон Йыван корандалтын. Ялышке лекташ тудо вожылын. Ондакысе куштылго кид-йолан, мыскарам ышташ йўратыше айдеме палаш лийдымын вашталт каен. Тудо чынжымак лўдын колтен: пашаде илымаш шонтемдараш, капым нелемдаш тўнгалын. Кызыт йокте конгамбалым палыдыме Онтон Йыван тушко эре чўчкыдынрак да чўчкыдынрак кўзаш тўнгалын. Тудын могыржо сўсана, капшат ала-кузе куптыргымыла, кошкымыла, веле чучеш.

Пытаргышлан тудо йыдалым ышташ шонен пышта. Каласаш кўлеш. Онтон Йыван имне ўзгарым ачалкален гынат, йыдалым ышташ йўратен огыл. Колхозыш пурымыж годсек иктаж лучко мужырым ыштен гын веле, да тудыжымат Сапанижын сўрвалымыжлан кўра гына ыштен. Йыдал тудын ушыштыжо ала-молан дыр эреак «незер» шомак дене кылдалтын. А кызыт ынде жапым нигушко чыкаш лийынат, саде йўрдымў йыдалым ышташ пижын.

Тыгеракын Онтон Йыван, шонгылыкыштыжо колхозлан нимогай пайдам кондыде, кечыже-влакым эртараш тўналын.

Икана кастене газет-влакым ончышт шинчымыж годым тудо чотак шўмышкыжў логалше статьям лудын лектеш. Да статьят огыл, пунчалмут лийын. Тушто лач Онтон Йыванын шонымыжымак каласен пуымо улмаш. Пеш чот куанымыж дене тудо ватыжлан ойлен:

— Аваже, чыла тиде ний куштырам пўртўнчыкў луктын шу-ян! Да тол, шич воктекем, мый тылат лудын пуэм.

— Вет рушла йылмыжым мый ом пале! — марийжын куанымыжлан йывыртен, Сапаниже пелешта.

— Ойлыштат! Чыным китай йылме дене серыме гынат, умылаш лиеш! — пўртўнчыч пурышо Сапанилан ойла марийже. — Постановлений лектын, аваже. Колхоз погым шке шинчасорталак перегаш да шукемдаш шўда. Значит, нимомат, нигушкат колташ ок лий... А Петров мом ыштен? Тудо, аваже, власть ваштареш кая. Умбакыже тыште тыге серыме: колхозышто артельын чыла арвержыланат колхозник-влак оза улыт. Тыге гын, правленийна шке пашажым колхозник-влакын шонымышт семын ыштышаш. А Петров кузе ышта? Чылажымат шкевуя, пуйто тудо артель председатель огыл, а ала-могай помещик лийын. Тыште, Сапани, чыла каласыме, да кажне шомакше Петровын шўйлодышышкыжо ўш гай возеш. Паленам мый, аваже, паша тышкыла савырнышаш. Теве Москва гыч увер толын. Тау партийлан. Кугу тау.

Шукертсек Онтон Йыван тыге шуко кутырен огыл. А кызыт теве мутшо пўя урылтмыла йогенак-йога. Капланат куштылго, чоныштат йонгыдо.

(Ильяков Н.Ф. Онтон Йыван)

АНЗЫЛ ШАМАК

1. Изложени текст доно пашам ыштымы радды

Изложеним сирымы пашан кераллыкшы пиш кого:

1) изложени текст йылмы наукин цила лаштыкшым (лексикым, фонетикым, морфологим, синтаксисым, стилистикым) авалта;

2) тыменьшын туан йылмы доно нълмы пълймашыжы да тьдйн ышке коргы шанымашыжым радды доно, раскыдын, сълнын да кытыкын шайышт аль сирен мыштымашыжы аклалтеш;

3) сираш кычылтмы текст тыменьшын йылмыжым пайдара, содержанижы доно пуры кымылжым виангдаш палша.

Пълймашым тергымы (контрольный) изложеним сирымы годым тыменьшывлалан тебе мам шотыш нълмыла:

— содержанилан да тынг шанымашлан келшышын текстым лымдымыла;

— содержаним радды доно сирымыла;

— мычашты 3–4 предложени доно текстыштышы событивла гишан ышке шанымашым келесымыла.

Экзамен годым изложени текстым кок ганә (южнам, тымдышын кераллыкеш шотлымыжы годым, кым ганә) лыдыла.

Икшы ганә лыды годым тыменьшывлалан текстын содержанижым, тынг шанымашыжым ынгылен нәләш цацымыла. Тымдышын лыдын ләкмыкыжы да темым (ма гишан попалтым) раскыдемдымыкы, текстлан махань лымым пуаш лимым шаналтымыла, махань стиль йон (описани, шайыштомаш (повествовани), шаныкалымаш) доно сирымым раскыдемдымыла. Черновикышты проста аль сложный планын пьтарышы вариантшым ыштымыла (изложени планым черновикышты веле сирымыла); тыгодым цитата да ядмашан предложенивла донат пайдаланаш лиэш. План тыменьшылан содержаним цимаш ужаш, шанымашым тор радды доно йонештараш палша. Тыгодым, текстыштышы шамаквләм кычылтын, изирак темывла

рәдѳм келѳштәрән, авторын цилә шанымашыжым пәлемден кодаш цацымыла.

Текстѳм лыдмы годым тымдышы теве мам шотыш нәлшәшлык: әдемвлә информациям сакой семѳнь ынгылат. Ылыт анжен әшѳндәрѳшѳвлә: нѳнѳлән, текстѳм ынгылаш манын, лыдаш келеш. Седѳндон техень тыменьшѳвлә тымдышын икшѳ гәнә лыдмыжы годымок мам колмыштым тәрөк сирен кодаш цацат. Тѳгодым тыменьшѳвләлән шамаквләм кѳтѳкемден сирѳмѳлә дә корнывлә лошты йәрә вәрѳм кодымыла. Тѳшкѳ кокшы гәнә лыдмы годым приваяш лиәш. Черно-викѳм жәләйәш ақ кел, тѳдѳм маняры келеш, тѳнәрѳм пуат.

Вес тыменьшѳжѳ, тусарен колыштын, яжон әшѳндәрә. Тѳдѳлән тымдышын лыдмыжы годым текстѳштѳ сек керәлжѳм әшѳндәрѳмѳлә дә ышышты изирәк темѳвләм рәдѳ доно пайылаш цацымыла. Тенгеок текстѳн тѳнг темѳжѳм пәлемдѳмѳлә.

Текстѳм кокшы гәнә колыштмы паштек тыменьшѳвләлән, изложени паштек пумы пәшәвләм шотыш нәлѳн, планым угѳц раскыдемдѳмѳлә дә тәрләтѳмѳлә, пасна фактым, датым, исторический событим, лѳм дон фамилим, кымдем лѳмѳм, тѳлец молымат — айыртемѳнок пәлемдѳмѳлә (нѳнѳм доскаәшәт сирәш лиәш). Тѳгодым авторын сирѳмѳ стильжѳм шижѳн-ынгылен нәлмѳлә, лывыргы, сѳлнѳ шамак доно сирѳмѳ предложенивләм тыменьшѳ ѳшкѳләнжѳ пәлемден коден кердеш.

Лыдмы паштек изложени доно пәшәм ѳштѳмѳ годым черно-викѳштѳ сирѳмѳм мыштен тәрлѳмѳ пәшә пиш керәлеш шотлалтеш. Каждѳй предложеним тѳшлен, тусарен лыдмыла. Тѳгодым шамаквлән значеништѳ доно ѳшке вәрѳштѳштѳ ылмым, предложенивлән грамматика шотышты тәр чангалтмыштым, иктѳ-весѳштѳ доно тәр кѳлдәлтмыштым тѳшлѳмѳлә, орфографи дә пунктуаци доно ылшы самыньвләм тәрлѳмѳлә.

Әкзаменѳштѳ (айыртемѳнок әкзаменлән йәмдѳләлтмѳ годым) тыменьшѳвлә сакой лѳмдерѳм: ынгылдарымы, орфографи, фразеологи дә тѳлец молымат — кычылт кердѳт.

Тенге, тыменьшѳ, изложеним сирен, тѳнг куғижәншѳ әкзаменеш йәмдѳләлтмѳжѳ годым текстѳн темѳжѳ дә тѳнг шанымашыжым раскыдемдәш, планым ѳшке вуя ѳштәш, лѳмѳм келѳштәрәш, текст семѳнь иктешлѳмәшѳм ѳштәш дә ѳшке шанымашыжым келесәш тыменеш.

Пӕлӕмӕшым тергӕмӕ изложеним ӕкӕлӕмӕш

Тыменьшӕвлӕн пӕшӕштӕштӕи содержаним пачмым, йӕшке шанымашыштым сирен анжыктымы мыштымашыштым, йӕлмӕ айыртемӕм, орфографи, пунктуаци дӕ йӕлмӕ нормым тӕшлӕмӕм шотыш нӕлмӕлӕ. Содержани монгырым ӕкӕлӕмӕи годым темын тӕрӕс ылмыжым, фактический материалын тӕр кычылталтмыжым, событи рӕдӕм анжыктымыла.

Йӕлмӕ айыртемӕм ӕкӕлӕмӕи годым сакой шамак дӕ грамматический строй доно пайдаланымым, икань стиль доно сӕлнӕн сирӕмӕм, йӕлмӕ шотышты ӕксӕкӕм тӕшлӕмӕлӕ.

Тыменьшӕн тӕр сирен мыштымыжы (грамотностьшы) орфографи, пунктуаци дӕ грамматический самыным маняры йӕштӕмӕжӕм анжен ӕкӕлӕтеш.

Изложеним ӕкӕлӕмӕи критери

Отметка	Содержани дӕ йӕлмӕи	Грамотность
«5» — 20–18 балл	1. Пӕшӕн содержанижӕи тема доно келшен толеш. 2. Факт шотышты самынь уке. 3. Содержаним рӕдӕи доно сирӕмӕи. 4. Пӕшӕ паян йӕлмӕи, сакой йиш предложеним чанген мыштымы, шамакым тӕр кычылтмы доно айыртемӕлтеш. 5. Ик стиль доно сӕлнӕн сирӕмӕи. Содержани монгырым ик самынь дӕ йӕлмӕи монгырым 1–2 ситӕдӕмӕш лин кердеш.	1 орфографи ӕль 1 пунктуациӕн, ӕль 1 грамматический самынь лин кердеш.
«4» — 17–15 балл	1. Пӕшӕн содержанижӕи тема доно тӕнг шотышты келшен толеш. 2. Содержани тӕнг шотышты тӕр, но юж фактым самынь кычылтмы. 3. Шанымашым шайыштмы рӕдӕм изиш лыген пумы. 4. Шамак пайда дон грамматический строй сакой сӕнӕн.	2 орфографи дӕ 2 пунктуациӕн, ӕль 1 орфографи дӕ 3 пунктуациӕн самынь, ӕль орфографи самынь уке годым 4 пунктуациӕн самынь,

	<p>5. Икань стиль доно сёлнён сирёмь. Цымыр пашаштё содержани монгырым самынь 2 гыц уты лишашлык агыл, йёлмё шотышты 3–4 ситёдымаш лин кердеш.</p>	<p>тенгеок 2 грамматический самынь лин кердеш.</p>
<p>«3» — 14–12 балл</p>	<p>1. Пашаштё тема гыц анженек карангмы. 2. Тёнг шотышты тёр, но самынь кычылтмы факт вшлиалтеш. 3. Шанымым шайыштмы радё лыгалтеш. 4. Шуку ганё икань шамакан предложенивлё ылыт, юж шамакым самынь кычылтмы. 5. Сильём лыген сирёмь, йёлмё сёлнёллыкшы ак ситё. Цымыр пашаштё содержани монгырым 4 самынь гыц шуку лишашлык агыл дё йёлмё шотышты 5 ситёдымаш лин кердеш.</p>	<p>4 орфографи дё 4 пунктуациён, аль 3 орфографи дё 5 пунктуациён самынь, аль орфографи самынь уке годым 7 пунктуациён самынь, тенгеок 4 грамматический самынь лин кердеш.</p>
<p>«2» — 11–9 балл</p>	<p>1. Пашё темёлён келшен ак тол. 2. Шуку фактым самынь кычылтмы. 3. Пашан цилё лаштыкыштыжы шанымым шайыштмы радём лыгымы, нёнё лошты кёл уке. 4. Шуку йиш шамак пиш чёды, икань кёйтёк предложенивлё веле ылыт, лоштышты кёл уке ганёк, шамакым шёренек самынь кычылтмы. 5. Силь икань агыл. Цымыр пашаштё содержани монгырым 6 самынь гыц шуку ёштёмь, йёлмё шотышты 7 ситёдымаш утла улы.</p>	<p>7 орфографи дё 7 пунктуациён, аль 6 орфографи дё 8 пунктуациён самынь, аль 5 орфографи дё 9 пунктуациён самынь, аль 8 орфографи дё 6 пунктуациён самынь, тенгеок 4 грамматический самынь лин кердеш.</p>

2. Собеседовани текст доно пашам ыштымы радды

Сылны шаян литература доно тынг кугижаншы экзаменлан йамдылымы собеседовани текст доно пашам ыштымы годым тыменьшывла произведенин темыжым, тынг шанымашыжым, жанржым, чангалтмыжым, образ системым, сылнештарымы йоным, стиль айыртемым да тылец молымат раскыдемдышашлык ылыт.

Тыменьшы, текстым мастарын лыдын лакмыкыжы, содержани семын тынг шотышты тымдышын техень ядмаш-влэшыжы вэшештышым пуа:

1) ти лаштыкым махань произведени гыц нэлмы? Произведенин лымжым келесыда;

2) произведени авторын лымжым келесыда;

3) писательын ылымаш-корныжы, творческий пашажы гишан кытыкын шайыштыда;

4) произведенин темыжы да тынг шанымашыжы;

5) жанржы;

6) произведением малын тенге лымдымы? Ышке шанымаш-дам анжыктыда;

7) геройлан сырштым аклыда. Малын тенге аль вес семын ыштымыштым ынгылдарыда;

8) пумы лаштыкым негыцеш нэлын, произведенин чангалтмы йонжым (шайыштымаш, описани, шанымашыжы) келесыда;

9) произведенин йылмы айыртемжы (сылнештарымы йон-влэ, юк йонгалтмы, лексика, синтаксис монгырым), сылнеш-тарымы йонвлан вэршты.

Собеседованим аклымаш

Мастарын лыдмым **аклымы критери:** сылнын, раскыдын, чакатан, препинани палым шотыш нэлын, интонацим содержанилан, авторын шанымашыжылан келыштären, психологический да логический паузым да удареним тышлен, орфоэпи нормым шотыш нэлын, келшышы лыдмы темпым айырен, самындеок лыдмаш.

Тыменьшын вэшештышыжым аклымы годым тебе ма шотыш нэлалтеш:

1. Тыменьшй тыменьмй произведенин текстшйм яжон дй келгйн пйлй.

2. Событивлй лоштышы кйлйм, геройвлйн сйрйштйм, малын тенге йштймйштйм ынгылдарен мышта.

3. Произведенин идей дй эстетический содержанижйм пачын пумашты сйлнештйрймй йонйн вйржйм пйлемден кердеш.

4. Сйлнй шаян произведением ланзылымы годым литературный теори гйц нйлмй пйлймйш доно пайдаланен мышта.

5. Ёшке вйшештйшйжй негйц текстйм кычылтеш.

6. Ире литературный ййлмй доно шайыштеш.

Собеседованим йкйлмй критери

1. Мастарын лыдмаш

Критери	Балл
Произведенин авторжым дй лймжйм тйр анжыктымы	2
Интонаци	
Раскыдын, чакатан, препинани пйлйм шотыш нйлйн, интонацим содержанилйн, авторын шанымашыжылан келйштйрен, психологический дй логический паузым дй удареним тйшлен, орфоэпи нормым шотыш нйлйн, келшйшй лыдмы темпйм айырен, самыньдеок лыдмаш	2
Лыдмашты 3–4 самынь вйшлийлтеш	1
Ти требованивлйм шотыш нйде лыдмаш	0

2. Ёшке позицим, шанымашым приваен, текстйм шайыштмаш

	Текстйм раскыдын, тйрйс, ёшке шанымашым приваен шайыштмашым йкйлмй критери	Балл
1	Шайыштшыла, текстйн тйнг содержанижйм переген кодымаш	
	Шайыштмашты текстйн цилй тйнг элементшйм пйлемден кодымаш	2
	Юж элементшйм коден шайыштмаш	1

	Тексттѳн тѳнг содержанижѳм шайыштде кодымаш	0
2	Фактологический материалым тѳшлен кычылтмаш	
	Тексттѳн содержанижѳм шайыштмашты фактический самыным ѳштѳмѳ агыл	2
	Тексттѳн содержанижѳм шайыштмашты ик фактический самыным ѳштѳмѳ	1
	2 ѳль утларак фактический самыным ѳштѳмѳ	0
3	Текстѳштѳ анжыктымы проблемѳлѳн ѳшке шанымашым негѳцлен шайыштмаш	
	Текстѳштѳ анжыктымы проблемѳлѳн ѳшке шанымашым шайыштмаш келшен толшы дѳ шаналтен ѳштѳмѳ	2
	Текстѳштѳ анжыктымы проблемѳлѳн ѳшке шанымашым шайыштмаш келшен толшы дѳ шаналтыде ѳштѳмѳ	0

3. Иллюстраци семѳнь шайыштмаш

Литература доно кугижѳншѳ экзаменѳштѳ собеседовани гѳц пасна кокшы задани пуалтеш: фотографи ѳль картин семѳнь шайыштмаш. Тѳдѳ тѳнг шотышты техень ядмашвлѳ семѳнь чангалтеш:

1. Картинѳштѳ (фотошты) кѳм (мам) анжыктымы?
2. Действи кышты кеѳ?

3. Махань событим анжыктымы?
4. Махань жепым анжыктымы?
5. Фото (картин) махань кымылым лыктеш?

Шамак толшеш, примереш кандымы фото сембнь шайышташ план-шаблон техень лин кердеш:

Тынгалтгыш шая (3 предложени).

1. *Мбнь анзылнем интересный фотографи...*
2. *Тбдйн тембжб ...*
3. *Бнде фотом тбшленрэк анжал лэктбнэ.*

Тынг лапгык. Картин (фото) сембнь шайыштмаш (5 предложени).

- *Фотографиштб — школ сад.*
- *Тбштб тетявлэм анжыктымы.*
- *Нбнб, бвббртен, улы кымылын пушэнгбм шбндэйт.*
- *Шижэлтеш, нбнблэн ти пэшэ пишок келшэ.*
- *Тетявлэн чимб вбргембштбм дэ садышты пушэнгб шбндбмб жепбм шбмлэн, иктешлэш лэш: фотографиштб шошымым анжыктымы.*

Иктешлбмэш (3–4 предложени).

- *Мбнят пушэнгбм шбндэш яратем.*
- *Садышты пэшэ кэп-кблбм виэндэ.*
- *Пбрттбм перегэш кымылым лыктеш.*
- *Мблэм ти фотографи келшэ, тбдб тетявлэн пэшэ кымылыштым тбрбс пачеш.*

Иллюстраци сембнь шайыштмашым (монологым) эклбмб критери

№	Критери	Балл
1	Коммуникативный задачым шоктымаш	
	Тыменьшб, иллюстрациштб анжыктымы тембм, проблембм шотыш нэлбн, коммуникативный задачым шоктен. Картин сембнь темым пачын, анжыктымы проблема сембнь б гыц чбдб агыл предложеним келесен.	5

	Тыменьшй, иллюстрациштй анжыктымы темйм, проблемйм шотыш нйлйн, тйнг шотышты коммуникативный задачым шоктен, но картин семйнь темйм, анжыктымы проблема семйнь 6 гйц чйдй предложением келесен.	3
	Тыменьшй иллюстраци семйнь шайышташ цацен, но картинйштй анжыктымы проблемйм пачын кердде.	0
2	Шайыштмашым (монологым) чангымаш	
	Тыменьшйн шаяштыжы шанымашыжы тйрйс, раскыды; чаката, рлдй доно чангалтын, логика доно кйлдлтшй самынь ак шижлт.	5
	Тыменьшйн шаяштыжы тйнг шотышты шанымашыжы тйрйс, раскыды; чаката, рлдй доно чангалтын, но логика шотан ик самынь вайлилтеш.	3
	Тыменьшйн шаяштыжы тйнг шотышты шанымашыжы тйрйс, раскыды агыл, чакаталык ак ситй, рлдй доно чангалтмаш ак шижлт, логика доно кйлдлтшй самынь шуку.	0
	Сек шуку балл	10

4. Мастарын лыдаш тымдышылан кннгш

Лыдаш тйнглмй анзыц тйшлмйля: шйнзаш келеш тйр дй тйнамок монгырым лыыстараш. Вуйым кымык сакен, пйгйрнен, онгым стйл сага пйзйрен шйнзймй годым шйлышйм ладнан нйлаш ак ли. Тидй мастарын лыдаш мешайй.

Тенгеок юкым, тйдйн яжо кйкшйцшйм (качествыжым), йонгалтмыжым шотыш нйлмйля. Юк ик семйнь, ирен лйкшй манын, шйлышйм тйр нйлйн мыштымыла. Южнам тыменьшйлан предложением мычаш якте келесаш шйлышйжй ак ситй, вычыдымын цйрнйшйжй вйрештеш. Седйндон лыдмы жепйштй шодышты соок воздух запас лишашлык. Шймлймаш гйц пйлй, ик гйнй шйлышйм нйлмй 13–14 слогым келесаш ситй. Шйлышйм пауза годым нйлмйля.

Пауза — попымы аль лыдмы годым шамак йогым пасна лаштыкеш шелшй юк шагалтымаш. Шамак йогышты шамаквлй иктй-веси доно лыгалтшашлык агылеп, раскыдын

йонгалтшашлык ылыт. Уке гынь, попымым төр дә раскыдын ынгылаш ак ли. Паузын значенижым, шамак толшеш, техень предложени: *Опанас Йыван Миколай доно хытыра* — раскыдын анжыкта. Предложением ик шүлбш доно лыдмы годым, кү күн доно шайыштеш, ынгылаш нелй. Ынгылаш лиэш — Опанас шайыштеш Йыван Миколай доно аль вес сембнжы — Опанас Йыван хытыра Миколай доно. Техень шая пауза доно раскыдемеш. Седбндон пасна шамак аль шая кылдыш паштек изиш шагалмыла, вара пақыла попымыла. Махань шамак паштек шүлбшым нълмбл — содержани гыц раскыдемеш. Тенге күшнй анжыктымы предложенин значенижй пауза гыц шалга (тыдым | палбй доно анжыктат): *Опанас | Йыван Миклай доно хытыра*. Аль: *Опанас Йыван | Миклай доно хытыра*.

Мастарын лыдмашты **юкын йонгалтмыжы** кого вәрйм нълеш. Каждый шамак ирен йонгалтшы манын, ышма көргыштй мўнгыман агыл, ышма яжон пачылтшашлык. Раскыдын йонгалтарымы предложением мбндбйрц колаш лиэш.

Юк күкшбйц (тональность) шот донат икань агыл: вбйцкбйж аль кбйжгй лиэш. Тональностьюм вашталтен мыштымаш — лыдмы аль шайыштмы годым керал паша. Мастер эдем лыдмыжы годым юкым сакой сембнь вашталтылеш, вуйта текстым икманяр эдем лыдеш. Седбндон лыдмы годым когораквлан шая, бдбйрамаш, тетя, шонгын хытырымы айыртем яжон йонгалтшашлык. Шамак толшеш, Н. Лекайнын «Шбртнбй пбйрцбйк» повесть гыц лаштыкым нълбнй:

Иргодешбйжбй, кечбй кбйшкбй кузаш тәрвәнбймбй годым, Миклай колым кычаш тәрвәнбйш.

— *Миклай бзй, мбйнбймат нанге, — манеш Каври шольбыжы.*

— *Мй мбндбйрцбй кенй. Тынь янгылет, эчежбй бвбйрй пиш шуку улы, — цйрен попа бзйжбй.*

— *Бзй, — сарвала Каври, — ам янгылы. Мбнь мбндбйр папи докат каштынам.*

— *Мбнь теве тбйланет, — лудбйктен, мышкындыжым анжыкта Миклай.*

— *Бзй, мбнь ам код.*

Бнгбйжйшкбйжбй кок агбйр ваштырым пиштен, Миклай лйктбйн кеш. Тетявлй солам веле лйктевбй, Каври поктенйт шо.

Тиштӱ кӱкшӱц шот доно юк кым сембӱнь йонгалтшашлык: лыдмы годым авторын, Миклайын дӱ изи Кӱврин юкышты шактышашлык.

Содержанилӱн келшӱшӱн текстӱм ик вӱре талашыде, ик ладын лыдмыла, а вес вӱре лыдмы **темп** пӱсемеш, шамаквлӱ иктӱ паштек весӱ пӱсӱнрӱк дӱ пӱсӱнрӱк попалтыт. Шукыжы годым лыдмы темп пӱсӱн вашталтшы действом анжыктымы годым виӱнгеш.

Со ик сембӱнь лыдмы колыштшым янгылыкта, седӱндон текстӱм йонгалтарымы годым **интонацим** вашталтымы доно иквӱреш лыдмы темпӱт сакой лишӱшлык.

Юкым раш, тӱр дӱ ирен попымым **дикци** маныт. Дикци яжо лижӱ манын каждый юкым, слогым, шамакым раскыдын келесӱш цацымыла: лыдмы, попымы, йонгыды, яжо лижӱ. Юкым тӱр, раскыдын йонгалтараш манын, орфоэпи правилым тӱшлӱмӱлӱ.

Тыменьшӱвлӱн пасна юкым попымышты годым вӱшли-ӱлтшӱ икманяр ситӱдӱмӱш техень ылеш:

1) гласный юквлӱм попымашты:

— мары йӱлмӱштӱ лӱм шамакын именительный падежӱштӱ сирӱмӱ пӱтӱртӱш **а, о, е, я** буквавлӱ вӱреш **ы** ӱль **ӱ** юкым попымыла: *программа [программы], платье [платье], правило [правила], знамя [знамя]* дӱ молат.

2) согласный юквлӱм попымашты:

— шамак покшалны тянгыра согласный юк южнам пӱц согласныйла лыдалтеш: толделама [толтелам], ужделама [уштелам] дӱ молат.

Тымдышывлӱлӱн техень самыньвлӱм соок тӱрлӱмӱлӱ.

Предложени шӱренок пасна шая сӱрӱлтӱш ӱль **синтагма** гӱц шалга. Синтагмышты шамаквлӱ тӱнг шамак йӱр цымыргат: *Тагачы | мӱмнӱн школышкы | мастар писатель толын*. Тиштӱ кым синтагма улы, нӱнӱм пауза доно айырымы. Кокшы дон кымшы шамак кӱлдӱшӱштӱ *школышкы* дӱ *писатель* тӱнг шамаквлӱ ылыт, нӱнӱ юк (интонаци) доно айырен келесӱлтӱт.

Текстӱм лыдаш йӱмдӱлӱлтмӱ годым, махань шамак кыдын доно кӱлдӱлтӱн — раскыдемден лӱкмӱлӱ, вара паузым шӱндӱмӱлӱ.

Седьндон мастарын лыдаш йамдълалтмьй годым, предложенин, текстьин содержаништьим яжон ынгылен нълмьлӓ, вара, паузым шьинден, предложеним синтагмылан пайылымыла. Тенге **логический пауза** пӓлемдӓлтеш.

Шьиренок паузын вӓржьим текстьштӓ ылшы препинани пӓльик раскыдемдӓш палша. Шамак толшеш, *Йыд пьцкемьш: | парня шыралашат ак кай.*

Но кынамжы препинани пӓльик дӓ пауза келшен ак толеп, южнам пӓльик ылмы годым пауза ак шьиндӓлт. Шамак толшеш, *Ит лӓд, Эвай, | мьнъ йшкьимемьм обижӓйӓш ам ну...* (С.Г. Чавайн).

Предложени кӓргьштӓ препинани пӓльик уке годымат шӓльишмь нӓльнӓ, тьдьим икманяр синтагмылан шелӓнӓ: *Шукердӓ перви | ѓлен ылын ик купец. | Икӓнӓ | костан телшӓ ѓштӓ кечьин | тьдӓ пӓльимьй купец тӓнгжӓь док | хыналаш кешш тӓрвӓнен* (Купец дон незер Ырвезьӓ. *Ямак*).

Тидьмӓт пӓлемдьмӓн, лыдмы годым пауза икань ак ли. Сек пьтӓриок тьдӓ кужы ылмыжы доно айыртемӓлтеш. Ик предложени дон вес предложени лошты пауза кужы лиэш, шамак кьлдьш лошты — изирӓк.

Текстьим лыдаш йамдъльимьй годым паузывлӓ тенге анжыкталтыт: | — изи пауза, шьирен препинани пӓльик уке годым шьиндӓлтеш; || — кужы пауза (ик предложени дон весьӓ лошты, тире, точка запятой, кок точка, шуку точка ылмы годым вӓшлинӓ); ||| — ти пӓльи доно анжыктымы пауза шукужы годым пакыла у шанымаш, у предложени тьнгӓлмьим шижтӓрӓ. Седьндон тьдӓ молы доно тӓнгӓштӓрьимаштӓ кужы.

Шамакат уке, тенге пӓлемдьмӓш условный улеш: каждый эдем ик текстьимок сакой семьнъ йонгалтарен кердеш. Тенге паузывлӓат сакой лин кердыт.

Лыдмашты дӓ попымашты шамак дӓ шамак кьлдьшвлӓ ик семьнъ ак йонгеп, ньнъ сакой кӓкшьщӓн коэм ашьиндӓрьиктӓт. Шаяшты пасна шамак юк доно айыралт келесӓлтеш. Тенге шьиренок предложенин содержанижьӓ раскыдемеш. Тӓнгӓштӓрьидӓ: *Уке, мьнъьин юкем ямде ѓль Уке, мьнъьин юкем ямде...* (Ю. Чавайн). Икшӓ предложеништӓ мьнъьин шамакым молы гьщ юк доно айырен келесьимькьӓ, предложеним тенге

ынгылымыла: *лирический геройын* юкшы ямде, а кокшы предложеништӱ — тӱдӱн *юкшы* ямде.

Шаяшты пасна шамакым юк доно айырен келесӱмӱм **логический ударени** маныт. Попымы-хытырымы годым махань шамакым юк доно айырымыла, тидӱн гишӱн акат шаналты, ма гишӱн келесӱш келмӱм попышы эдем ӱшкежӱ яжон шижеш. А лыдмы годым вес пӱшӱ: текстӱн авторжы мам келесӱш шанен — тидӱм шотыш нӱлмӱлӱ. Тӱгодым шуку йиш шанымаш лӱктеш. Логический ударени гишӱн предложени сакой уверӱм келесен кердеш: *Тене ӱзӱм Москвашкы миэн*. Икшӱ вариантышты *тене* шамакым айырен келесенӱ гӱнь, ӱзӱн Москвашкы кынам мимӱжӱм пӱлен нӱлӱнӱ. А пӱтӱртӱш вариантышты *миэн* шамакым айырен, пӱлемдӱлтеш: ӱзӱмӱн Москвашкы кешӱшлык планжы кӱрӱлтде, тӱдӱ Москвашты ылын.

Логический ударени соок юкым виӱнгден келесӱмӱм ак яд. Шамакым молы шамак гӱц сакой айыраш лиэш: юкым изиэмден ӱль айыртемӱнок шозрӱкӱн келесенӱ. Шамак толшеш, *Дӱ ит ӱшит шӱргӱштем сӱнзӱвӱдӱм, Тидӱ шӱм гӱц йога мыры...* (Ю. Чавайн) (*мыры* шамакым юкым изиэмден келесенӱ).

Вес пример, М. Шкетанын «Эренгер» романжы гӱц лаштык:
— *Мӱнь тӱлӱт мешӱем?! Мешӱем, ӱ? Эче ик гӱнӱ келесӱ: мешӱем? — Петрӱн ӱтяжӱ ружга.*

— *Ме-шӱ-ет!.. — раскыдемден манын Петр.*

Шамакат уке, анжыктымы лаштыкышты *мешӱем* дӱ *мешӱет* шамаквлӱ логический ударениӱн ылыт. Но пӱтӱртӱш предложеништӱ *ме-шӱ-ет* шамак анзылнышы доно тӱнгӱштӱрӱмӱштӱ айыртемӱлтеш: тӱдӱ шыпшынак келесӱлтӱн. Автор тидӱм каждый слогым айырымы доно пӱлемден.

Шаяшты логический ударениӱн шамак сакой ви доно келесӱлтеш. Тидӱм условный пӱлӱ доно анжыктат:

ик лини — молы шамак доно тӱнгӱштӱрӱмӱштӱ юк утларак когоэмеш;

кок лини — эче силанрак келесӱлтеш;

кым лини — когон йонгалтеш.

Шамак толшеш, *Юр толмым шуку вычышна. Тагачы ныгыды пӱл пӱлгомым леведӱ, шӱмӱ юр выжгыкташ тӱнгӱльӱ. Ура-а —*

юр! (Кок лини доно эче силанрак келесәлтеш). *Ливвi юр!* (Когон йонгалтеш — кым лини доно анжыкталтеш).

Логический ударени шаям сълнештәрә, шанымашым раскыдемдәш палша, у шижмәшым пачеш. Мастарын лыдаш йәмдйләлтмвi годым пасна шамакым содержанилән келшйшйн юк доно кыце айыраш, яжон шаналтымыла, анжыктымы условный пәлбвлә доно пәлемдймән.

Шаяшты логический ударени махань шамакышты лишәшлык — тидйн шотышты икманяр правило улы:

1. Керек-махань шаяштат тйнг шамаквлә айыралтыт, нйнй сек керәл шанымашым келесәш палшат. Тйнг шамаквлә шаян содержанижй доно кйлдәлтйт.

2. Шаяшты у ынгылымаш соок логический ударенийн лиэш. Текстйштй у предмет, лицә әль каймаш пйтәриок келесәлтйт дә нйнй пақыла действи виангмвi доно кйлдәлтйт гйнь, юк доно паснаок айыралтыт.

3. Ваштареш шалгышы ынгылымаш (предмет, каймаш) соок юк доно айыралтеш.

4. Тәнгәштәрймвi годым предмет ма әль кү доно тәнгәштәрәлтеш, тйдй логический ударенийн лиэш, юк доно айыралтеш:

Шйргвi ло доно йой йрвйж семйнь

Пачыш доно мадыктен жерә. (Олык Ипай)

Логический ударени доно интонаци цат кйлдәлтеш. **Интонаци** — пасна шамакын әль предложенин пасна семжй, төрөк попаш гйнь, — кымыл сем. Интонаци мәннән мам кыце шанымынам мычаш якте раскыдемдәш палша. Махань-гйнят кымыл айыртемйм пәлдәрйде ик шамакымат пелештәш ак ли. Эдемйн сусужы, ойхыжы әль шйдешкймыжй, өрмйжй әль намысланымыжы юкшын кыце вашталтмыжы, йонгалтмыжы гйц цилә раскыдемеш. Шамак толшеш, О. Шабдар «Бйдйрәмәш корны» романыштыжы сирә: (Ведәт) *сырам йүэш, сйнзәжбй доно өрбйн-важыл шагалшы Маринәм вәрәш гань керйлт анжа. Сырам йүн пйтәрен, Көри кугуза велйшккй сәрнәл пелештә:*

— *Ну, Көри чйчй, йдйретшй-й!.. Кыце техень цевер пелештәш анжен куштен мыштенәт!*

Ти лаштык тебе ма доно айыртемәлтеш. — *Ну, Көри чйчй, йдйретшй-й!..* предложеништй йдйретшй-й шамак лыдмы

годым молы шамак доно тӱнгӱштӱрӱмӱштӱ тӱдӱ айыртемӱн йонгалтшашлык. Произведенин содержанижӱ гыц пӱлӱ: Маринӱн чиэн шагалмыжы, цевеер кӱп-кӱлжӱ, цевеер шӱргӱвӱлӱшӱжӱ Ведӱтӱм пиш кого ӱрӱктӱренӱт дӱ кымылжым сӱртенӱт. Седӱндон тӱдӱ *ӱдӱретшӱ* шамакым улы кымылын, остатка *ӱ* юкым шыпшын попа, тӱштӱ ӱрмӱ, шӱм кӱргӱжӱн ӱлӱжмӱ кымыл йонгалтеш: *ӱдӱретшӱ пиш цевеерӱш!* Шая вӱреш Ведӱт лач ик шамакым веле пелештӱ — *ӱдӱретшӱ-ӱ!* Ти шамакын тӱрӱс значенижӱм, шижмӱшӱжӱм дӱ ситӱртӱш цӱрежӱм юк (логический ударени) дӱ интонаци (сем) доно пачын пумыла.

Сирӱмӱ йӱлмӱштӱ интонацин негӱщӱ — препинани пӱлӱвлӱ дӱ шамак рӱдӱ, тенгеок предложеним чангымы айыртем.

Шамакат уке, мастарын лыдаш тымдымы пӱшӱ каждый классышты соок, кӱрӱлтде лишӱшлык. Тӱнӱм веле тыменьшӱн лыдмыжы кӱшнӱ пӱлемдӱмӱ мастарын лыдмы критерилӱн келшен толаш тӱнгӱлеш. Тӱдӱ сӱлнӱн, раскыдын, чыкатан, препинани пӱлӱм шотыш нӱлӱн, интонацим содержанилӱн, авторын шанымашыжылан келӱштӱрен, психологический дӱ логический паузым дӱ удареним тӱшлен, орфоэпи нормым шотыш нӱлӱн, келшӱшӱ лыдмы темпӱм айырен, самындеок лыдаш цацаш тӱнгӱлеш.

5. Прозаический произведеним ланзылымы рӱдӱ

1. Произведенин авторжы.
2. Произведенин лӱмжӱ. Мам тӱдӱ анжыкта?
3. Произведенин жанржы. Жанр пӱлӱвлӱ.
4. Кӱн лӱм доно шайыштаттеш?
5. Произведенин темӱжӱ (ма гишӱн?) дӱ тӱнг шанымашыжы (ти произведени доно автор мам келесӱнежӱ, малан тымдынежӱ). Проблематика (автор махань пӱсӱ ядмашвлӱм лӱктӱлӱн).

6. Произведенин сюжетшӱ (событивлӱн рӱдӱ доно эртӱмӱштӱ). Конфликт (ваштарешлӱ шагалтымаш, келшӱдӱмӱш), кынам тӱдӱ ылын, махань персонажвлӱ лошты, ма доно кӱл-дӱлтӱн, махань вир гишӱн? Тӱнг эпизодвлӱ.

7. Произведеништӱ образ система:

- персонажвлӓ (тӱнг, кокшы планан);
- персонажвлӓн кайышышты, малын тенге ӱштенӱт;
- герой докы молы персонажвлӓн отношенииштӱ;
- персонаж ӱшкӱмжӱм кыце ӱклӓ;
- авторын персонажвлӓ докы кымылжы.

8. Произведениян композицижӱ (чангалтмыжы):

- текстӱн лаштыквлӓэш шелӓлтмӱжӱ;
- эпиграф улы ма, тӱдӱн рольжы.

9. Авторын позицижӱ кыце анжыкталтын (авторын рисуйымы событи, лӱктӓлмӱ ядмашвлӓ докы шанымашыжы, отношениижӱ)? Автор лӱктӓлмӱ ядмашвлӓлӓн махань вӓшештӱшӱм выча?

10. Сӱлнештӓрӱмӱ йӱнвлӓ (троп дон фигурывлӓ), произведениен тӱнг шанымашыжым пачаш палшышы сӱлнӱшая йӱн.

11. Произведениян йӱлмӱ айыртемжӱ (тоштемшӱ шамак, диалект, вашталтдымы шая сӓрӓлтӱш, халык шая дӓ тӱлец молат).

I. ИЗЛОЖЕНИ ТЕКСТВЛÄ

№ 1

Сола лишнÿ ыжар стенälä кого шÿргÿ шалга. Шÿргÿ лошты сәрәнвлä улы. Техень ик сәрәнÿштÿ ышкалвлä качкын каштыт. Шонгы йäктÿ ймÿльÿштÿшÿ кымда тангата вÿлән шÿнзÿн, Серге дон Ваня шишкышым шактат.

Нÿнÿ коктын яжо семвлäm шуку шактен шÿнзенÿт. Шÿргÿ шайыц кыце шим пÿл кузен, кыце мардеж тәрвәнән, шактымы лошты нÿнÿ нимат цаклыделыт. Пушангы когон шужга, ламая, сәрән мычкы пыракан мардеж пöртä, вÿсä, сагажы йльÿштäшвлäm, тарвашвлäm пÿтырен кеä. Ышкалвлä, мардеж гÿц лÿдÿн, йонгы вär гÿц шÿргÿ лошкы пыраш тÿнгäльнÿт.

— Штурма толеш, ышкалвлäm сола лишкÿ нангемÿлä, — Серге шоляжылан келесä дä вärжÿ гÿц пÿсÿн кÿнÿйл кеä. Ваняат ынгыла: кого штурма толеш гÿнÿ, ышкалвлäm шÿргÿ лөэш кодаш лÿдÿш. Дä Ваняат йзäжÿ паштек кыргыжеш. Ышкалвлäm шÿргÿ логÿц поктыл лыкташ куштылгок агыл. Кок ышкал кÿтö гÿц айырлен кенÿт, шÿргÿ покшакыла кыдалыныт. Ваня нÿнÿ паштек кыргыжын.

Штурма пиш йÿле толын, пушангÿвлäm кäчäен, йльÿштäшвлäm, укшвлäm кÿрÿн, вÿстären. Мардеж шÿргÿштÿ то ши-и-ий, то шо-о-ой шишкен мырен. Кечÿвäl веле эртен гÿнÿт, пÿцкемÿшälтäш тÿнгäльн. Ванян вуйышты ик шанымаш веле: шÿргÿ логÿц ышкалвлäm йÿлерäk лыкташ, вет ышкалвлäжÿ колхозын ылыт, а тÿ ышкалжы сек шуку шÿшер пушы — рекордистка. Председателÿт ти ышкалым паснаок перегäш шÿден.

Тагышты шайылны шужгымы ярелä йзäжÿн юкшы шактен:

— Ва-а-а!

Ваняат юкым пуа, но юкшым мардеж пÿслändärä, тÿдÿ молнамшыла шÿргÿ мычкы мÿгÿрен ак ке. Тÿнге гÿнÿт Ваня

цакла: Ызәжы ышкавләм шыргы гыц йылерәк лыкташ шүдә. Но Ваня нимат Ыштен ак керд, ышкавлә коктын кок век айырлен кеәт...

Ваня шыргы ло доно кыргыжеш, ййржәт, күшкыләәт анжылтеш. Тыдын лишнок таманяр шүдй иаш пушангывлә сымырләт, пыдештмы юквлә рышкәлтйт. Ваня лүдын колта. Мынгеш аль эчеәт анзыкыла кемйлә? Но тынәмок ышкәл гишән аштәлтә дә анзыкыла кыргыжеш.

Цуцок-цуцок ик ышкалым поктен шомыкы, Ванян шүмешыжы изиш ладнан чучеш. Ышкалым йонгышкы поктыл лыктеш. Ышкалжы, ымбалныш кытөм ужмыкы, лавыж-лавыж, поктыдеок кыдалаш тәрвәнә. (279 шамак)

(К. Беляев. «Подвиг» шайыштваш гыц)

№ 2

Пөртгышкына пырем. Цыланыш анжалам. Тидын годым со авамын юкшы шактымыла чучеш. «Ох, эргем, кышты вара ылынат, кыце выченәм, качкышвләэмәт үкшен кенйт...» Хоть-кышкы анжалам, пүлә веремә бинде авам уке гынят, со Ышке пашавләжым Ыштен каштшым кырат ужмылаок ашын-дарем, Ышкежәт сынзә анзылнемок ылеш. Кынамжы мынь выкемәт анжалмыла чучеш. Южнамжы иктә-мам самыньрак Ыштмылә чучам гынь, шыдынракын выкем анжалеш манын, шекланәләт колтем. Анят мажы тенге шыренок ашындырктен сынгә? Пәлымән: пурыжы, пышкыды шамаквләжы, авам семынь Ышке цевержәт, тотлы качкыш-йүшыжәт. Мәланнә, кого иашанвлә якте кушкын, Ылен шошывләәнәт, аванәнок шытыржы, первишы нелы хресань йдырәмәш пашавләжы ашындырәлт миәт; 50–70 и якте Ылен шонна гынят, нынблан со изилә кайына — техеньы аван шүм пуйырымашыжы, видны. Аванә соок ашыштына ылеш гынь, мамнәм сакой худавлә гыц перегымблә чучеш. Попалтыда тебе юкынок: «Ави!» — тынәмок кәпышкыдә тамахань шокшы пуры шүлбш, ашындырймәш пырен кеә, шүмдәәт сусу шижмәш доно шырерәкын севәл миә. Кү аважым шотеш пиштен, тыдым Ышке верцшы ойхырыктыде, курымжы мычкы вуйыштыжы, шүмыштыжы урден, тыды шижеш. Айыртемноок изи годшы веремә ашын-

дәрәлтеш: теве тѳнѳ авәт сага кидшѳм кычен ашкедәт, токо веле шыпшылымы шонган шокшы шѳшерѳм йѳәт, молы тотлы качкышвләжѳм качкат; садвичѳштѳдә олмам, вишням, сливам погедә — соок авә сага сусу ылат.

Кыце йә бѳшке авә сага бѳлѳмѳ ак әшѳндәрәлт! Әвәнән кәп гѳц, шѳм гѳц айырлен, ял вѳкѳ шагалын, мә йѳрнә ылшы бѳлѳмәшѳм, природым бѳшке ире, изи, сулыкдымы шѳмнә доно шижѳн, ужын миәнә; кушкын шомыкынаат, тѳдѳ со мәннәм виден мимѳлә чучеш. Таяш уке, пачкатанат келесен мышта, лапаат, әнят, тѳкнен. Теве кѳзѳйтшѳ мә, кого иәшәнвлә, әвәнән костанжылан сусу веле ылына: тѳдѳ пурын труен, йәл сусулан бѳләш тымден, шытырланен. Мәләннә ире цеве светѳм, пѳлгомым, землянәм цевеѳм, бѳлѳмәшѳм пуән — тидѳжѳ сек кого цәш ылеш. (264 шамак)

(П. Андрианов. «Сек лишѳл шамак» книгә гѳц)

№ 3

Кѳзѳйт авә лѳм вален кен, нигынам колдымы, перви гѳнѳ пиш кого сулыкеш шотлалтшы увервлә шактен миәт: шачшы тетявләштѳ гѳцәт отказат, шуән кодат әль эче хударак — ләш кодат. Молы худа увервләәт шактат: шольштмаш, пуштмаш, утлаок әрәкәм йѳмәш, бѳдѳрәмәшвләм, сәмѳрѳквләм зорайы-маш, эче шуку молы худа кайыш тыр бѳлѳмәшѳм ләшптәрен миәт.

Әвәлән цилә тетяжок бѳжәл ылеш, циләштѳ верцѳн тыргыжлана, колымыжы якте циләге бѳшкѳмжѳм тетявләжѳлән, пуры шанымашлан пуән сѳнгә; авә шѳм молывлә докат пышкыды, цилә, ма яжо-худа бѳлѳмәшѳштѳнә улы, пѳтәриок тѳдѳн шѳмешѳжѳ тѳкнә.

Ане, мә, тетявлә, әвәнән бѳлѳмѳжѳ годым веле агыл, теве колымыкыжат, виднѳ, әшѳштѳжѳ ылмыла чучына. Мѳнѳ ик омынем әшѳндәрәм. Ик ире, кымда вәрѳштѳ, вѳлнок пиш шуку короп рәдѳ доно шѳнзен кәә. Мѳнѳ нѳнѳ лошты ашкедәм. «Әвәмәт уке вәл?» — трѳк юкынок ядын колтышым. Теве тѳшәкок ик короп левәш пачылт кеш дә, тѳнәмок кѳнѳбѳлѳн, талашен, токем авәм цеве чимәшѳжѳ доно ашкеш миш. «О Павылем, толынат!» — первишѳләок ласкон, сусун

попалтен, мѣнѣм элтәлен нәлѣ. Изием годшылаок шыпшалаеш, ядыштеш. Вес гәнә мѣнә әвәмѣм кѣрәтѣштѣшѣлә концлагерьѣштѣ ылмем годым ужынам. Совет Арми бѣнде фашистѣн пѣжәшѣшкѣжок, Германиш, пырен кемѣ паштек, мәмнәм, пленныйвләм, вадывекѣлә кого партѣывлә доно поктеңѣт, кужы корнеш, шужымашеш мә сила гѣц кеннә. Теве мѣнѣ, викок лаксыргышы, үштѣ баракышты сукалтен шѣнзѣнәм, сѣнзәштем пѣцкемѣш, кәпем сырлен миә, вот-вот шүмѣштѣшѣ эче йөрән шоктыдымы изи тылем йөрән кеә. Ти минутын әшѣшкем әвәм пырен кеш, простяш ядмыла, бѣнде пѣжген веле әвәмѣм юкынок сѣгѣрәл әшѣндәрѣшѣм. Теве анзылнем, иконыштышы Йымын Әвәжѣ ганьыла кайын, әвәмѣн пуры анжалтышан лицәжѣ лин шагалы. Тѣдѣ юкым лыкде, мѣнә вѣкем йжәлѣн анжен. Пулыш вѣкем ик кидшѣм пиштѣмѣжѣ паштек омын гѣц шижмѣ гань лин колтышым, анжем — әвәм уке. Эчеәт изи қалядыл ганьы кодшы тыл гѣц ылымәшем сотем, ылѣж миш. Әвәмѣн шүмжѣ колен кердем шижѣн, виднѣ, ылымәшѣм пуаш кѣчәл мон. Уке, кѣчәләшәт келде: мѣнә ышкеок әвәмѣм со сагаэм, әшѣштем урденәм. (287 шамак)

(П. Андрианов. «Сек лишѣл шамак» книгә гѣи)

№ 4

Ане, шуку эдем, война велдѣк ясыланен, курымжым пѣтәрен. «Ма гишән?» манын ядмашеш веле, тамам келесѣмѣлә, ана пәлѣ. Пѣтәришѣ кечѣ гѣцок пукшымаш, шушыргышывләлән палшымаш, иквәреш погымаш ылде, ышке шанымаш доно, салтак семѣнә ышке долгым пәлен, цилә семѣнә кредәләш цаценѣт, шушыргенѣт, коленѣт.

Техень веремән 12 сутка веле кредәлмәшвләштѣ ылынам гѣнят, пүлә ужаш, ышке вѣлән намалаш вәрештѣн. Әшѣндәрәш гѣнѣ, цилә келесен шокташат ак ли. Теве мѣнә, ирок гѣц вады якте контужалтшы киэн шѣндѣшѣ, шижѣн колтышым. Сагашы винтовкем нәләш кидем вѣктәлтѣшѣм, но тѣдѣ уке. Колышеш шотлен, тамаханә-әнят салтак нәлѣн кен. Талашен кѣнѣлѣм, кредәлмѣнә вәрѣштѣ пыдыргышы машинәвлә дә колышывлә лошты винтовкымат, патронвләмәт

мом. Кок гәнә кым-нйл метр анзылнемок снарядвлә, рокым шавыктен, шыралтевы, но бш пыдештеп. Чыды гәнә агыл автомат очередь дон минывлә лывак вәрештмы.

Ик кредәлмәш паштек мә, кодшывлә, йәктерлә лошты анзыкылашынам шанен шынзеннә. Качкаш нимат ылде, тамахань лапка гыц салтаквлә кок мешак песокым намал кандевы. Пилоткывләшкы оптен, йәктывлә тервен тыкыләлт, качкаш тынгәлнә. Мынят йыжге веле песокым ышмашкем колтен миэм. Теве ик салтак парты анзыкына пырен, дә мынь нынй лошты солана Никанорым, йрвезы тангем, ужын колтышым. Утлаок вычыдымы сусу вәшлимәш. Тидын паштек ик веремәшәт айырлыделна.

Рига хала лишншы кого Салапинский куп вылны кого кредәлмәш ылы, лүлперләшты тангатавлә веле шалген кодын — снарядвлә, бомбывлә цилә пушангывләм йорен шавыктеныт. Ти кредәлмәшты пиш шукын колевы, мынь шушыргышым. Никанорем мынбым кычәл мо, шушырем ялштен пуш. Варажы кредәлмәшвлә лошты икыжак-иктынәм ямдышна. (221 шамак)

(П. Андрианов «Сек лишыл шамак» книгә гыц)

№ 5

Ик урок айыртемноок Ваштаров Миколайын ышешыжы вазын. Тиды шымшы классышты ылын. Тынәмшы программа семын великий русский поэт Некрасовын творчествожым эртеныт. Парфен Петрович Черномазов пытари йрвезывләлән ынгылаш лимы нәлмы доно поэтын йлмыаш корныжы гишән дә творчествожы гишән попен. Варажы классный доска сага шагалынат, «Размышления у парадного подъезда» стихотвореним лыдаш тынгәлын. Дә лыдмы манаш ак ли, кынеш ак тол. Тыды лыдде, а мырен, дә ти мырышты тынарй ясы, шүм йылымаш дә ойхы шижәлтын, южнамжы чучын даже, вуйта учитель классыштышы тыменьшывлә анзылан первишы нелы йлмыашшышкы амасам пачын шуэн дә, изишәт чийәлтыдеок, эртышы йлмыашшым кадр паштек кадрым анжыктен миэн: ямдымы цышыштым кычәлшы мужиквләмәт, хозалан пилә служышы таза швейцарымат дә йүмәшвләэш курымышты

эртәрбйшы вельможывләмәт. Дә тидй велеәт агыл. Ышкбймжбйн мастарла лыдмыжы доно, стихотвореништй главный вәрвләм айырен мыштымыжы доно Черномазов произведенин тембйжым когоэмден, шәрән вуйта. Партивлә лошты шынзбйшы тыменьшбйвлә Некрасов сирен пумы картиным веле агыл, а большырак ужыныт. Нбйны анзылан Некрасов годшы цилә Россий ясыланышы миллион эдемвләжбй доно шәргәлт вазын.

Коридорышты звонок юк шактен колта. Черномазов тбйшәкенок вашталт кеә. Кбйрәнәлгбй каваштан, лаксан шадыраан лицәштбйжбй техенбй кымда, циләм алталышы йбйрәлтбйш кайын колта, просто класс гбйцәт ләкмбй ак шо, ти кого кәпән шим эдембйм бйшкетшбйм шуән кодымы ак шо.

Ти урок паштек Миколай пбйтәри бйшкедурешбйжок бйшкбйләнжбй открытим бйштә. «Уке, вбйлвәл цевебйшты дела агыл, эдемлән цевебй шбйм көргбй келеш. Тидбйн гбйц пасна вбйлвәл цевебй — окняеш кбйлмбйшбй тбйрлец доно иктбй ылеш. Окняеш тбйрләлтшбй им анжаш яжо, но ўштбй», — тбйдбй шаналтыш. (231 шамак)

(Н. Ильяков. «Эдемвлә дә ивлә» роман гбйц)

№ 6

Младший лейтенант Ваштаров изи әнгбйр гач ванжен кеә дә выреш шагал колта: лач вбйд тбйрбйшток симсәлгбй шинель доно пбйрдбймбй колышы салтакын охыр веле киән кодшы лувләжбй киәнбйт. Нелбй настроени гбйц карангаш манын, Ваштаров сагажы ашкешбй боец гбйц ядышташ тбйнгәлеш: махань область гбйц ылеш, война якте кышты пәшәм бйштен дә молымат.

Но салтак юкымат лыктын ак шокты, вуй мычашты пиш когон пыдешт кеә, дә шбйкш логбйц тыл ара кайын колта. Паकылажы тбй пыдештмәшвлә ик кого штурмашкы сәрнәлт кеәт, дә Ваштаров, бйшкеәт ак цаклы, снаряд йәмбйштбй лин шынзеш. Тбйдбй, снаряд йәм пындашеш пбйзбйрген, ўштбймыж цбйтбйрбйктбймбй годшыла цбйтбйрен дә нимат тумәен керде...

Вара, шуку веремә эртбймыкбй, Ваштаров икәнә веле агыл пбйтәришбй арналет годшы состоянижбйм әшбйндәрәш цацен: ма тбйнәм тидбйн доно лиәлтбйн?

А лиялтәшбѣжѣ самой тѣдок лиялтѣн, ма миллион эдемвлә доно пѣтәри тыл лошкы попазымыкышты лиялтѣн: артиллерийский тыл вуйвимѣм парализуен шѣндѣмәшеш икманяр секундеш нимат тумаен керддѣмәш, а варажы лүдмәш, нигынамат эче кѣзѣт якте уждымы лүдмәш. Дә ти лүдмәшбѣжѣ пуштын шуэн кердмәш гѣц агыл (тидѣ гишән вуйышкы шам вара веле толеш), а просто йѣрвәш ружгышы, кышкешшѣ, йылатышы войнан толжы гѣц лүдмәш ылеш. Вара, токо толшы салтак тошты салтакыш сәрнәлт кембѣкѣжѣ, ти лүдмәш ямеш, тѣдѣ сознательный дә расчѣт доно бѣштѣмѣ движенивлә доно вашталтеш...

Артиллерин лүдмәшбѣжѣ тагынамок уже цәрнен, а младший лейтенант Ваштаров со эче снаряд йәм пындашты киэн дә земля гѣц каранг кердде.

— Тидѣ, младший лейтенант, салтаквләнә атакыш кеәш амален бѣнжѣштѣ кеп манын, фашист нѣнѣм кѣнѣылтә. Тѣдѣ ирок йѣдеок сотеммѣ векѣлә теве тенге шәльбѣкәлә дә со шрапнель доно дә шрапнель доно ләктеш... Ну, кешнә, бѣнде ладна дә разведчиквләәт рядомок ылыт, — салтакын юкшым Ваштаров колеш.

Ваштаров кѣнѣылеш, рокым вѣлешшѣ пачкалталеш дә, ик юк лыкдеок, салтак паштек ашкешеш...

Остаткашбѣжѣ, тѣдѣ разведчиквлән командирѣн изи землянкѣшкѣ пырен шагалеш. Ире олымым шәрәлтѣмѣ рок нар вѣлнѣ икпоратка кәпән, тореш пулышан лейтенант киэн. Покан шагалтымы снаряд ящик вѣлнѣ гильза гѣц бѣштѣмѣ копилка шѣкштен. Землянка, виднѣ, шукердѣ агыл капайымы, седѣндонок тиштѣ лывыргы ылын. (302 шамак)

(Н. Ильяков. «Эдемвлә дә ивлә» роман гѣц)

№ 7

Но веремә — яжо лекәрцѣ. Ойхы изин-олен нѣшкешмәш тѣнгәлеш, сылыкланымаш силам пәшәшкѣ пумаш доно вашталтеш. Зоя Георгиевна солашты бѣнде ак ясыланы велеәт агыл, даже кувыжым нелѣ шанымашвлә гѣц карангдаш тѣнгәлеш. А кувыжылан куштылгы ылде: вет тѣдѣ цилә вѣц эргѣжѣге войнашкы лыктын колтен дә кѣзѣт бѣнде нѣнѣ верцѣн кечѣ

ййде йыштылын. Почтальон пөртйштй докы мимй ййде авә когон тыргыжланен махань вестям эче тйды канда вал? Но кйзыт яктежй эргйвләжй дорцын шүмйм ладнангдарышы сирмәшвлә веле толыныт, а Миколайжы тенгелә куштылгын сирен, шонгы авә Зоя шешкйжйн лыдмыжым колын ваштылын ижй вәк.

— Со шутя, со ваштылта, йшкежй тетявлә верц, тйнь верцет сылыклана сәй, — тйды тумаял попен.

Пәлымән седй, войнам, маханьы лачокыштыжы тйды ылеш, авә ужын кердде. Артналётвлә, бомбёжкывлә, наступаймашвлә дә отступаймашвлә, разведка дә молат — цилә нинй авәлән пуста шамаквлә веле линйт.

Салтаквлән ясыланымыштым тйды природын явленивлә гач веле ужын. Юран ылын гйнь, попен: «Ах, йнде тйштй нөрәт сәй!» Уштй ылын гйнь, ойхыралын: «Эх, йнде кйлмәт!..»

Викок вес семйнь войнашкы шонгы Ефим Филиппович анжен. Кок войнашты — японскиййштй дә империалистическиййштй — воуйышы, перви шуку ясыланышы дә колхозышты веле цәшйн мошы, тйды цилә вйржй доно фашиствләм ужын кердде. Тйды ынгылен, война пуштмашвләде лин ак керд. Тйштәкен, фронтышты, кечй ййде колымашвлә лиәлтйт, дә война пйтымй якте нимахань сила донат эдемвлән яммашым цәрен шйндаш ак ли. Седйндон Ефим Филиппович эргйвләжй дорц сек худа увервләм колашат йшкймжйм йәмдылен шоктен. Тенгеок шонгы Ваштаров ынгылен: тышманвлә доно кредәлмәштй лач ик слөпөй шйдок веле ак ситй, а шуку труяш, фронтлан палшаш келеш. Дә тйды пыток пәшәшкй пижйн.

Колхоз председатель Тьопас Феофил фронтышкы кен колтымыкы, колхозниквлә Ефим Филипповичйм артельйм вуйлаташ ядаш тйнгәлыныт. Дә шонгы Ваштаров отказыде. Война ивлән артельйм вуйлаташ нелй ылмым пәленок, колхоз председателеш шагалын. (271 шамак)

(Н. Ильяков. «Эдемвлә дә ивлә» роман гйи)

Разведчиквлӓ кокшы сутка Ышкӓмӓштӓн частышты докы лӓктӓш кредӓлӓнӓйт. Цӓшкервлӓ ло доно дӓ купвлӓ мычкы йӓд веремӓн кеӓш Ваштаровлан пиш нелӓ ылын. Вӓцкӓж марля доно веле вӓдӓлӓлмӓ тӓдӓн шушыр ялжы мычывуйвлӓэш, важвлӓэш пижеден дӓ кӓп кымдыкешок тырхаш лидӓмӓ ясым тӓрвӓтен. Ти ясеш дӓ контужалтмашеш тӓдӓн вуйжы карштен. Кӓпшӓ дӓ здорова ылшы вургымла ялжы уштӓмыжан эдемӓн-лӓ цӓтӓренӓйт дӓ пишок-пишок кӓнӓлтӓш вацмым шоктенӓйт. Керек хоть куп вӓлӓн, лявӓрӓэш, но толыкы кӓнӓлтӓш, толыкы тырхаш лидӓмӓ карштышым ладнангдараш!.. Шӓренок тӓдӓн ключкӓвлӓжӓ цилӓ хӓлӓ вӓд лӓвӓкӓ, налы вален-вален кеӓт. Тӓнӓм лейтенант вӓдӓшкӓ кенвазеш, шушыр ялжым тодеш, ныгыды куп вӓдӓм йӓн шӓндӓ. Но Ваштаров, тӓрвӓвлӓжӓм пырылын, эчеӓт кӓнӓлеш, налы логӓц ключкӓвлӓжӓм лыктеш дӓ юкдеок пакыла ашкедеш.

Лейтенант, цилӓ силажым цымырен, анзыкыла кеен. Южнамжы тӓдӓ шагалалын дӓ, цилӓ кӓпшӓ доно когон янгылышы имнилӓ цӓтӓрен, вуйжым шайыкыла сӓрӓлӓн — тӓнгвлӓжӓ киэн кодделыт ли? А мычкыжы вӓд йоген, дӓ йылышы кӓпеш гимнастӓркыжы парланен.

Старший сержант Смехова пӓтӓриш йыдын яжон кеен. Йӓрӓштӓ ылшы лӓдӓш, тӓдӓлӓн силам пуэн. Но кокшы йыдынжы тӓдӓн доно когон худа лиӓлт колтен. Вуйыштышы шушыр имлӓок керӓш тӓнгӓлӓн, сӓнзӓвлӓжӓ когон карштенӓйт, но сек хужажок — явлӓжӓ тӓдӓн колышташ пырахаш тӓнгӓлӓнӓйт. Цилӓ тидӓм ужын, старшина Ханин Смеховалан Ышке пулышешӓжӓ тӓкӓлӓлтӓш шӓдӓ, но Ыдыр олен келесӓ:

— Уке, мӓнӓ Ышкеок... Ышкеок мӓнӓ... — А кӓпшӓ те-те-те вӓдӓшкӓ кенвазеш.

Сек шайыцын Ханин кеен. Тӓдӓн туп вӓлнӓжӓ раци, боеприпасвлӓ — разведчиквлӓн цилӓ имушествошты ылын. Старшина Ышкӓмӓжӓн нелӓ намалтышвлӓжӓ гишӓн когонат шаныде, тӓдӓ иктӓ гишӓн шеклӓнен — шушыргышы кок тӓнгӓжӓ Ышкӓмӓнвлӓ якте ашкед шот вӓл?..

Кымшы кечеш, сотемӓш тӓнгӓлмӓкӓ, разведчиквлӓ купышток тӓшкӓвлӓ лӓэш йӓмен шагалыт. Дӓ тидӓм купшат

манаш ак ли ылын, тидѣй йӳрѣн тѣржѣй, кыштакен разведчиквлӓ кѣдӓл якте вѣдѣштѣй шалгенѣйт. (266 шамак)

(Н. Ильяков. «Эдемвлӓ дӓ ивлӓ» роман гѣйц)

№ 9

Веремӓ вады векѣй лыпшалтын. Фронт мѣндѣрнѣй, коклы уштышаш вӳрѣштѣй ылын, дӓ седѣндонок нелѣй снаряждвлӓн дӓ авиабомбывлӓн пыдештмѣй юкышты веле пѣцкӓтӓн шактен.

Бригада кӓнен. Тагачы Ваштаровын разведчиквлӓжѣй пѣтӓри мотоциквлӓ доно заданишкѣй кеӓт. Война тѣнгӓлмѣй годшен кужы корны эртѣмѣй дӓ чѣдѣй агыл веремӓ шон. Маняр хала дӓ солам ти ивлӓн ломыжышкы фашиствлӓ сӓртенѣйт! Маняр боевой тӓнгвлӓ ти кужы корнышты бѣшке вуйыштым пиштенѣйт. Но расплата мѣндѣрнѣй агыл. Уже сѣнгѣмӓш шылдыржым виӓтӓш тѣнгӓлѣйн. Европа вѣкѣй русский штик мычашеш угѣц кечѣй соты толын миӓн. Дӓ цилӓ тидѣй вурс гѣйц пингѣдѣй ылшы коммунистический парти вуйлатымы доно лиӓлт миӓн. Махань кого честь тѣй партин рӓдѣштѣй лиӓш дӓ тѣй партин воляжым дӓ мудрый решенивлӓжѣйм бѣлѣмӓшѣйшкѣй пыртен шалгаш!

Старший лейтенантын сѣнзӓ анзыкыжы шонгы ӓтяжѣйн образшы толын шагалеш. Тамахань учениклӓн сирѣкѣтѣмѣй ӓтяжѣйн остатка сирмӓш гѣйц строкавлӓм ӓшѣндӓрен колта: «Эргѣйм, иктѣйм мѣнѣй пиш вычен шоктынем: коктын вӓшлин, стӓл сага шѣнзӓш дӓ Сѣнгѣмӓш лѣйм доно цӓркӓвлӓм лүктӓлӓш. Но толькы талашалда, Миколай, шонгы курым бѣрвезѣй курым агыл, лүдӓм, лоэштӓлт бѣнжѣй ке». Седок ӓтяжѣй шутям бѣштѣлеш. А ӓвӓжѣй? Ма гишӓн тебе ти выртын тѣдѣй тумая? Вычен шокта вӓл? ӓнят, бѣшке миӓн ак шо?

Старший лейтенантын ышыжы токыжы кен колта. Пӓлѣмѣй ӓлицӓвлӓ, пӓлѣмѣй пӓрт. Цилӓ тидѣй родина, бѣшкѣмѣйн, туан, шүмеш пижшѣй... А махань вӓл бѣнде тѣдѣйн эргѣжѣй дӓ бѣдѣржѣй линѣйт? А тѣдѣй? Яратымы, нигынамат мондыдымы вӓтѣжѣй? Кыцелӓ тѣдѣйм ужмы шоӓш!..

Тенге шанен шалгымаштыжы старший лейтенант рояль юкым колын колта. Кышец тидѣй? Кү шакта? Вет ти томашты разведчиквлӓжѣй гѣйц пасна иктӓт уке ылыт?..

Ваштаров кыдеж гыц лэктын кеа да рояль юкышкыла коридор мычкы ашкеш тынгалеш. Теве ти кыдежышты! Старший лейтенант, стеклан ручкам кычен, амасам шыпшылеш да цудейымашеш шагал колта. Пышкыды креслошты пачын шуму рояль анзылны гварди старший сержант Смехова Зоя шынзен. (275 шамак)

(Н. Ильяков. «Эдемвлэ да ивлэ» роман гыц)

№ 10

Мане, вот и тоныжы. Тишакен шачын, тишакен бирвези курымжы эртен, ордыжышкы блеш кемыкыжат, тишкы кого сусу доно толеш ылын. Цецаш сенькышкы кузен кеа да тидым шуку и туман каштмы эдемвлэ вашлин шагалыт.

Ваштаров сеньик ташкалтышым кузен веле шокта, тишакен виш шуму вакка амаса вашт бирвезин омынышты мыгымактылмы юкыш шактен колта. Ты ныжга юкеш, магнит шыпшыл нэлмы ганы, Миколай Ефимович ваккашкы пырен шагалеш.

Ик ангысыр койкашты кидвлэжым шарен шуэнат, эргыжы Ефим тотлын амален... Маханьы кого тиди лин шынзын! Сар ушшы кыраналген кен, лицажат кужикарак лин колтымыла чучеш. Капшы веле бирвезин семын со эче кукушындирак ылеш. Ваштаров пышкыдын-пышкыдын эргыжын ушшым ниалта да олен пыжгалта:

— Амалы, каналты, анзыкылашы герой. Таланда блымашты шукум бшташ вешешеш...

Палнырак, стена сага, вес койка шалген. Ты койкышты Тая бдыржы кизн. Соталгы ушшы, пайырганг-пайырганг, пышкыды кыпцыкышкы шаланен кен. Пышкыды шыргымынывлэжы шымаланен шынзыныт. Тая сага, бдыржым пел кидшы доно элталенат, ватжы Зоя янгылышы эдемин ом доно амален. Зоян лицаштыжы питарышы изи поремвлэ палдырнат — тиды война годшы нелы ивлан кидышты кодын. Тынге гынят маханьы лишыл, бшкымын эдем тидын анзылны амален кия!

Ваштаров тынгшы ганы шалга. Логерангышкы маклака цараш лидымла кузен-кузен кеа, да кымыл тарванымашеш кок сынзэжы гыц тырвы выкыжы пурегын кукур сынзэвд

йоген вала. Тьдѣ сѣнзѣжѣм кымалта, дѣ ик ырътышток нѣл и мычкы ужын эртѣмѣ фронтыштыш пиш нелѣ картинвлѣ эртен миѣт: шѣжѣшѣ начкы юрвлѣжѣт, сѣнзѣ пачдымы йожвлѣжѣт, строй гѣц лѣктѣн мишѣ боец тѣнгвлѣжѣт — цилѣ, цилѣ ти ырътын Ваштаров Миколайын ышышкы толын шагалеш. Махань кужы дѣ ясы корны эртѣмѣ...

«Теве малын сек кого бойвлѣштѣт мѣ сѣнгѣшеш лѣктѣннѣ. Нинѣ, мѣмнѣн икшѣвѣвлѣнѣ, мѣлѣннѣ силам пуэн шалгенѣт. Туан сѣндѣлѣк, шачмы лык сѣнгѣмѣш гѣц сѣнгѣмѣшкѣ ѣжѣнѣт. Маханьы кого цѣш! Йѣрѣштѣ тыр дѣ ладна, а окняшкы теве розывѣй жерѣ сотыжым шѣрѣ», — Ваштаров шаналта дѣ чемоданжым седѣрѣшкѣ олен шѣндѣ. (283 шамак)

(Н. Ильяков. «Эдемвлѣ дѣ ивлѣ» роман гѣиц)

№ 11

Келесѣш келеш, XIX курымын 50–60-шы ивлѣн волостыштыжат ик грамотный эдем веле ылын, кыды яжон сирен кердѣн. Тидѣ — Латансола мары Андрей Емельянович Мухоркин. Тьдѣ, кыце мѣнь колымыжы паштек пѣлен нѣлѣнѣм, писарский школышты тыменьѣн. Ти школым волостной писарьвлѣм йѣмдѣлѣш государствын пурлык дон мѣлѣндѣн молнамшы министерство пачын ылын. Но тѣнѣмок келесѣш келеш, ти Мухоркин «пѣцкемѣш» рядовой марынвлѣ гѣц ѣшкѣмжѣн виѣнгмѣш шотышты шукеш агыл айыртемѣлтѣн. Но марынвлѣ лошты попымаш шѣрлен: тьдѣ кого ышан дѣ цилѣ пѣлѣшѣ эдем ылын.

Но веремѣ ѣшкѣмжѣнѣм нѣлеш. Марынвлѣ пѣлѣмѣшѣм погаш, тыменяш цацаш тѣнгѣлѣнѣт. Тидѣжѣ Цартак сола гѣц лѣкшѣ Прасковья Васильевна Кириллова гѣцѣнѣт каеш.

Тѣотям мѣнѣмѣм Марья ѣкѣм докы Цартак солаш шѣѣренок хыналаш кандыштын. Марья ѣкѣм кѣршѣм пиш яжон шакта ылы. Теве тидѣжѣт дѣ эче тѣ солашток ылышы тѣнгвлѣ — Егор дон Максим — ѣкѣм докы мѣнѣмѣм со шыпшыныт. Дѣ эче Цартак солаштышы ѣлѣшѣвлѣжѣт мѣмнѣн Атьсолаштышы халык гѣц тама доно ѣнят айыртемѣлтшѣлѣ чучыныт: цилѣн кид мастарвлѣ ылыныт. Иктѣвлѣжѣ цѣшвлѣм тѣрленѣт. Нѣнѣ тѣрлѣмѣ цѣшвлѣ стенѣштѣ кеченѣт дѣ веремѣм шотленѣт.

Цәшвлә каштмыштым мә со интерес доно анженә ылыы. Вес томавләштї ыдырәмәшвлән ши цепошкәвләм, сергәвләм, шәргәшвләм дә вес сьлнештәрїшї хәдырвләмәт ыштенїт.

Ти солаэш кырык марынвлә логыц пйтәришї тымдышы Прасковья Васильевна Кириллова шачын дә кушкын. Тьдїн әтя-әвәжї икпоратка улан марынвлә ылыныт.

Кәнгїж пйтїшәшеш мьнбїм Марья әкәм ышке докыжы Цартакыш хыналаш нәнгеш. Ик вадын Марья әкәм попа: «Мьнъ Праском шүденәм. Тьдї молитвавләм марла яжон мыра, вет тьдї Изи Шьндїрїштї тьштїшї поп доны грамотеш тыменеш».

Мьнъ тьдїм пәлїделам, хотя әкәм дорцын мьндїрнї агыл ылен. Ть веремән мә ырвезьвлә гьц пасна каштынна.

Амаса пачылты дә пөртїшкї изи ыдырвлә юкланен пыревї. Анзылнок Праско кайы. Цилән нїнї курнык лишән шагалевы. Марья әкәм Прасколан келесьш: «Ну, «Әти мәмнәнїм» («Отче наш») мыралтен пу!»

Праско икманяр ашкылым анзыкыла ыштїш дә марла мыраш тьнгәлбї: «Әти мәмнән...» Ик молитвам пйтәрїш, весїм тьнгәлбї. Мьнъ техень мырымым эче колделам ылыы, ладна, ире, сьлнї юкешыжї цүдеенәм веле.

Мырен пйтәрїмькыжї Марья әкәм мьләм пелештїш: «Ужат вет, кыце яжон мыра. Тьнят, Вася, тымень. Тыменьшїлән веле куштылгы. Вот мьнъ тыменьделам, а келеш ылыы...»

Марья әкәм вара лыдаш ядын. Праско сага кандымы книгәжїм нәлят, лыдаш тьнгәлбї. Тьдї лыдын, вуйта попен.

Шьжї толын. Праско эчеәт Изи Шьндїр солашкы тьштїш священник Михаил Алексеевич Рождественский докы тыменяш кеә. Тьнәмок келесәш келеш, ти священник марынвләм тымдымаш шотышты ышке пәшәжї доно молнамшы Казанский губерняштї веле агыл, тенгеок Нижегородский губерняштәт кымдан пәлбїмї дә шотеш пиштїмї ылын.

Изи Шьндїр сола школышты курсым тымень пйтәрїмї паштек ть солашток священник палшымы доно Прасковья Васильевна Казанский губернский ыдырәмәш учительский школышкы (әль семинаришкї) тыменяш пырен. 1876 ин Прасковья Васильевна Казаньшты учительвлән школым яжон тымень пйтәрен. Ть инок шьжїм Козьмодемьянск ха-

лаштышы мынастир сагашы тынгалтыш школын тымдышеш шагалтымы ылын.

Мын тйдём ёшке паша гишанжы шайышташ ядым.

— Тымдышын паша мёланем святой паша: халыклан служем, тйдёлан палымашым пуаш цацем.

Блымаш мычаштыжы тйдё мары школышкы ванжаш, тышты пашалаш пыт шанен, но тидёжым ёштен шоктыде; шукердшенок цер ёшке гишанжы палдыртен да луатындешымшы курым пытышашын колөн. (466 шамак)

(В. Лукьянов. «Кырык марын пөтәришө тымдышы ёдырәмәш» әшөндәрымәш гыц)

№ 12

Школышты тыменемё ивләм, векәт, циләнок шокшын-шокшын әшөндәрәт. Каждыйынок нелёжәт, тйдём сёнгымё паштек сусужат чыды агыл ылын. Әшеш шукужы годым пуры, ласко учительвлә кодыныт.

1960–70-шы ивлән Вершино-Сумский кәндәкшиәш школышты шуку сәмбырык тымдышы ылы. Нынё логёц Лидия Викторовна Апасеевам пуры шамак доно әшөндәрымё шөәш. Ти ивлән сәмбырык ёдырәш мәмнәм домоводство доно тымден. Анят, жеп шуку эртенәт, ёшкежәт монден, но мынбын әшешем тйдён уроквләжы курымеш келгы корны коденёт.

Солаәш шачын-кушшы тетявлән культура шотышты палымашышты тынәрок вет. Качмы годым вилкәмәт керәл сембын кычен анамышты. Кыце ёшкымым культурно ресторанын стөл лошты видәш, кыце, ышма тыпке шидеок, урат доно качкаш, сыкурым изин пырылаш да молымат тымден. Тынәм техень палымәшвләжы аккеллә чучыныт, но, өрдёжышкы тыменяш ләктён кемыкы, столовыйышты качмы годым йәлым анжетәт, ужат, кыдыжы, лачок, урат доно, культурно качкын акмыштеп. Тынәм Лидия Викторовнан уроквләжы эчәт әшөш вазыныт. Тйдён тымдымыжы сембын ёшкымым видәш цацымыла ылы.

Мә, ёдырәш тетявлә, векәт, йёлымнәм сыравач доно сырәлен анамышты. Келеш ма, ак кел ма, мам колына, тйдём йёлерәк ёшке тәнгвләләннә шайышт пуаш цаценә. Эдембн

техень качествыжы пишы́жок яжо агыл. Вет шая худамат ёш-тен кердеш.

— Мам ужында-колында, тѳдѳм весѳлѳн тѳрѳк шайышташ идѳ цацы. Пѳтѳри тумаялда, келеш ма техень шаям пакыла колташ? Палша ма тѳ шаяжы иктѳ эдемлѳн? Ёнят, анеш, худа веле ёштѳ? — тенге Лидия Викторовна мѳмнѳн классыштына тыменьшѳ ёдѳрвлѳлѳн ышым пуэн.

Тидѳжѳм мѳнь, ёштем, пишок вуйышкем пиштѳнем ылыы. Кѳзытшѳ пѳшѳптемѳт, кынам иктѳ-махань матери-алым йѳлѳн шая паштек сирем, келесѳшѳн каждый шамак-шым проверѳйѳш цацем, но кынам-тинѳмжѳ проверѳйѳмѳ паштекшѳт уты-ситѳ фактвлѳ кен колтат. Тѳнѳм эчеѳт Ли-дия Викторовна ёшѳшкѳ вазеш. Цилѳнок техень тѳр эдемвлѳ, ёшке шамакыштылан хоза ылыт гѳнѳѳ, мѳлѳннѳ, газетѳштѳ ровотайышывлѳлѳн, таманяр пачаш куштылгы лиѳш ылыы. Вет уты-ситѳжѳм мѳ пѳлѳшѳ, шотеш пиштѳмѳ эдемвлѳ гач проверѳйѳмѳ паштек, нѳнѳн шамакыштылан йѳнг вашт ёня-нен, сиренѳ.

Лидия Викторовна мѳмнѳм ик и веле тымден. Тенге гѳнят, мѳлѳнем, шамак толшеш, курымеш лишѳл дѳ ёнян тѳнг лин. Ёвѳмлѳн ёшке ойхем шѳм вашт шайышт шѳндѳмѳ ганьок, тѳдѳлѳнѳт цилѳ ёнянен шайышт кердѳм. Пѳлем, Лидия Викторовна мѳнѳн йѳвѳрт попымы шаявлѳэм иктѳлѳнѳт весѳлѳн ак келесѳ. (320 шамак)

(В. Ивлева. Ёвѳвѳртѳт шайыштам)

№ 13

Каждѳй эдемлѳнок пѳтѳришѳ школын порогыжы, пѳтѳришѳ тымдышы дѳ школ гач кыце Ёлѳмѳш корным пачмы ёшѳндѳрѳлтеш. Вет цилѳнок школ гач ёшкѳлѳнѳштѳ ышым нѳлѳт. Первишѳ эдемвлѳ кѳзытѳт ёшке тыменьмѳ жепѳштѳм ёшѳндѳрѳт. Тѳ веремѳн тыменяш ясы ылын, шукынжок нѳл классым веле пѳтѳренѳт, эчежѳ война ёптѳртен. Вес поко-ленивлѳ война паштек шѳмиѳш дѳ кѳндѳкшиѳш школвлѳм тымень лѳктѳнѳт. Нѳнѳн пѳлѳмѳшѳштѳт шукырак лин, програмат вес статьян лиѳш тѳнгѳлѳн, тымдышывлѳѳт шукѳ-мѳнѳт, предметвлѳѳт приваялтыныт.

Цилә тиды ылымаш сембын кызытшы жепын ашталт мий. Теве маат Шошмар школыштына шукин тыменьыннә, ик классышток 39—30 ученик моло. Кызытшы гыныи тишток ик классышты куд тыменьшы гыц луатвызыт якте, школ мычкыжы шуды утларак веле. Но ылы ылымаш весы. Тетявлә яжоракын кушкыныт, чийш, качкаш ситен, но тамалын-анят яжоштыжок кыды-тидыжы орканен тыменьынит. Аль веремәм эртәрәш веле туманит? Кызытшы эче нелбрак.

Эчеат первишы тыменьаш гишан ашындырымашвлә ләктын мийт, анят, тымдышывләжок вес жепаш ылыныт? Лачокат, кү Шошмар школышты тыменьын, кызытат, тымдышывләштим ужытат, «здравствуйте» манит. Шуки поколением тымденит. Мария Андреевна Антонова, кыды Шошмар школышты шуки и завуч ылын дә вара Микрак школыш тымдаш кеен. Тенгеок Шошмар школын директоржы Елизавета Семеновна Сиватеева ылын. Нынй Мария Андреевна доно коктын шуки жеп ик пашашты ровотаенит.

Тынам дисциплина когон цаткыды ылын. Опоздай-маш уроквләшкы ылде гынят, цилә журналышкы сиренит. Якшар галстукым монден кодет гыныи, мынгеш токына сәрәлбит ылы, аль худан тыменят — урок паштек кодат. Вес тымдышывләжәт тенгеок ышке предметвләштим ынгылдарен мыштенит, яжон тымдышеш шотлалтыныт: Агния Петровна дә Иван Яковлевич Киреевлә, Петр Иванович Вилюков, Мария Петровна Сиватеева, Анна Григорьевна Ерошкина дә молат. Кызыт тымдышывлән коллектив дон тыменьшывләәнжәт программа у ылымаш сембын кеә. Яжон ынгылет гыныи веле тыменьшылә чучат. Ышке туан школок ышкымжын лицәжым вашталтен, анят, молнамшы гань тергымашвлә чыдырак? Кызыт иктат худан тымденә ак манеп. Но молнамшыла урок паштек кодымашвлә пйташ тынгәлынит. Анят, школым тымень ләкмкыкы, сойток ырвезывлә СПТУ-шкы, а ыдырвлә ыргызеш аль повареш тыменяш кеат манын, чыдырак ынгылдарат? Институтыш, университетыш дә техникумвләш шоэн веле вәрештыт. Кыды-тиды ырвезы табакымат шыпшыт, йумашкәт изивләок пижит, тенгеок шудалыт. Вот кышак эдем ышке ылымашыжым ямда! А перви тымдышывлә уты веремәм клу-

бышты сәрнәш волям пуделыт, вады ййде токыштат кашты-
ныт, уроквләэш йәмдыләлтмәшым анженйт, пәшәдәржәт тй
веремән чйды ылын.

Кйзйтшй жепйштй тыменьмәш пишок керәл, тыменяш
келеш циләләнок! (342 шамак)

(С. Сидоркин. Шүмеш кодшы школ)

№ 14

Перви кырык марын вәтй-марывлә йшке вйләнйштй дә
тетявләштйлән чиктәш ыргемлык мйнерым йшке коэнт.
Мйнерлык кйнежймәт йшкеок анжен куштенйт. Ош тыгыр
дә ялашвләм ыргенйт. Тыгыржым тйрлен цеврежденйт. Пу-
лышгачым, мелым, шүм, шокш дон тыгыр мычашвләм ка-
ракъял, кек, шардышур дә шуку вес йиш узорвлә доно тйр-
ленйт. Тенге марын орнамент шачын. Тй орнаментйштй, ййр
ылшы кеквлә, пеледыш дә вес йиш ыжар кушкышвлә вәрым
нәлйнйт.

Изи тетявләлән важын ялашым чиктенйт. Тйды пиш
йөнән. Шйм иәш гйц вара йдырәшвләлән кужы тыгырым, ял
кавал якте шошым, чиктәт ылын. Изинекок нйным пәшәэш
тымденйт. Тыгырвачым, пәшә йштймы годым йнжй мешайй
манын, кйдәл гйц кушак әль йштй доно ялштенйт.

Кәпеш шошы йдырвлә йшкйләнйштй марлан кеәш ку-
зыкым йәмдыленйт: шарпаным тйрленйт. Каждый шарпанын
йшкймжйн пәлыкшй улы: кайтан әль коэм тйр гйц ыргы-
мы «лйпйвлә» пәлдыртенйт: шарпаныштышы узор йәл гйц
вазен нәлмй ылеш. Шукыжы годым йдырвлә узорвләм йш-
кеок туман лыктыныт, седьндон каждый узор йшкймжйн
йлымәшйжй доно йлен.

Тылык йдыр тошна мырым әль йшкймжйн нелй йлй-
мәшйжым тйрлймйжй гач анжыктен: тйдын шарпанжы
шимәлгырәк шйртйвлә доно тйрлймй. Тйрйн каждый кор-
ныжым лыдаш лиәш дә тйдын мычкы йдырйн йлымәшйжым
пәлен нәләш.

Цәшән йдырйн, кыды йшке яратымы млоецшйлән марлан
кеәш йәмдйләлтйн, шарпанын узоржы гйц кечй йрйктен,
нйжгә мыры юк шактен, шйртйвләжәт сотывлә, цевревлә,

шуку йиш доно тырлымы корнывлӓ гыц яратымаш тыргач вилын.

Нашмак цилӓн иканы — вӓтӓ курым нима донат ак айыр-темӓлт. Арвӓтӓ шарпаным нашмак доно (вуеш чимӓ — лента ганы, тырлымы) сӓян кокшы кечеш пынзен. Тенге ӓдӓр курымжы доно айырлен.

Мары тыгыр ӓлен-толын уэмӓлтӓн, ӓлымӓш вашталт мимӓ семӓнь тыдӓ цевремӓн, тырлецвлӓ яргатарак, сӓлнӓрӓк лин миӓнӓт. (244 шамак)

(Л. Хлебникова. Марла выргем)

№ 15

Хоть-махань учреждеништӓт, организациштӓт техень вӓр улы, кышкы тыштӓ ровотайышывлӓ погынат. Нӓнӓ иквӓреш эртышы тылзӓш, ӓрняӓш пӓшӓ итогвлӓм ӓштӓт, анзыкылашы пӓшӓ планым йӓмдӓлӓт.

«Ленин корны» газет редакциштӓт ик техень вӓр улы. Тидӓ — редакторын кабинет, кыды весӓвлӓ дорц площадьшы донат когорак ылеш дӓ седӓндонок тыштӓ цилӓлӓн вӓр ситӓлык. Редактор шӓнзӓмӓ ик велнӓжӓ витрина гань стеллажвлӓштӓ остатка кымлы иӓш пӓшӓ итогым пӓлдӓртымӓ икшӓ, кокшы, кымшы степеня сакой конкурсышты сӓнген нӓлмӓ дипломвлӓ, а ваштарешлӓ стенӓштӓжӓ ӓлымӓш гыц карангы дӓ кӓзытӓт ӓлӓшӓ, вӓрӓштӓшӓ художник Ф.И. Якимов рисуен шӓндӓмӓ кырык мары писательвлӓн дӓ поэтвлӓн — Н.В. Игнатӓевӓн, В.М. Петуховын (Патрашын), К.И. Беляевӓн, Н.Ф. Ильяковын, В.П. Семеновын (Сузын), П.Я. Веселовын (Стальын), Шадт Булатын — Шаймурат Минлигалиевич Булатовын, республикӓнӓн заслуженный пӓшӓзӓйвлӓ, писательвлӓ Г.И. Матюковскийӓн АМ. Канюшковын, И.И. Тарьяновын дӓ весӓвлӓнӓт портретвлӓ, а нӓнӓ гыц ӓлнӓрӓкшӓ рабселькорвлӓн пӓшӓштӓ, редакцин историш нӓнгешӓ фотовитрина.

Василий Патраш 1905 ин 28 ноябрьӓн Кырык мары районыштышы Кого Сӓрмӓнӓнгӓр солаӓш, незер хресӓнь семняӓш шачын. Пӓзӓкныр церковно-приходской школышты тыменьӓн, политграмота кок тылзӓн курсым тымень пӓтӓрен,

совпартшкол паштек библиотекышты ровотаен. Ик и нәры комсомолын Козьмодемьянский райкомын инструкторжы, пропагандист дә орготдел вуйлатышы ылын.

Колхозвлә организуялтмы жепын сельсовет председатель ылын.

1930 и гыц В. Патраш районный газетын сотрудникшы, вараракшы «Комсомол юк» молодёжный газетын редактор лиэш. Москвашты журналиствләм йәмдылбшы институтышты тыменеш, кыды паштек Кырык мары МТС сагашы политотделын «Большевик — колхозвлә верц» газет редакторышты кок и ровотая.

1937 и тынгалтышын В.М. Петухов ВКП(б) райком секретарын заместителеш айыралтын. Тыды тенгеок Йошкар-Олашты Книгам лыкшы мары издательствышты ровотаен.

Кым и вуй гыц тыдын кым книгажы печатлалт ләктынйт: «Тангаштәрен» повесть — 1930, «Блымаш вашталтеш» — 1933, «Шайыштмашвлә» — 1936 ин.

Василий Патрашын блымашыжы куштылгы ылде. Незерын, шужен блымаш, тыменьмаш шотышты чыды агыл нелым тырхаш вәрештын, кыды гишан тыдын произведенявләжы гыцат пәлен нәлын кердына. (271 шамак)

(А. Коротков. Василий Петухов (Патраш))

№ 16

Шукердок ик мары поэт сирен: «Петрогечы шоэшәт, мары тәгам шышкыләш. Петрогечы иргодеш шуды салаш кыдалеш. Кечы шокшы, аяран. Корны мычкы пыракан. Миэн шоэш сәрәнныш, ой-ой, шудет маханьыш!

Петрогечы и йыде, у стиль доно 12 июлеш толеш. Йоласал церкы приходын престол празнык.

Ти кечым шылыш пырымы кечы маныт. Тышкевек ковенья шыпшылтеш. Петрогечы ковенья маныт. Келесаш келеш, ти ковеньян кытшы шартял мысөит доно кылдәлеш. Шартял мысөит кужы гынь, ковенья — мытык.

Перви дә варажат, Чебоксарский ГЭС лимешкы, кырык мары халыкын шуды йштымбы сәрәнвлә шукыжок Йыл вйд шошым йыде нәлмы вәрвләшты ылыныт.

Нәлшәш первишһи Нижегородский губерня халықын (Ямангаш, Микрәк, Шошмар) шуды сәрәнвләм. Нһинһи Йыл вес сирһшһтһи, Шурдһнг гһцәт палны ылыныт, Воротынский район межәшһтһи.

Кыды-тидһи ижһи шошым полой вһдшһи когоок ылде гһнь, кһкшһирәк вәрвләжһи вһд нәлдеок кодыныт. Техень вәрһшһтһи шудыжат яжоок шачде, седһндон халык шуды кушмым, поспейһым вычен.

Петрогечһи эртһимһкһи веле шудыш кеәш тәрвәнән. Мһндһр гишән шуку жепеш току толдеок Һләш каштыныт.

Сага нәнгеәш ма керәлжһим анзыцок йәмдһленһт. Хоza вәтһвлә пушты шһрәшһим Һштәш, шәдәнги пһрцһим падеш шолтенһт, тутым Һштенһт, кажландаренһт, шокшы камакаәш коштенһт, ломыжым шактыныт, вәкшеш янгыштенһт. пһтәришһи кәвәнһим шһндһимһкһи, пуштым качкыныт.

Лачокат, петрогечһи шомешкһи йори куштымы алаша тәгәм шһшкһлынһт. Перви хресәнвлә шуку шарык вольыкым урдаш цаценһт. Мижһим тһредһн, лүлүктен Һштһрәшһим коәнһт. Шим Һштһрәш дон мһжәрһим, чапаным, пүэргһи цылмам, пинжәкһим ыргыктенһт, Һдырәмәшвлә ял вурдеш пһтһренһт, ош Һштһрәшһим пүэргһвлә ялеш пидһнһт, каваштым мастарлан Һштһктенһт, ыжгам ыргыктенһт.

Тәгә пайым, изиш санзалталын, камакаәш коштенһт. Тенгеок ире колым коштенһт.

Ик-кок әрня анзыц, солаштышы мастарвләлән сәм шиктәш тһнгәлһт. Вһдән тәгәнәәш пһчкүм нөртен сәм шыMAT, вара вурсы шандалеш сәм пиштен, вурсы молот доно шин кеәт. Пһчкүжһим тетявлә мол сәрәнһт. Тәржһим оксала әль цһвһи мыны доно түленһт. Тенгелә солавләшһтһи цоткымы юк шактен. (270 шамак)

*(Ф. Петров. Нижегородский марывлән
перви шуды Һштһмәш)*

№ 17

Валерий Александрович Юанаев, Козьмодемьянский тһнг больницһн хирургический отделенижһим вуйлатышы, сар үпшһим шайыкыла чыкатан ыдыралеш дә лым валган ош калпак

лйвӑкӑ кечӑ мычкешок шӑлтен шӑндӑ. Пӑшӑжӑ техеньӑ, вӑлнӑ — стерильный итӑрӑ калпак, халат, анзылвач, кидӑштӑ — резин перчӑткӑ, а хирургический стӑл вӑлнӑ церлӑнӑшӑ эдемӑн ясыланышы кӑпшӑ. Маняр операци, маняр йиш ясы: аппендицитшӑ, килакшы, сакой йиш шушырвлӑ, пуалмашвлӑ дӑ молат. Цилӑ пӑлӑш, кид йӑмӑк доно пишок цартакан шижӑш, цилӑ ужаш дӑ шуку веремӑ ял вӑлнӑ шалгаш вӑрештӑн дӑ вӑрештеш. А йӑнгжӑ? Ма парвалымым, ма сӑнзӑвӑдӑм тырхен! Нелӑ дӑ янгылышы ылын гӑнят, ӑшке пациентшӑм пуры шамаквлӑ, шутя донат кымылангден, церваштареш кредӑлӑш силам, ӑнянӑмӑшӑм пуэн. Такеш агыл халык пӑлдӑртен: ик пуры шамак доно эдемӑм ӑлӑжтӑш лиэш.

1963 ин Горьковский медицинский институтым тымень пӑтӑрен, хирург-травматолог кым и опытым Мари-Турекский районын тӑнг больницӑштӑ поген, а 1966 ин 1 августын шачмы Кырык мары районжын Козьмодемьянский тӑнг больницӑштӑ пӑшӑлӑш тӑнгӑлын. 12 и пӑшӑлымӑ паштек Валерий Александровичлӑн хирургический отделеним вуйлаташ ӑнянен пуат. Каждый кечӑ пӑшӑм канден. «Ой»-лымаш, «ох»-лымаш ӑль пишок тыр (операци кен) лӑэш цӑшвлӑ, кечӑвлӑ, суткавлӑ, ӑрнявлӑ, тӑлзӑвлӑ дӑ ивлӑ эртенӑт. Корны кужы дӑ куштылгы агыл ылын. Кӑкшӑ категориӑн врач сӑмӑрӑквлӑлӑн примерӑм анжыкта, опытшым пуа. 1991 ин «Мары Эл Республикӑн заслуженный врач» почӑтан лӑмым нӑлеш, а 1998 ин «Российский Федерацин заслуженный врач» лӑмым тӑдӑлӑн пуат. Тенгелӑ хирургын пӑшӑм кӑкшӑн ӑклӑмӑш, шотеш пиштӑмӑш ӑшкеок толде. Тӑдын якте корным В.А. Юанаев ӑшке шӑртнӑ кидвлӑжӑ, пӑсӑ ышан вуйжы дӑ пуры кымылжы доно такыртен.

Керек-махань кого эдем лижӑ, шомы кӑкшӑӑцӑшкӑжӑ сагашы пелӑшӑжӑн палшыкде, ӑдӑрӑмӑшӑн шытырде кузен ак шо ылын. Валерий Александрович сага соок пелӑшӑжӑ Зинаида Ивановна ӑштӑмӑт-шокшымат, сусумат-ойхымат, укемӑт-улымат пайылен шалген. З.И. Юанаева ӑшкежӑт врач-гинеколог ылеш, вуйлатышы пӑшӑм ӑштӑ, седӑндон марыжын тыргыжшым, пӑшӑжӑм ынгылен, семняштӑ ӑшӑкӑм, пуры шӑлӑшӑм ӑштен шалген. ӑдӑрӑштӑт ӑтя-ӑвӑн корным ташка, врачын нелӑ проффессимок айырен нӑлын. (285 шамак)

(В. Родюшкина. Лӑмжӑм пӑшӑжӑ доно чанген)

Телым шӱргӱштӱ утлаок лым келгӱ — кӱдӱл гӱцӱт кӱк-шӱрӱк. Такыртымы корны гӱц сарта гань шалгышы йӱктӱвлӱ лишкӱ пыраш манын, пу кольмы доно ялгорным ӱштен кемӱлӱ. Тенге мызымактыл, сӱмӱрӱк ӱдӱрвлӱ ыжар стенӱ гань шалгышы кӱжгӱ дӱ пиш кужы, иктӱ 15–18 метр кыташ, тӱр йӱктӱвлӱ лишкӱ илӱштӱл кеӱш цацат. Кӱшкӱлӱ анжал колтетӱт, вуят сӱрнӱл кемӱлӱ чучеш, ыш пыдыранен кеӱ. Шӱргӱ изи мардежешок шужген шалга.

— Кӱтӱ гӱцок тӱнгӱлӱнӱ, тӱве сӱрӱнӱшкӱлӱ йӱренӱ, — маньы Зина яштака кужырак кӱпӱн ӱдӱр тӱнгжӱ Укулилӱн. ӱшкежӱ кужы пилӱжӱ доно ик йӱктӱ лишӱн шагальы.

Кид пилӱ доно кӱжгӱ пушӱнгӱвлӱм нягӱлӱш куштылгы агыл. Эче ӱштӱ имлӱ кӱпӱм пышкеш, лицӱм цӱвештӱлеш. Пидмӱ савыцат цӱрен ак керд. Шӱргӱ лошты нимахань ӱшӱк уке.

Йӱктӱвлӱ иктӱ паштек весӱ, ясын йӱнгӱсӱлӱн, рушке веле урыт, ире ош лым «тӱшӱкӱм», пораным, тӱрвӱтен вазыт. Пушӱнгӱ ӱрджӱ акат кай, ыжар укшвлӱ веле кыце-шон лым лӱвец шалгылтыт, вуйта пӱсӱнрӱк пӱрӱцмӱм вычат. А укшвлӱм пӱрӱнзӱшӱт ӱдӱрвлӱ пиш мастарвлӱ, таварышты вел шогыртке мадеш.

Йӱксӱр сола лишнӱшӱ делӱнкӱшкӱ нӱнӱ пӱтӱри агыл толыныт. Тошты Тарашныр гӱц тишкӱ толшы кым ӱдӱрӱм — Зинаида Ефимовам, Укули Юшаковам дӱ Зина Сарандайкинам бригадирӱштӱ со макта, «пӱсӱ ӱдӱрвлӱэм» ласкон шӱренок манылдалеш. Лачокат, «Пӱсӱ ӱдӱрвлӱэт» пӱшӱ мастар ылмышты доно йӱл гӱц айыртемӱлтӱт, ак ньыргыжеп, «ана ӱштӱ», «тидӱм ана керд» манмыштым иктӱт колделыт.

Кечӱ паштек кечӱ эртӱ. Сола гӱц кандымы качкыш пӱтенок миӱ. Яра эче Сарандайкина Зинажын ӱвӱжӱ — Крофинӱ дӱ сагажы Тарашныр мары Иван Кӱрик кынам-тинӱм махань-шон качкышым имнин канден кодат.

— Ой, кыце лом доно ровотаеннӱ, кӱлмӱ рокум куд метр келгӱцӱш капаеннӱ, шутя вара, — Зина хытыра.

— Ах, бригадирнӱжӱ тӱнӱм 12 кечӱш талонвлӱм тагыш цикен, ямден, — Укули маньы, — качде пӱшӱлӱш вӱрештӱн, мам тоцын кандымы, лач тӱдӱн доно веле ӱлӱш цаценнӱ...

Тенге ыдырвлә 1941-шы ин шыжым дә варажы тел гачат пыт труеныт, а вара шыргы пәшәштә парваленыт. Война жепын циләлән тәкнен: телым кожла мары шыргышты, а шошым, кәнгыжым — сплавышты.

Зинаида Петровна война годым эчежы шалвләм йоктары-машты тәнгвләжы сага пәшәлен, шыренок имнин кого пренявләм шыргы логыц Вытлә дә Йыл тәрышкы шыпштен.

— Шалвләм пидмы годым кок гәнә вәдыш вален кенәм, — тәды әшындәрә, — лоцман ытарен, шошым полой вәд годым тиды ылы... Шукы ужалтын. Кәнгыжымжы моло шынгәвлә ясыландареныт, онгешнә скипидар ямдарвләм сәкен, ровота-яш путаеннә. Йыдалым ышке ыштеннә. Шукы кредәләш вә-рештын...

Теве икәнә сплавыш кемы годым халана лишны ик тьотям вәшлиннә, вәштарешнә толеш ылы. Тәды «война цәр-нен» маны. Когон сусу линнә сагажы корны тәреш шынзын, мәгыреннә моло, сусу годымат сынзәвәд ләктеш. Теве тенге Сынгымәш кечым вәшлиннә... (386 шамак)

(Н. Егоров. Шыргы шужга)

№ 19

Пытәришы телепередачым кырык мала видәш мыләм цәш лин. Борис Сусанин (Кожваж вел) — А. Островский лымән Ленинградский театральный институтым тымень пытәрышы сәмырык телережиссәр пиш мастарын тымден, варажат эче шукы гәнә сагажы лиәш вәрештын. Пиш ыжәл, тәды ылымәш гыц иры кеш. Тамахань лымлы эдем лиәш ылы. Кызытәт тәдын йырен-йырен попымыжы, шутяланымыжы, кыйырак үпшым тәрләлтәлын, тымдымыжы — әшышты.

60—70 ивлән телевиденишты пәшәлышы эче ик кырык марын гишән келесәлнем. Тиды — Тамара Ивановна Смирнова, андак мырызы, а вара звукооператор дә звукорежиссәр. Исуткан солаәш шачын-кушкын. Тәдын сага мыләм шукы жеп пәшәләш вәрештын — пишок проста, соок пуры кымылан, ынгылышы ыдырәмәш. Пеләшыжәт, Анатолий Семенович Смирнов, техеньок ылы, тәдын доно варажы иквәреш радиоредакцишты пәшәленнә.

Телерадиокомитетѳышты пашалымы вереман шуку яжо-ху-дам, цудавламат ужаш варештын, КПСС Мары обком выговорвламат, грамотывламат пуэн. Икманаш, ушты-шокшы шуку ылын. Мам вара, передачывла эфирѳыш торок кенѳт. Экранышкы лакшы лошты сакой эдем улы, тамамат келесен пуэн кердеш, ышмажым ак питѳры. Парти ваштареш моло келесен пуа — редактор вуйнаматан лин шѳнзеш, да вара обкомын вуйлатышывлаэт «ышым пырташ» тѳнгалѳт.

Лѳмлы Юрий Борисович Левитан (тѳды Гостелерадион курсыштына «культура речи» лекцивлам 1972-шы ин маланна лыдын) ашѳндаря ылы:

— Радиоэфирѳышкѳ кок уты шамакым келесенамат — техник микрофоным питѳрен шоктыде ылын — кок иэш паша гѳц каранген колтевы. Республикѳвлаштыжат техенѳиракок ылын.

Тенге гѳнят, веселя да масак эпизодвлаят линѳт. Телередакци ядмы доно мѳнь иканя очеркѳм сиренам ылы. Сюжетшѳ техенѳы: Йыл мыч пѳтаришѳ гана «Ракета» — пассажирвлам шыпштышы пѳсы теплоход — кашташ тѳнгалѳн, очеркѳшты вѳд коэ юк лишашлык, эчежѳ хѳдѳртѳшан игечѳм анжыктышашлык ылынна (циля тидѳжѳ «юкан эффект», — «звуковой эффект» маналтеш). 60-шы ивлан тѳнамшѳ камерѳвла доно юкдеок снимаенѳт, передачывлам студи гѳц веле виденѳт. Режиссѳр Борис Сусанин мѳлам попа:

— Ит йыштыл, очеркѳм юканым ѳштеня да кырык мары сем доно олмыктареня.

— Кыце тенгежѳ, лиэш ма?

— Лишашлык. Юкым плѳнкыш сирен налѳня.

— А кышты хѳдѳртѳш, Йыл коэ юквлам мона? Кечѳжат йори гань аяран лин шѳнзѳн.

— Ит ойхыры. Тѳве студи лыкышты кого кѳртни листѳ шалга, сагажы молот.

Икмагалѳшты тѳды звукорежиссѳрым ѳжѳн кандыш.

— Тѳнь магнитофонышкет ти юкым сирѳ, — тѳдылан манеш, — а мѳнь ти «кувалды» доно кѳртни листѳм лыпшалам, вот тидѳ «хѳдѳртѳшет» лиэш.

Борис Васильевич тенгеок и ѳштѳш: листѳм лыпшалеш да царналалеш — тѳдыжѳ пиш мѳгѳря, вуйта Илья пророк пѳлгомышты рашкалтыл кыдалыштеш, цѳлт хѳдѳртѳш:

— Цецаш вѣд коэ юкым сиренä, — Сусанин йѣрälтѣш, — äзä цѣвѣлтѣмѣ келгäшän таз келеш.

Студиштѣ ик пäшäзѣ иктä пел цäшѣштѣ режиссѣрын яд-мыжым шоктыш, тагышец-äнят эче седѣрäm ёштѣлмѣ кого ваштырым мон толы.

Бнде Борис Васильевич, тамахань мужанла кайын, тазым кран гѣц нälмѣ үштѣ вѣд доно темѣш дä, кого ваштырет доно тѣдѣм пыргедäш тѣнгäлѣ. Таз лишän микрофоном шѣнден, шуку вариантым сирѣш доко. Тенге Йыл «коэ» äзän тазеш шачын. А передача годым мѣнь текстѣм лыдам, а режиссѣр керäl вärвлäштѣ магнитофон гѣц юквлäm ширма шайыц колыштеш. Öрäшät лиэш.

Кѣзѣт цилä тидѣм äштен, йѣрälтѣш лäктеш, а тѣнäm... сакой юквлä доно передачывлäm сѣлнештäräш манын, шанен мышташ келѣн. Вот телевизор тѣ жепѣн халык лошты кого цүдäэш шотлалтын. Анжышывлä нигыце пälен кердделыт, кыце тѣнäm передачывлä ёштälтѣнѣт, кыце нѣнѣ «кловой» экранышкы лäктѣнѣт. А экран шайылныжы шуку масак лин. (469 шамак)

(Н. Егоров. «Сусу ашкылвлä» äшбндäрѣмäш гѣц)

№ 20

Кымлышы ивлän пѣтärишѣ пятилетка ёшке ашкылвлä-жѣм ёнянѣн, кымдан нälѣн. Вашталташвлä соламат тѣкälде кодыделыт. Тыгыды äнгäвлän курымаш пѣсмäнѣштѣм коллективный пäшä пыдыртен, ныр пäшäшкѣ машинäвлä пыренѣт. Когорак иäшän лыдын-сирен мыштыдымывлä тыменьѣнѣт, школыш каштшашлык тетявлäm цилäm тымдаш закон лäктѣн

Блѣмäшѣн у сѣржѣ у шижмäшѣм тärвätен, у кымылым ёлѣжтен. Кымлышы ивлän мары литературышкы у йогы толын: Никандр Ильяков, Владимир Сузы, Константин Беляев, Шадт Булат, Василий Патраш дä молат. Тѣ жепѣнок талантан поэт Пет Першут пäшäжѣм тѣнгälѣн. «Ленин корны» дон «Комсомол юк» газетвлän страницывлäштѣ фамилижѣ шѣренок кайын. Газетвлä доно Пет Першут цаткыды кѣлѣм кычен, лишѣл лин.

Тыңам мыйнат «Ленин корны» газет редакцияшты ыштенам, седындон Пет Першут доно шыренок вашлияш вярештын. Тыдын ышке образшы ылын. Шуку попаш яратыде, шоэн иктә-мам келесәлын гынь, шамаквләжй пиш шотанвлә ылыныт. Попымылаок ашкылвләжйым шоэн нәлын, ладнан ташкалын. Икпоратка кәпән, торешрәк пулышан ылы, онгылашыжы дә кымдарак лепкәжй анзыкырак ләктынйт. Тыгырым ошым, тырлымы шүәнйым, тырлымы онг дон шокшаным чийәш яратен, тыгыр мелжым кок веклә шәргәл колтен. Кәнгыжым вадеш Йыл тыр бульварыштышы скамняшты ышкетын шынзыймыжым шыренок ужаш лиәш ылын. Кидыштыжй соок блокнот дә карандаш. Тыдын пәшә кабинетшй тунй, природышты, ылын. Тынгәлтйш пәшәжйым шукужок каштмашты ыштен, вара, квартирыш мимыкыжй, тыдым тәрләтен. Ылымашты йыр ужмыжым, цилә шижмыжым махань кого кымыл доно автор сирен!

Н.В. Игнатъев Пет Першутын творчествожым пиш күкшын әклен. Лыдышвләм тыдын докы нәлын мимыкы мол, шыренок колаш лиәш ылы: «Кыце Петр Григорьевич шана?»

«Якшар знамя» журнал редакцияшкй пырышы лыдышвләм Пет Першут шуку тәрлен, Никон Васильевич шүдымй сембнь ыштен миән. Редакцияшкй Игнатъевлән лыдышым пуәнәм ылы. Ик вадын тәнгвләэм сага хала өлицә мыч каштмем го-дым ужам: ваштарешнә Пет Першут толеш.

— Пуры вады, Петр Григорьевич, — маньым.

— Пуры лижй, тәнгвлә, — пелештыш. Тыды тамам келесйнежй ылы, дә цәрнен колтыш. — Яра, вес гәнәк, вады на-строениәтйым ам локтыл.

Шуку вычаш ыш вярешт. Иргодешок вадеш вәшлинәят, соок шынзыйшы скамняжы докы ужын нәнгеш.

Йыл вблецын ливй мардеж ласкон йфблалеш, тополь бльыштәшвләм лывы-лывы тәрвәтәлеш. Природын техень цевржым Пет Першут шуку яратен анжен шынзыйш, а мбнь попаш тынгәлмыжым вычем. Вара пинжәк кышәнжй гыц блокнотым, тыдын логыц нйл лыкеш тодылмы листым лыкты.

— Тенгечй тидй гишән попынем ылы, — шаям тынгәльй. Пумагам шәргәлмыкыжй, мбнь ужым: кидыштыжй лыдышем, кыдым Игнатъев тәнглән пуәнәм ылы. Мбньын кор-

нывләэм туре якшар чернила доно куплетвләм сирен. Махань кого пәшәм ыштен! Тенгеок икәнә Йыл тырйштышы скамняшты шынзеннә. Тәддә тамам-әнят шанен шынзыйш дә яды:

— Шошым махань юквлә шактат?

— Веселә юквлә, — маньым.

— Шошым когонок «ш» юк шакта, — манеш. — Колышт доко: шошым шокшы, шужге шактен, шошым толеш. Лымжы шыла, шылтышәнгын, шужге йога. Природа сембнь техень шамаквлә келшен толыт.

Лачокат, Першутын техень талантан ылмыжым анжен, өрәшөк ситә. Вара «Якшар знамя» журналеш «Шошым толеш» лыдышыжы ләктә.

Пет Першутын шуку лыдышыжы халык мыры сембнь сирймы ылыт. Нынжым лыдшывлә айыртемьн сусун вәшлинйт, шынзыйшволкывләштә, пәшәштә мыраш тынгалынйт. Пет Першут труяш пиш яратен, халыкым соок у произведенявлә доно сусуэмден. (445 шамак)

(Г. Костатеев. «Пет Першут» әшһндәрймәш гәц)

№ 21

Шадт Минич Булатов кымда степян Башкириштйшы мары хресән семняш шачын. Изи годшы жепшй туан солаштыжы эртен. Шымйәш школым тымень ләкмйкйжй, тәддә, луатвйц ийәш тетя, йшке комы йштйрәш пинжәкән, йыдал ялан, тупеш куштылгы котомкам сәкәлтен, соты корным кйчәләш ләктын кеә. Козьмодемьянск халашкы толеш. Вуйышты ик шанымаш йлйжйн: учителеш тымень ләктәш дә йшкежй ганьок пйцкемйш, пйзйрнйк йлымәш гйц ытаралтшы тетявләм тымдаш тынгаләш. Ситә, әтяжй паянвләлән тупым шуку пүгйртен, тыменьде, пйцкемйштй йлен. Сәмбрык Шадт Козьмодемьянск педтехникумышты тыменяш тынгаләш. Ийшйштй шомыкы, тәддә тишкок Стёпан шоляжым дә Жанна шыжаржым тыменяш үжйн канден.

Сирәш веле тынгалшй, варажы лймлй поэт лишй Шалт Булатым мйнь кымлышы ивлән Кырык мары педтехникумышты тыменьдем годым пәленәм. Тәддә тынәм, техникумым тымень ләкмйкйжй, халаштынаок детдомышты воспитатель

ылын. Шыренок студентвлән общежитишкї толын: векәт, тїдїлән сәмбїрїквлә гїц пасна Ылаш йыкырикә ылын. Студентвлә доно тагынамшен пәлїмї тәнг семїнь Ылен, икышын Ылїмәшкї ярлен мыштен. Шадт шутям Ыштәш пиш яратен, шайыштын, ваштылын, лыдыш куплетвләжїм лыдын. Тїнәм мә коктын лишїл тәнгвлә лишї, мәннәм литература пәшәм яратымаш лишїлемден.

Педтехникумым пїтәрїмїкем, мбләмәт «Ленин корны» редакциштї пәшәм Ыштәш вәрештїн. Шадт Булат шукок пәшәлїде, тїдїм «Комсомол юк» редакцишкї нәлїнїт. Мә ик кїдежбшток пәшәм Ыштеннә, ик квартирбшток Ыленнә. Тїнәм поэтїн шуку яжо чертажым пәлен нәлїнәм, пәшәм пиш яратымыжым, шүм кымылжы кузымым шижїнәм. Тїдїн сусужы Ылїжок миән. Малын тенге? Тидїм простан ынгылдараш лиэш.

Сїнзә анзылнок халыкын сїнгїмәшвләжї кайыныт, йїрїм-йїр сусу увервлә шактенїт. Халык «Вїциәшїм — нїл иштї!» шанымаш доно пәшәлен. Поэтїн творчествожылан ынгартышым Ылїмәш пуэн, дә тїдї шолшы Ылїмәшїн мырызыжы лин. Шадт Булатын шуку яжо айыртемжї лошты — коллективїм когон яратымаш, тїдїн шүлїшбжї доно Ылїмәш, седїндонок поэтїн творчествоштыжы сәндәлїк доно когәшнїмәш, тїдїм мактымым шижїнә. Поэт айыртембнок сәмбїрїквлән Ылїмәшбштым, пәшәштым макта. Нїнбжї Шадт Булатым Ышкїмбштын поэтеш шотленїт. Шадт Булат районышты сәмбїрїквлән цилә погынымашвләш: конференцивләш, пленумвләш, совещанивләш — шоаш цацен. Тїшкї колышт шїнзәш веле агыл миән, Ышкежәт у лыдышвлә доно выступәен.

1933-шы ин педтехникумын актовый залыштыжы районыштышы комсомольский погынымаш эртен. Вуйлатышы келесбш:

— Шамак мары поэт Шадт Булатлан пуалтеш.

Зал циц лапа шимбї юк пыдешт кеш. Теве, пїсбїн ашкылтен, сценбш Шадт Минич ләктїн шагальы. Вбләнжб костюмым чиән, ош тыгыр воротникшбм вбкб лыктын. Лепкә ўпшбм кидшб доно шайыкыла ниәлтбш, дә изиш кымдарак лепкәжб пачылты. Залышты поэтїн юкшы мў-

гӱрәлт кеш: «Мә миллионын ылына!». Тӱдӱ поэма гыц лаштыкым лыды.

Шадт Булатым халык лошты такеш агыл комсомольский поэт маныныт. Тӱдӱн поэжижӱ сәмӱрӱквлән шӱмӱш патыр шӱлӱшӱм, лӱддӱмӱ шамым опталын, тышман вӱкӱ ужын керддӱмәшӱм ӱлӱжтен, анзыкылашы подвигвләшкӱ ӱжӱн. Лачокшымат, Шадт Булат кого талантан поэт ылы. Вуйыштыжы со у темӱвлә, у рифмывлә шачыныт, пӱрдӱнӱт.

Шалт Булат ӱлӱмәшӱм пиш әклен мыштен, ӱлӱмәш доно тӱр ашкедӱн, у ӱлӱмәшӱн мырызыжы ылын. Тӱдӱн лыдышвләжӱ, поэмӱвләжӱ кӱзӱтәт йонгатан шактат. Поэжижӱ соок сәмӱрӱк кодеш. Курым сәмӱрӱк! (422 шамак)

(Г. Костатеев. «Шалт Булат» әшӱндәрӱмәш гыц)

№ 22

Кәнгӱж ӱрдӱн пәшә толын шолеш. Сола ӱлӱмәш ялахай әдемвләм цӱтенәт ак керд. Теве халык шудыш кеәш йәмдӱләлтеш. Ма-шон керәл хәдӱрвләм йәмдӱлӱмӱлә: сәвләм нӱжӱктӱмӱлә, крәплявләм, шеньӱквләм, носилкә вәрәвләм погымыла, шӱнгәлыкым, шатӱрым анжал ләкмӱлә...

Әтям тавар кидә әнпичӱ гыц толын шагальы дә келесӱш: «Корны кӱдәлӱштӱ шудым ӱштӱмӱнә гач угыц цеценым йәмдӱлӱшәшлык ылына, тошты пичӱнә йӱрвәшок шалдырген, равывләжӱмәт вапталташ келеш, тум мәнгӱ ситәлык». Пәлӱмән, тӱр келесӱмӱ шамакым йӱндәрен шоктымыла. Вет мә ӱнде изивлә ана ыл, вӱзӱмшӱ классым пӱтәренә, әтя-әвән палшыквләжӱ ылына.

Бригада корны кӱдәл сәрәнӱш кеәш йәмдӱ. Цилә имни вуйышток патыр млоецвлә шӱнзәт. Гармоньым шакташ мастар Ипполитлән — пасна кӱцкӱмӱ имни. Вет тӱдӱ цилә халыкым веселәйӱктә: мыры паштек мырым шакта. Ош нәрәтән ӱдӱр парты шӱргӱ корным цеввермә. Мыры ложнан ӱлӱжеш, пәшәәш вим цымыра.

Сәрән вӱлән амашан сола вәрләнә: ош шатӱрвлә доно кужы тӱр ӱлицә лин шӱнзет. Тылым олтен шӱндевӱ, дә шӱргӱштӱ куштымаш тӱнгәләлтӱ. Кого пәшә тӱнгәлмӱ анзыц халык веселәйә.

— Иргод ирокым цашан вәшлидә! — келесальы брига-
дир.

Пәшәлымәш, йыштылмаш ирй-вады шижәлтй. Ара сила
кого, пәшәм ашныкта. Крапля кидан йдырвлә шудым авар-
таш талашат, цат кәп-кылән йрвезй полкы кәван йрдйм
йәмдйлә. Капна паштек капна шачеш, кәван кышкәшәт по-
гынат. Тйштй-тиштй кәванвләәт кушкын миәт.

Изиш кәнймы жепын кыдыр-мадыр пәшәләнәт веремә мо-
алтеш. Теве Клавье куги укш гйц шудй венйккым йәмдйлен,
Филимон дон Евстафи неместым вактын шйнденйт. Телеш
пум йәмдйлймәшәт — улы халыкын пәшә, тумерләштй ты-
жик-пожик веле пилә юк шакта.

Мәмнән пәшә яжо: цецен равым ик семйнь ро дә намал
уала гйц, меркә туре ик семйнь пиштен, тюр роал ми, вара
вйцкйж сымжым кок вец нәлын ми. Цецен возым анжен, әтам
сусун ййрәлтәлы.

Шйргйштй шудым йәмдйлймәш Пйсьйрмәнеш пйтйш.
Сола халыклан кок кечй кәнәлтәш пуалтын. Вара кок әрняәш
Шур алыкыш пәшәләш кемйлә.

Мәнгй тервен равым шыпшын, цецен рәдй доно пичәлтй.
Әтам сага цецен пайдам виктәлтен, пйсьйн-пйсьйн пичен кеш-
нә...

Олмавушты — олмажы, вишня вйлнй — вишняжы, слива
тене лин пишок, ыр доно кйрәш лимйләок! Ма укш тырхен
кердеш тинәр сливам! Вет техень шалдыра, вәк йнянәшәт ак
ли, пиш пышкыды шйлжй ышма коргеш шыла.

Слива пышым шижйн, икманяр гәнә изи млоец парты, йойын
пичй гач тйргештен, темйн качкын ләктйн.

— Әх-х, вет кычемәт, нужым пиш пышкыды вәрйшкет
пиштем! — кугузам паштекйштй сйгйрәлы. Вуйвлә мыльгал-
тевй, пичйш кузен кевй. Лёнян ялаш мычаш цецен вуй ка-
шаргеш чиктәлт коды, вуйын-вуйстык лимйккй, пулыш лямкә
кйрылтй, цәрә кәп донок тйды ыржа лошкыла шйлйн кыр-
гыжы.

Ялашым нәлын, ыржа лош корным тйшләш мишйм. Теве
палнырак Лёня кайы, лүдмй паржы доно вуйжымат ак лүк-
тәл. «Мйньйм просты, — нышталтен маньы, — анзыкыла
нигынамат шолышташ ам пыры. Әтам пәлен нәлмйккйжй,

вужымат саралеш». Ялашым чимыкы, Серге лидыш йортыш.

Лёня кушкын, кого лин. Цецен пичына ашешыжы курымеш кодын. (413 шамак)

(М. Илдушкина. «Лапатаэм — шачмы вӱрем» книга гыц)

№ 23

Ава дон атя, ыдыр шачмылан сусу лин, кушмыжым выченыт. Седок ынянын попеныт: «Ынде авалан палшык кушкеш, ава семынок паша мастар лишашлык».

«Яжо паша яжом шара, кидшарым шыма», — тидат сылнын, лывыргын шакта. Первишырак ылашы эдемвлан шайыштмашыштым пытрак колыштат гын, вуйыш налынмыштет гын, цила тор, виан попомаш ылеш. Лачокок, ыдыр-эргы шачшывлан ышке овуцаэшна тымдаш кералым шижтарымыла.

Теве ыдыр-тырлызы маняры сусум шуммыштымашыжы гач анжыктен кердеш! Изи кидвлажы доно шектерма¹ тырым тырла, пырцым лыдеш, хресты паштек хрестым ош мынереш пиштен, шотлен, пышкын шынза. Верема эрта, ик цаш, весы — цевр пелдыш пеледмыла тырлалт шынзет.

— Тагачы простарак тыр лин, — аважылан Маюка анжыктыш.

— Пиш яра, изин-олен вес тырышкат ванжет, — сусу анжалтыш доно ыдырын вуйым ава ниалта.

Тымыкы Майкан ыангы пеледалт кемылаок чучы. Аважын шундыкшым кушыл кылатын кыдежышты лачы. Тышты — тырдымы шарпан². Вараш лыпшалы. Мастарын тырлымы. Шуку шыртыжок якшаргы, шимы, лошты-лошты ыжар шыртым кычылтмы. Пишок келшыш ыдырашлан. Первиок эче папажок ти тырым тырлец коден. Шарпан тырым пүларакок анжен миш, вес вецынат анжалы, тыштат шырты пүкшем, ялштыш уке.

¹ Шектерма — хрестыла тыр.

² Шарпан — тыр мыкы вашт тырлыман кужы шыргымсавыц ганьрак первишы «савыц».

Пақыла запоным шүтүш, тйдім гармонь шувыш сембн вйдылмй. Кымдаракын шыпшылыы, тйржйм шортный шйртй доно вйдйл тйрлймй. Живой ганьок ромашка пеледйшын коргы сйнзжй ййлгыжял колтыш, сары шйртй йлыж кеш, кечй ялеш яргатаракын валгалты, утларакоч ыжар йлышташвлам олмыктен тйрлймй.

Запоным шарпан сага сакалтйш. Вара Маяока вйдйл шйндймй савыц радйш лижй. Савыц оговля циланок тйрлймй. Ик савыцышты — кок кадй, укшвля лошты мырым мырымыла шйнзят. Весйшты — сирень укш пеледйш, тенге тыгыдын, шум пиштенок тйрлймй, савыц тйржймат, вйд коэм йштен, пиш итйран шорген мимй. Вет ош батист савыцшат курымок йдырын пйрем пайдарен.

Тыгыр паштек тыгырым шарйкален, тыгыр кекйм тйшлен, шокш мычашвлам анжен, шйргймсавыцвлам пыргед миш, тйрлймй пашалан йангйм пачы.

Школышкат тйрлймй пашажйм нанген. Йыр ылшы тангвлажйлан анжыктен, сусу пашам шараш кымылын шанен.

Тымдышы, молода цевеp йдыр, уроквля пйтймыкй, тетявля гйц яды: «Анят, тйрляш шанышывля улы, мйнят сагада тйрлынем».

Вес кечын лу тыменьшй мйнер пач гйц метр кытан лаштыквлам канденйт, сакой тйрдймй шйртйвлам поген толыныт... Икйжак-иктйлан шйртйштым пуэнйт.

Тымдышы ынгылдарыш: «Кй ладнан шйнзен кердеш, тйдын ышыжы приваялтеш, капшй, шумжй торланя, кид парнявля мастарвля лит, вуй ыш цымырга, тумаяш тыменеш, вес пашамат ярата лиэш». Тенгеля шймй юкшы доно тымдышына вуйстыкла йрвезашвламат кидышкйжй кычыш, нйнымат им пашаэш тымдыш, вет йлымашты тидат керал лиэш.

Лачокшымат, Маяюкалан когоэшнашат вар ли: тйрлймй пашажйм, шйргймсавыцшым школын айо годым «Кид мастар тыменьшйвля» анжыктымашеш, школын кого залешйжй, стеня тервен, цевеpын сакалтенйт. Шукы паша лошты изи Маяюкан пашажй сйнгйшеш лактын. Классышты тыменьшй тетявляат, ти тйрлймйм, пидйм анжен, изин-олен кымылангыныт, шукунок тйрляшат пижынйт. (398 шамак)

(М. Илдушкина. «Лапатаэм — шачмы вйрем» книгя гйц)

Солаэм сага Сергерлидѣ нырышты тыри туран, изи шылдырвләжѣм лыпшен, кѣшкѣ-кѣшкѣ, соты кловой пѣлгомьш, бѣшке сәрәлтѣшвләжѣм сәрән, выргыж-выргыж кузыш. Кѣлән тенге мыра, кѣм тенге шижтәрә?! Махань йәнгѣм пачеш... Кышкы тѣдѣ шыпшеш...

Веремә пиш ирѣ, кым цәш ирок веле. Әтямѣн кого фуфай-кыжым чиән, кѣне ныр покшалны изи тыри точкым анжен шалгем. Кечѣ ләкмѣ паштек тыри эчәт силаракын мыраш тѣнгәльѣ, тамам-әнят шѣкшѣ фуфайкан изи вѣциәш йѣдѣрлән келесен пунежѣ, мѣнжѣ пѣләрәкок тѣдѣм тѣшлѣмем әшѣндәрәм, варажы соикток тетя ом темдәл шуән, ныр покшалан кукуркала погынен вазынамат, амален кенәм...

Омынышты ужмыла, шим карак парты, кар-кар кого юкышты доно саслен, вѣкемлә вазалыт, кѣне нѣшмѣм погенәт нәлнештѣ, лѣдмѣ пар доно вырт-ворт кѣнѣйл шагальым дә кужы фуфайка шокшвләш лыпшедѣл, кыргыжталаш тѣнгәльѣм...

Әтямәт тидѣм ужын, мѣнѣ токемлә лишѣлемѣн, палшыкым пумыжым анжыктынежѣ, вара пингѣдѣрәкѣн пелештѣш:

— Оролы пәшәштѣ амалышашлык агыл, тидѣ тѣнѣйн государственный объектет, шѣтен ләкмеш керәл семѣнѣ анжышашлык ылат.

Ире лыпш ныр тѣр пѣсмәнѣштѣ яжоракынок эче киә, тѣш пѣгѣрнен какляргышым дә изи кок кид лапаэм доно лыпш вѣдеш пеле амалышы сѣнзәвләэм, шѣргѣмынем, пѣлѣшвләэм, шѣ йѣремәт мышкын шѣндѣшѣм. Кидѣшкем вѣцкѣж ѣэ укшым нәльѣм, саслен-саслен, караквләм лѣдѣктѣл, нырын вес пѣсмән тѣрѣшкәт кыргыжым.

Кечѣ кѣшкѣрәк кузен шомыкы, карак парты ладнангеш, тенгеок ак балуеп. Сола кѣтөзѣвлә Лиюка дон әвәжѣ вольыквләм кѣтәш поктат, ѣлә каремѣш валтат. Лиюкажат мѣнѣ гѣцем кым иәш веле когорак ылеш, әвәлән палшымаш гѣц өрдѣжеш бѣш код, шошым гѣц келгѣ шѣжѣ якте кѣтөм кѣтѣш.

Әтямѣн седок вуйлатымаш пәшә, йѣр ылшы ныр-шәрвләм веремәштѣ кыралаш, ширәш, үдәш дә киндѣн тугыжы верц шы-

тырланымыжы соок шижалтын. Кйтөм кыгышывлалан пашаш-
тым куштулташ карем тырвләм савы пичы доно пичыктен...

Вады лимыкы, шыренок Лиюка дон аважат токына кач-
каш пыренит, ты вереман церот доно пукшымаш лиалтде, ха-
лык когон улы доно ылыде, авам нигынамат ныным пукшыде
колтыде, ум, шышерымат государствылан сдайымыла ылын,
но тарык кружка дон кинды лаштыкым хоты-кү пырышылан
стол выкы лыктын пукшен. «Шурны кинды порт олмыктышы
пышым пушашлык», — авамын манмы согоньжы мынын
портышкемат ванжен. (304 шамак)

(М. Илдушкина. Шурны кинды)

№ 25

Ферма ышкавләм шуку ганажок кыкшы Юанский кырык
лывалнышы кымда саранышты кытенна. Кангыжым ышкалым
пиш иры, кечы кузымы годымок шыпшылыт. Вара кйтөм лык-
тыт. Ты веремаш кытозат фермыш толшашлык. Седындон авам
мынымат тонна иры шижтара. Шижам да, цецаш кыныллам,
манам. Вес покан сарнал вазам, ыртеш веле ынежы, да атат
цаклы, ныж лин колтет, амален кет. Киэт, а сынзаш каймыла
чучеш, вуйта чизнат шагалынат, тебе фермыш ашкедат, тышты
пел литран ямдарыш токо шыпшылмы шышерымат оптымы,
сыкыр нерымат мынер тапнакыш уже пиштенат. Тебе ынде
кйтөмат Керемет кырык тыр доно кавштавичы пичы лишыц
олен поктен кеня... Трук сыгыралмы юк:

— Эче кынылделат?..

Да омпышан ылырәк кыныллаш цацет. Кужы салам налын,
лоцке мырыктен, ышкал кыто паштек тарванет.

Кангыж кечы кужы. Пелтышы шокшы аль кыдыртышан
юр — цила лиалтеш. Тырхымыла. Привикнет. А кымдыкеш —
портун шуку ыиш картинжы. Юанский кырык тыр мычкы —
шыргы олмаву, ваштар, куги, пыркем тышкавла, варын-варын
изимор, карем мор. Лулпы куп велнышы торемышты — охы-
рашуды. А Ливыангыр доны Марьясола колхозын кавшта-
вичыжы. ыыргецшы радын уэвләм шындимы. Тындонок уэ
пичы маныныт. Кынамжы тыш охырец кырашат пырен кет.
Саран покшецшы ангыр йога. ыырваш сакой кек юк.

Техень цевр сәндәлҕик! Тьдҕым кечынь анжет, тьшлет, цү-
деет. Тенге йьргецшй природым пәләш тыменят, айыртемжым
шижәт. Анжет, варажы цаклыдеок тама шанымашвләәт, шамак
сәрәлтҕшвләәт шачаш тьнгәлҕйт. Ышкедурешет мунгет, попет.
Тә стих, тә ма — атат пәлҕы эче.

Пйтәришй лыдышвләәм, лачокат, ти пөрттү гишән, кек-
влә, зверьвлә гишән ылевй. Шуку. Но тетрадьвләәм перегәлт
кодделыт. У пөртҕым стройымы годым әвәм тури намалмы ку-
жика корзинеш книгәвлә яре оптен, пу сарай вуйыш кузыктен,
дә изин-олен шәпнәлтҕынҕт.

1950 ин шйжҕым Козьмодемьянскыштышы издательствы-
шты «Пеледшй сәндәлҕик» альманахын 19–20-шы номержй
ләктҕын. Тьдҕым солашкы мьләмәт двоюродный йзәм Алексей
Тарьянов канден ылы.

— Константин Беляев колтыш, — манеш. — Тьнҕын
стихвләәт тиштҕы улы.

Лачок, вес поэтвлән сага мьнҕын лыдышвләәмәт пецәт-
лҕым: «Мирҕын вахтышкы шагалын», «Тыменяш!» дә «Мьнҕ
яратем». Ти стихшй самой пединститутыш пырымы годым эк-
заменҕшты сирҕымҕы сочинениәм гьц нәлмҕы, луаткуд куплет
гьц нҕлҕтшҕым.

Ынянҕымләәт ак чуч. Пачаш-пачаш лыдым. Ырвезй тәнг-
вләәмәт токына анжалаш толыныт. Мьнҕын — шылдырем
веле уке! (315 шамак)

(И. Горный. «Кытҕымәштәт ыш пыра» шайыштмаш гьц)

№ 26

Ти хала гишән кытҕыкын хоть сирәлтҕиде ак ли. Тьдҕы
пәлҕымҕы хала ганьла чучы. Школышты тыменьмҕы годымок
эче Царскосельский лицей шамаквлә вуйыш вазыныт. Тьштҕы
вет руш кого поэт Александр Сергеевич Пушкин йлен дә
тыменьын! Ынде тебе тидҕым сьнзә анзылнок ужам.

Тидҕы — косир дворецвләән дә Екатерининский дон Алек-
сандровский кок ыжар паркан чыката хала. Ленинградыш ти-
шец электричекеш әль автобусеш пел цәш веле кыдалмыла. Ть-
дҕы гьц мьндҕырнәт агыл Павловск, Петергоф (Петродворец),
Ломоносов дә вес халавлә, Пулково обсерватори дә молат.

Луатшымшы-луаткәндәкшымшы курымвләштӱ тиштӱ ямакыштышы гань кымда пӱәвләм, каналвләм капайымы, изи сад дон кымда парквләм шӱнден куштымы.

Тӱдӱ первишӱ кугижәвлән кәнгӱжӱм ӱлӱмӱ, пәшәлӱмӱ дә кәнӱмӱ вәрӱштӱ — резиденциштӱ — ылын. 1716 и годшен Царское Село маналтын. Октябрь революци паштек, 1918 ин Детское Село лӱмӱм пумы. Тӱнәм тетявлән тӱрләнӱмӱ-кәнӱмӱ вәрӱш сәрнәлтӱн. А 1937 ин, А.С. Пушкин колымылан шӱдӱ и шомыкы, кого руш поэтӱн лӱмжӱм пумы.

Сек вӱлнӱжок ти халашты — Екатерининский дворцово-парковый ансамбль. Дворецӱн пытшок кымшӱдӱ метрәт угла. Лым гань ош колоннан пилястрвлә, шуку йиш тӱрлецән окнявлә, олмыктарышы балконвлә, зверьвлән дә ӱдӱрәмәш лицәән маскывлә дә эче тамавләәт ӱрӱктәрәт. Ти цевәрӱм Петр Первый годшен руш дә Итали гӱц ӱжмӱ кого архитекторвлән проектӱштӱ семӱнь бштымӱ. Цӱдеен анжет — сӱнзәәт шәрлӱмӱлә чучеш.

Кого Отечественный война годым Ленинградым фашист войскавлә кольцаш әрен нәлӱнӱт. 918 кечӱ-йид тӱдӱ блокадышты ылын. Областьштышы вес сола-халавләләок гитлеровецвлә Пушкин халамат пыдештәрән, урыктен, пыдыртен, йылатен коденӱт. Ма шергәкән, ши-шӱртнӱӱ ылын, кравен нәнгенӱт. Тӱ шотышты Екатерининский дворецӱн Янтарный комнатыат. Ленинградым перегӱмәштӱ дә ытарымашты солана гӱц икманяр салтак шушырген колен әль ямын. Война пӱтӱмӱкӱ, музей-халам угӱц стройымы, тӱрлӱмӱ, реставрируйымы.

Ти дворецӱш техень лӱмәнок сӱлнӱ паркышты ылеш. Тӱштӱ эче шуку вес памятник, музей тома шӱнзә. Покшалныжы — Кого пӱә. Кәнгӱжӱм нӱштӱл, пышын катаен кердәт. Пӱә покшалны Чесменский колонна кӱкшӱн каеш. Йӱргецшӱ скульптор Камеронын галерей, Мрамор кӱвер, «Кувшинән ӱдӱр» фонтан, сакой павильон дон статуйвлә дә молат.

Екатерининский дворецӱш вес здани ушна — Царскосельский лицей. Тӱдәт мемориальный музей ылеш. Тиштӱ самой государственный пәшәм бштәш дворянвлән тетявләштӱм тымден урденӱт. Лицейӱш пырымашты А.С. Пушкинӱн бронза памятникшӱ. Поэт йәрнӱмӱ скамняшты шӱнзә, вургымла

кидшы доно кыйыр шим ұпан вуйжым тькылен, тамам келгын тумая. Лицей коргышкы йьргешкы (винтовой) ташкалтыш доно кузымыла. Теве поэтын тыменьмы класс, парта-стол. Кого актовый зал. 1815 ин самырык поэт экзаменышты лымлы ик стихшым раскыдын лыдын пуэн, «Воспоминания о Царском Селе» маналтын. Тьдым пиш пыт колыштыныт: тымдышы, кого руш поэт Г.Р. Державин, тангвлажы А.А. Дельвиг, анзыкылашы декабриствля И.И. Пущин, В.К. Кюхельбекер, молат. (382 шамак)

(И. Горный «Пушкин халашты» шайыштмаш гьиц)

№ 27

Литература, поэзи — тиды професси. Сьлны шамакан литературым профессионавлля шачыктат. Тидын шотышты самырыквлалан кого руш поэт Александр Твардовскийын келесымьжым ашташ уты агыл. Тьды сирен: «...Самырыквлалан ма ак ситы? Ньны эче ак ынгылеп, махань храмыш ньны толыныт, искусство анзылны коргы шанымаш со выргыжшашлык, шум шокшын шишашлык, йлыжшашлык — тидым раскыдын ынгылымыла».

Графоман курымжы мычкы седок кукула ик семьнь «мыра». Тиды кызытшы шаманышты айыртемьнок шижалтеш. Остатка жепын пуля сборник алык марлаат, кырык марлаат бшкьмын кьшан шотеш аль паян чьчын палшымы доно коммерческий издательствывлашты печатлалтеш. Тидат худа агыл, уты агыл. Вет автор сирьмыжым книгаш цымырен лыкнежы, бшке кидьшкьжы кычынежы да, ма кералжок, лыдшы якте шоктынежы. Но техень йон доно книгам лыкмашты ик кого акситы улы бшкала: авторлан книгажы тареш гонорарым ак тулеп. Весы: ти йон доно лыкмы юж сборникым лыдын лактатат, орын шулалтет: «Кыце тенге лиэш?» Кыды книгаштьжы сьлны литературын пышыжат ак шижалт. Ик рукописьым рецензент анжыде, весым пелек-турек редактируйымы, кымшышты сирьмы: «Редактирование автора». А сборник лакмыкы, библиотекышты аль эче икта-варе «презентаци» манмым эртараш вашкат. Да авторым тенге мактат, хвалят, вуйта шедевр печатлалтын.

А вет поэзи дон ремесло лошты айыртем улы. Стихбѳм сирѳш пуры йѳнг, у шѳлѳш, талант келѳт. Лыдышышты шамаквлѳм утыдон пѳтыркѳлѳш, сакой экспериментѳм бѳштѳлѳш нима-лан — тидѳ авторын тѳнг шанымашыжым лыдшылан ынгы-лаш ѳптѳртѳ веле.

...Писательѳн, поэтѳн творчествеш, пѳлѳмѳн, бѳлѳмѳш бѳшкѳмжѳн пѳлѳкшѳм кода. Сирѳшѳ эдем пустынѳшты ак бѳлѳ, тѳдѳ халыкын, обществын маханѳ ылмыжым ужеш, ын-гыла, бѳшке семѳнѳжѳ ланзыла. Мѳмнѳн кѳзѳтшѳ жепнѳѳт произведенишкѳжѳ вазеш, кишѳм кода. (230 шамак)

(И. Горный. «Мѳндѳр дѳ лишѳл» книгѳ гѳц)

№ 28

...Каждѳй эдемок туан шачмы вѳржѳм шѳмѳштѳжѳ урда. Вет тѳштѳ тѳдѳн бѳлѳмѳш корныжы тѳнгѳлѳлтѳн, ѳвѳн шѳ-шержѳ доно цѳрем, вим нѳлѳн, шипкѳштѳ кимѳжѳ годым кидшѳм бѳрзен виктен, пѳдѳмѳ изи ышмажы доно пѳтѳри гѳнѳ сотын йѳрѳлтен, ѳвѳжѳн мырымым вѳцкѳж пѳлѳшшѳшкѳжѳ пиштен, пѳтѳришѳ шамаквлѳм сыстыкын попаш цацен, шач-мы йѳлмѳм тыменьѳн...

Йыл лишнѳшѳ шачмы Алыктѳр солашкем мѳнѳ хала гѳц шѳрен каштам. Пуры шанымашвлѳ пѳтыдѳмѳш ѳшѳш толыт. Тѳнгвлѳн, пашкудывлѳн шайыштмыштым колышташок мам стоя! Шонгывлѳ доно кытырен шѳнзен, цѳдѳен пѳтет: кѳце нѳнѳ тинѳр сѳлнѳ, ышан шамакым пѳлен, ѳштен шоктат? Колдыметѳм колат, уждыметѳм ужат.

Алыктѳр соланан первишѳ историжѳ техеньѳ.

Тѳдѳ «Г» буква ганѳ ылеш: Кого сир дон Изи сир Валга карем дон Пѳсмѳн карем лѳэш вазалыныт. Тѳнгѳлтѳшѳжѳ тѳдѳн, йѳр ылшы вес солавлѳн ганѳок, вѳцшѳдѳ-кудшѳдѳ и первиок шачын. Предани дон легендѳвлѳ семѳнѳ, ти Кушыр-мары кымдемѳштѳ тѳнѳм кого пушѳнгѳн шѳргѳ шалген. Карем тѳрѳштѳшѳ вѳрвлѳштѳ шоѳн-шоѳн тыгыды бѳлѳш-влѳ (изимицѳ дон пѳрт бѳлемвлѳ) шачыныт. Тишкѳ пѳтѳрижѳ рушынвлѳ вазалыныт. Кырык марывлѳжѳ сакой пѳзѳрнѳѳк гѳц ытлаш манын толыныт. Нѳнѳ утларакшы Угарман дон

Кострома вел гыц тиш ванженйт. Тенгерак шачын миэнйт Эсансола, Марьясола, Алыктыр да молат.

Йыл лишнншй шыргән күкшй сирйштйшй ик йлемйштй кым шүмбел шачын кушкын: Эсан, Сарамбай да Сарати. Нйнын семнямат шйргй пукшен, чиктен: махань-шон кйцкй, зверь, кйжгй пушангыштйшй вопшышты мў, йярвлаштй кол. Кого эргй Эсан мыжыран лин, ватйжй тйдын шолявлажым поктен лыктын. Покшал эргй Сарати Керемет кырык лишнншй карем тйреш изимицам йштен. Ылнйжй ире вйдан аңгыр йоген. Каремжым Кого лидй манах тйнгальйнит. Изин-олен тишкй вес семнявлает толын миэнйт. Тйлец вара нйны йонгырак вярйш кузенйт. Солажым Алыктыр Кушырмары манын лймденйт. Рушлажы икманяр курымышты Саратево манын сирймй (покшал эргйн лймжй доно). Сарамбайжы Пйсырмән (Басурманово — Владимирское) сола гыц ылышы рушын йдырамашым Марьям нальн. Кырык марывлэ солажым Марьясолаеш лймденйт, рушлажы Сарамбаево лин. (276 шамак)

(И. Горный. «Мйндйр да лишйл» книгй гйц).

№ 29

Соланажы пиш сйлнй вярйштй ылеш. Кўшйл вуй гыц ўл вуйыш анжал колтет — алык, Йыл каеш. Кок велнй — каремвлэ. Вйцлышй ивланат каждый колхозник семнян олма садвлэ ылыныт, май пйтышашын нйны ошын-ошын пелед шагалыт ылын, шйжй векйля ыжар йлышташ лошты сары, якшар олмавлэ, вишня йярймвлэ аздарен кеченйт. Тьырге йогышы вйдан аңгыр тйр лапата ййде кавшта, охырец ййранвлэ шыпшылтыныт. Кого Отечественный война тйнгальмй ин телым пу пидештмй нйллй вйц градусан ўштй шалген. Олмавувлэ, вишенёпкавандывлэ кйлмен кенйт, варажы кошкенйт, да нйным пулан роэн шуэнйт. Кудлушы ивлэ годшен каремвлаштй яштака ош кугилэ рошток кушкын шагалын.

Солана ўл вуй гыц Тальянгә ныр корны мыч уштыш нярйм валымыкы, колхоз волыкым кйтымй сярәнвлэ кйат ылыы. Паकылажы сек лймлй, ныгыды шудан, паян алык шярлен вазын. Тйштй шудй нярй кого да изи йярвлэ кловойын кайыт.

Июль тйльзйн нйны лишан ош шатёр амашан «солавля» вазал миат — шуды йштймы веселä жеп.

Бнде, 1980 и годшен, цилä ти цевер сändäльйк Чебоксар гидроэлектростанцин тангыж гань кого козән вйдшй лйвällнй лин.

Шалахай велнйрäk — кок кукшй кырык: Керемет дон Юанский (Иван кырык). Перви тйшкй шошым йбде солаштышы улы сäмырйк йдыр-йрвезйй кого айовлä годым мадаш-кәнäш каштын. Кырык вйлецшй анжал колтетät, пиш мйндйркй каеш, Йылын кукшй вургымла сирйштй вярләнйшй Шава-шар халан томавлäжät аяран годым ошын кайыт.

Теве техень цевер природан рйжлй сändäльйк мйныймät цудеййктен, шамым тärвätен, шумйм кымылангден, йангйм цйгйлтären, сирäш ынгартышым пыртен. Стихвлäm лутнйл ийшйнрäk, векät, сирäш тйнгäлйнäm. Пйтären икманярыжы Усола кйдäläш шкoлын стенгазетешйжй лäктйн. Тйнämок шошым йбде мämнän велйш толшы кеквлä гишän, алыкыштышы, шйргйштйшй сакой зверьвлä гишän мытык лыдышвлä шачыныт. Кәнгйж каникул годым мйнь Алыктйр колхоз фермйн ышкал кйтöжйм кйтäш палшенäm. Тенге природым тйшлäш тыменьнäm. (259 шамак)

(И. Горный. «Мйндйр дä лишйл» книгä гйц)

№ 30

Вуйлатышеш тйнäm Удаловым айыревй. Тымень лäктйн, агроном ылеш, сäмырйк, вижй ситä, маневй. Солайälät тйдйм шотеш пиштä, йшкежät халыкым ынгылен мышта.

Тйнгäläшйжй веле куштылгок агыл ылы. Колхоз пишок лаксырген кен, халыкшат нуждан йлйш, вольыкшат шужен шалгыш. Шошым векй мол олым йш ситät, витä вуйвлäm валташ вярештй. Уэ укшвлäm шарыклан пыжарен пукшевй, йжар сирем якте цуц шыпшын шоктевй.

Вольык анжышывлä маняр гәнä сйнзävйд доно вäk правле-ниш толыныт. Ольош шижеш: лачокат, ферма гишän шытыр кйзйт чдырäk ылеш. Ти нелй ивлän колхоз гйц лäктäш шанышыжат лин. Мам Удалов йштен кердеш? Ма лимйжйм цацен.

А шошым пäшäm руж эртäревй. Йшке жепйштй цилä уден шйндевй. Вара ливй юрвлä кымылым луктевй, шурны

тене яжон шачы. Пәшәдәрешәт ынде прамойок пуаш лиэш. Вольыкланат качкаш ситышашлык. Ылымаш ходыш кешашлык.

Вуйлатышын шытыр шуку гынят, йәрсөймө годым Ольош седок колхоз нырыш сәрнәл пырен. Тьдйжы сола шайылны карем сирешты шыпшылт вазын. Цилә сембынок вәржы йөнән ылын: үштө мардежвләәт тиштө тырленйт, кечы аяржат ситәлык попазен, телым лым пуалтемын вазын. Ольош ма анжен, соок йвйртен: йләш вәрйм пйтәришө эдемвләәт айыренжәт мыштенйт. Сиремәнәнгйр солашты лыкын-кагакын лидывлә тырыштө шәрлен кен. Тьдын ййржы шьргәт улы, әнгйрәт йога, ныржат ситә.

Садшым гыньө йшке воен анжен кушташ маняры силам пиштөмө. Тьшкө пырымыку, йәнгжө ладнангын, тьштө тьдө канен. Ик олмаву дорц весө докы каштын, переген, укшым, йлөштәшвләм тькәлын. Тумаялат гыньө, пу, пушәнгө веле ылыт, а вет лач эдемвләок, лач йәнгәнвлә шалгалтат.

Ушымы пушәнгөвлә вим нәлынйт. Шошым йөде нөжгәтә ошалгы-розывий цыреән шонгла аварен, пелед шалгенйт. Сьлнөжы маняры! Пйтәришө ивлән, йжәл гынят, лөмөнок пеледшвләм йшке кидә кйрәш вәрештын: сәмбөрык укшвлә кьцкө и нелөцеш тодылт, кйрөлт кердөнынйт. Ындежө пеледеш, пеледеш колхоз сад! Теве олмажымат погаш жеп ярал ли. Ни худа эдем, ни игечө сөнген йш кердеп.

Ылымәшәт, Ольошын шанымашты, техень сад ганьок лишәшлык. Цевер. Ййр анжен, йәнг йвйртжөжы. Но вет самшудат эче попаза. Кйрәт, самлет, иренок каеш вуйта. Изиш лиэш, анжет — эчәәт тьхеньок шөбтен ләктеш. Тошты каса писән гань келгын важым колтен. Тенгежө, шуку пачаш кыралаш вәрештеш.

Тоштыжым төрөк сөнгәш лиэш манын, Удалов йнянөде. Кечы агыл, иәт агыл, а курымвлә мыч эдемын йәнгөштө шык, шөдө, йәлын сусум ужын кердөмө шам пашен. А кұ писән лошты шачын, йшкежәт имән лин.

Цилә тоштым нөнөлән, у йыхлан, пйтәрәш вәрештын. Молнамшы йәрә кишө вәрөштө у цевер садым нөнөлән куштымыла. Мане, кьцкөжөм төрөкок тотештәш ак ли, тидөлән шуку пүжвөдөмәт йоктарымыла, алтацамат шөндөмөлә. (372 шамак)

(В. Петухов. «Кошкышы укшвлә» повесть гөйц)

II. СОБЕСЕДОВАНИЛАН ТЕКСТВЛÄ

№ 1

Тьотям Ылымжы годым мйлам попа ылы. Төрөк ак попу, кукушы лапажы доно сар вуем гыц ниалтымй паштек попа:

— Витек, — манеш, — Ышкыметым яжон видй. Курымым Ылен колташ — ныр гач ванжен кеаш агыл. Төрйым яраты. Төр тыкы гань ылеш, эдемлан кенвазаш ак пу.

Ах, тьотямжы кыце лачок попен ылын. Мйнь хоть Ылашйжят эче тынгалынам веле — тене вйзымшй классым пйтаренам, а соикток Ылымаш корны ныр корны агыл ылыжым паленамат уже. Ох, кыце эче паленам!.. Дә мам попаш! Та лучи бнде колыштда, мйньжй, Ылымаштем ма лиалтын, тыдым таландә шайышташ тынгалам.

Авинә мамнан ышкал фермыштй пашам Ыштә. Колхозыштына тыдым яратат. Шышерйым шукуым шыпшылешат, векат.

Атинә гишанат изиш келесалам. Атинә мамнан шофөр ылеш. Машинә кабинйшкет пырен шйнзеш, ялжы доно тыштиш ташкалеш, кидшй доно рулым саралеш дә — эх! Кыце вет чйнь кыдалаш тынгалеш! Токо тиштй ылы, анжет — аражат ямын. Тидын гишанок, векат, атямбанат фотокарточкыжы авамын сагаок колхознан клубышты кечә.

Эчежй мамнан Веранә дә Толикнә улы. Толикнәжй гишан мам попаш! Изи тыды, мындыра ганьы, кечйнь детсадышкы кыргыжталеш. Толикйм ма цилан яратенә, изи ылешат, тама.

Мйнь Ышкежй атямйм пиш яратем. Авамжымат хоть яратем, но пишбжок агыл. Паледә, малын? Цецаш келесем. Авам кынамжы мйньым ырса. Шйаш ак ши, так сасла. Вот, атат шиж, пинжак полдыш кйрйн вазеш аль ялаш пылвуй кышкедалт кеә, авамет төрөк тынгалеш:

— Ярдымаш тетя! Эче кышкед толынат? Мам тылат ситараш лиэш? Соловей-разбойник!..

— Äви, мѣнь вес гәнә агым, — олен попом.

— Агым! Тидѣ кыдымшы гәнә вара агыл? Нә тебе им, ыргы бѣшкеок! — дә шѣртән имѣм нерѣшкемок шѣшкәш тѣнгәлеш. Яра, неремжѣ мытык, полдыш постол веле, имжѣ ак тѣкнѣ.

А ти жепѣн әтѣм сѣнзәжѣ доно пыть бѣштә, вуйта йѣвѣрт мѣләм попа: «Витек, тырлок!.. Äвәт агыл, мә бѣшке вуйнаматан ылына...»

Äвәм пѣрт гѣц ләктѣн кемѣкѣжѣ, тѣдѣ кидем гѣц шѣртән иметѣм нәлеш дә ялашем, полдышем выртышты ырген шѣндә.

(Н. Ильяков. Луатик кролик)

№ 2

Ондри дон Лѣксандр колхоз правлени пѣртѣш пырен шагәлѣ. Лыманг пѣтенѣт, ош мѣскәлә веле кайыт.

— Вѣлѣдә лымжым хотѣ пачкалтем ылы, — тәгү-әнѣт өп-кәлен пелештѣш.

— Малын пачкаш, тенгеок шыла, — весѣ ваштылалы.

Пѣртѣштѣ халык шангок. Йѣрвәш юкланат, кѣ мам попа — ынгылаш ясы.

Кок бѣрвезѣ стѣл докы миән шагәлы. Ик велнѣ пәлѣдѣмѣ әдемвлә кайыт. Кок шонгы кугуза кужы олмангашты шѣпок шѣнзә. Бѣдѣрәмәшвлә, бѣшке статянышты тамам-әнѣт попен, то халык вѣкѣ анжал колтат, то чемоданыштышты, ыргем вѣдѣлкәштѣштѣ тамам пыргедѣт. Нѣнѣ ош ыжгам чиәнѣтәт, ик семнәлә чучыт. Сагашты изи тетявлә пѣйхен шѣнзѣнѣт.

Лѣксандр когон шѣләлтѣш. Солашкы эвакуированный әдемвләм канденѣт. Немец кидѣш вәрештәш агыл манын, нѣнѣ шачмы вәрѣштѣ гѣц кыргыжыныт.

— «Эвакуируйымы» шамакет тебе ма лиәш ылын, — тѣдѣ Ондрин пѣлѣшѣшкѣжѣ келесѣш.

Уланов вуйжым мыкик бѣштѣш, бѣшкежѣ мѣндѣрц толшы әдемвләм тусарен анжа, сѣнзәшѣжѣ техень картин кәеш.

Пѣлгомышты тышманын самолѣтвләжѣ курныжла пѣрдѣт, бомбым кѣшкәт, лүлѣт. Корны доно бѣдѣрәмәш, тетя, шонгы-влә кыргыжыт. Улы-уке товырашты — савыц вѣдѣлтѣшѣштѣ,

чемоданышты веле. Шукынжы кенвац кодыт, живойжы, качде-йӱде, амалыде, седок кыргыжыт да кыргыжыт. Йӱрвӱш мӱгӱрӱт, саслат. Лӱдӱш...

Ондри цытӱрӱл колтыш. Тӱдӱ Льюксандр доно кым километр нӱрӱм веле поран вашт ашкедӱн. Тенге гӱнгат ясы ылы, янгылен пӱтен. А мӱндӱр вӱр гӱц толшы ти эдемвлӱлӱн маляр орлыкым тырхаш вӱрештӱн. Шачмы пӱртӱштӱм шуэн коден кенӱт. Совсем тылыкка кайыт. Шонгывлӱ, вуйым сӱкен, тамам-ӱнгат келгӱн шанен шӱнзӱт. Тетявлӱ ак кыргыжталеп, йӱрӱшӱт, цыгӱклӱ тьогымакташат монденӱт, ӱвӱштӱ гӱц изишешӱт айырлаш лӱдӱт.

Уланов кужы кӱпӱн, ошалгы ӱрвезӱм анжалы. Тӱдӱт сӱнзӱжӱм Ондри векӱлӱ сӱрӱлӱ. Нӱнӱн сӱнзӱ анжалтышышты вӱшли. Уланов йӱрӱлтӱлӱ. Пӱлӱдӱмӱ ӱрвезӱт, шеклӱнен, лӱдӱнрӱк йӱрӱлтӱлӱ да вуйжым кымык сӱкӱш.

Колхоз вуйлатышы Пӱтр Степанович когон шӱлӱлтӱшӱт, халыклан келесӱш:

— Кӱ ӱшке докыжы икманяр эдемӱм пыртен кердеш?

Тӱдӱ докы сӱдӱй пандашан шонгы эдем ашкед миш.

— Петр шольым, мӱнӱ ӱшке докем ик эдемӱм ӱлӱш пыртынем. Нӱнӱ шуку орлыкым тырхенӱт. Шӱмеш ясы. ӱлӱшӱштӱт-пичӱштӱт уке. Йӱнгӱштӱ веле кодын. Мам-гӱнгат пурым ӱштӱмӱ шӱэш.

— Лачок, Денис кугуза, ясы годым эдемвлӱ икӱнӱ-иктӱштӱлӱн палшышашлык ылыт, — колхоз председатель сирӱш цӱрнӱш. — Кымылет улы гӱнӱ, ӱшке пӱртӱшкет иктӱжӱм пырты.

Денис кугуза олмангашты шӱнзӱшӱ ӱшкежӱ ганьок шонгы эдем докы миш да пулышышкыжы кидшӱм пиштӱш.

— Кешнӱ мӱнӱ докем ӱлӱш. Вӱтем доно коктын веле ылына, вӱр ситӱ.

Олмангашты шӱнзӱшӱ шонгы андак ӱрмӱ гань ли, вара, Денис кугузан кидшӱм кычен, вуйжым ӱлӱкӱ ӱштӱш.

(В. Иванов. Вӱдишӱ келгӱ, сиржӱ тура)

МЫНЬЫМ еропланыш шЫндевЫ, шарга ЫштЫ доно цаткы-дын пидевЫ. СедЫ марын эдемет лётчиклән тамам келесЫш, ЫшкежЫ тЫнәмок өрдЫшкЫ карангы. Ероплан мўгЫрәл-тен колтыш, тәрвәнЫш, иә гань чымәлтЫ. МынЫн цуц веле шўмем ләктЫн Ыш вац. Варажы яжон чучаш тЫнгәльЫ. Вуйта улы кәп-кЫлет пын гань куштылга.

Мынь тЫнгЫн шЫнзЫнәмәт, шЫнзем, а ероплан со кўшкЫ дә кўшкЫ куза. ЎлыкЫ, земля вЫкЫ, анжалымаат, ваштылде шўм тырхы: эдемвлә панды кашаргы гань кайын шалгат. ЫйрЫм-вәш пиш мЫндЫркЫ каеш. Ышке соланажы мә лывәлнЫнәок, ЫшкЫмемЫн пөрт Ылышвләмәт төрөк пәлышЫм. Ероплан эче кўшкЫрәк куза, турге мўгЫрә, шипкә гань ЫрзЫктә. Вес гәнә ўлыкЫ анжал колтышымаат, цЫлток өрЫм: мә лывәлнЫнә пЫл кечә. КечЫ аярышты ош кў гань каеш. Тевеш, тумаем, пЫлет махань ылын, лачок кў гань. ТЫшлен анжылтам: ик тЫрЫштЫ мижгем ганьок шим ара каеш. ТидЫ, шанем, векәт, Майрукын мижгемжЫ кия!

— Сто-ой! — саслем мынь лётчиклән.

Лётчик ак кол, тама, пуше веле мўгЫрЫктә. Эчеәт кердмын саслем.

— Шагал, манам, пожалысты, ик минутеш!

Лётчик сәрнәләт ак анжал, еропланжым покта дә покта.

Кымшы гәнә кыце кердмын саслем:

— Пу, манам, зонтикетЫм, пожалысты, мижгемлән тЫр-гештем, манам.

Лётчик ак колышт. АкситешЫжЫ, еропланжым вуйстыкрак Ыштен, төрөк туран пЫл лошкы вЫсыктә. МынЫн шўмем шамде лўдЫн. Ынде, тумаем, пЫл лошкы еропланжым шырал-тарен пырта, дә цилән шәпнен вазына. ЛўдмЫ пар доно йәнг ләктЫн вацшаш гань урмыжам:

— Сто-ой! — саслем. — Еропланет, манам, шыралтеш!

Шалахайышкы, шалахайышкы нәл! — Мынь ЫшкежЫ ко-лышы гань лин шЫнзем. Лётчик ак кол, векәт, шанем, сЫн-зәжЫ яжонок ак уж дә пЫлышЫжәт ак кол...

Иктә вЫц минутышты редромышкат вален шЫцнә. СедЫ марын эдемет мынь докем ваштыл-ваштыл толеш.

— Ну, манеш, мижгеметЫм моц ма?

Майрукат толын поспеен. Анжем: кок ялге мижгемән.

— ТЫргештЫмем годым пЫтЫрәлтЫнәм ылыы, — манеш. — Мижгем ял гЫцем кыдашалт вазын, вара мЫнь ЫшкежЫ мардеж семЫнь өрдЫшкЫрәк вЫсенәм. А тЫләнәт, манеш, воздушный крешеним Ыштеннә...

— Тау, манам, воздушный крешенилән, но, манам, цуц веле йәнгем ләкде, тенге когон лүдЫнәм...

Трубкашкыжы Ипат эчеәт табакшым шЫшкЫн шыпшеш, эчеәт пЫлЫшЫжЫм нийәлтә, вара шаяжым кашарта:

— Ти парашют велдЫк мЫнь шуку пәлЫмәшЫм нәлЫм. А Майрук тЫлец вара эче кок гәнә тЫргештен. Ынде ам цәрЫ — тек тЫргештЫлжЫ. Лачок, парашют нервЫлән палша.

(М. Шкетан. Парашют)

№ 4

Гитлеровецвлә, ЫвЫрәлә кЫнЫлЫн, ик совет салтак ваштареш коклы цәш нәрЫ арышыла кредәлЫнЫт, но ни живойым, ни колышым пленЫш кычен кердделыт, здоровам дә шушыргышымат цәктәрен кердделыт. ЦЫвЫлән пЫрцЫм кЫшкЫмЫлә вЫкЫжЫ минЫвләм кЫшкенЫт, шолемлә пуля вилЫн, пачелә-пачелә вЫкЫжЫ пыренЫт, окоп йЫржЫ шЫкш-пырак шалген, но кого руш полководец Суворовын фамилижЫм намалшы проста совет салтак — Савак вел мары Сергей Романович — туан мўләндЫм кычен, тышманым патыр Онарла шин. ТЫдЫ, шушырвләм ялштыл, бинтшЫм пЫтәрен, вара тыгыржым, ялашыжым кышкәд-кышкәд пЫтЫрен. ВЫрвузык киэн, но токыжыжы фашиствлә лишемәш лүдЫнЫт, цацыделытат, а мЫнгешлә, тЫдЫ ЫшкежЫ ЫнжЫ лишем манын, цәрнЫде лүәдЫлЫнЫт.

...Йыдат шоэш. ПЫлгомым, цымырген-цымырген, пЫл нәлеш. ПЫлвлә логЫц сЫнзәвЫдән ЫдЫр лицәлә кайын, шапкаланышы цЫреән тЫлзЫ анжалеш, шоэн-шоэн шЫдЫр кайыкала. ЫшкЫмнәнвлә вец изи мардеж пуалеш. Окоп лишнЫшЫ пеледЫшән шуды тәрванәлеш. МЫндЫрнәт агыл, ЫлЫштәш доно лыжге мадын, кого тум шалга, ваштар шЫжгә. Серге окопыштыжы, вургымла пулыш лЫвәк автоматым пиштен, кок кидге кымдан шәрәлтен, вуй донжы вадывекЫлә вазын, кы-

мык киä. Вуйта тѣдѣ яратымы туан мѣландѣжѣм тышман гѣц переген, элтäлен шѣнден, дä Савак велнѣшѣ мѣр гань це-вер тѣрвѣжѣ доно тѣдѣм шѣпшалеш. Жепѣн-жепѣн тѣдѣн шамжы пыра, дä шижеш — улы монгыржы, кѣргѣжät когон каршта. А вуй турежѣ тенгеок пуля шишка. Тѣнäm Серге, шушыржым пидѣн, угѣц тышман ваштареш анзыкы кенежѣ, фашиствлäm блиндажешѣшток граната доно пыдештärѣнежѣ, а шѣлäш цацышывлäm автомат гѣц лүэнок пиштѣнежѣ. Но шушырген пѣтѣшѣ бѣндежѣ тärвәнәнät ак керд. Кыце ти кредälмäш анзыц блиндажыштыжы кѣрѣлт-кѣрѣлт амалымы годым омынеш Савак велжѣм ужын, äвäжѣ доно попен дä Савак велнѣжѣ шѣштäнгшѣ гань ыржа олым йиш сар үпän бѣдѣр доно Вуй äнгѣр лишнѣ вуйта сärнен, тенгеок кѣзѣтät шачмы велжѣм, туан äвäжѣм, шоля-шыжарвлäжѣм, яратымы Унави бѣдѣржѣм шаналтен колта дä пытрак тышманым шимѣжѣ шоэш. Автоматшым кычаш цаца — вургымла кидшѣ ак колышт, гранатым нäläш тѣнгälеш — шалахай кидшѣ ак тärвәнѣ. «Бѣнде фашистѣм шин ам кердок гыце?» — бѣшке-дурешѣжѣ ясын шаналта. Парнявлäжѣм тärвäten анжа. Силомок кидшѣм автомат докы вѣктä. Олен-олен скобам кыча, кашарварняжы доно куроком пѣзѣрälеш.

— О шачмы велем! Тышманым вäшлиäш мѣнѣ эчәät йämдѣ ылам! — манеш тѣдѣ.

Сергелän кредälмѣ годымжат, кѣзѣт, тärвәнән кердде шѣп кимѣжѣ годымат, бѣшкетѣн ылмыла ак чуч. Тѣдѣ сага-жок туан äвäжѣм, туан халыкшым шижеш, шачмы мѣландѣн шүлѣшѣжѣм колеш. Теве ма тѣдѣлän силам пуэн!

(Дим. Орай. Цолга шѣдѣр)

№ 5

Пäшä гѣц лыкмыкы, Онтон Иван пѣтärи-андак бѣшкѣлän-жѣ вärѣм нигыштат мон кердде, вуйта тѣдѣнѣм кидшѣм пѣчкѣн нälѣнѣт. Мам ак кычы — цилä кид гѣц вилеш. Кынам вѣд вäkѣшкѣ йүктäш валтымы имнивлä öлицä мычкы пачелä-пачелä эртäш тѣнгälѣт, Онтон Иван, сѣнзä гѣц яммешкѣ, окня вашт нѣнѣм анжа дä кужын шүлälтä. Имнивлä весѣ лимблä, худаланен колтымыла тѣдѣлän чучыт.

— Анжен ак мышты Ониси. Дә кышец ти ялахайлан анжен шокташ? Сәй, йыдвашт конюшнышкыжат ләктӳн ак анжы. Ыжат, мижыштӳ кыце шагалт шынзӳн!..— турешӳжӳ тӳдӳ попен.

Тел шоэш. Кужы йыдвлӳ тӳнгӳлӳлтӳт. Перви техень годым Онтон Иван конюх пӳртӳштӳ шӳнзен, хамытвлӳм, сетел-кӳвлӳм тӳрлӳлӳн. Махань-гӳнгат пӳшӳ седок лӳктӳн миӳн. А пукшымы цӳш шомыкыжы, «летучая мышь» лампыжым чиктенӳт, имнивлӳ шалгымы пичӳшкӳ ашкедӳн, талашыдеок, ӳрвӳм ирен, йӳшлӳвлӳшкӳ шудым оптен дӳ имнивлӳжӳ доно хытырен...

Ындежӳ цилӳ ти пӳшӳвлӳ гӳц Онтон Иван карангдымы ылын. Солашкы лӳктӳш тӳдӳ шеклӳнен. Перви куштылгы кид-ялан, шутя ыштӳш яратышы эдем пӳлӳш лидӳмӳлӳ вӳштӳлт кеен. Тӳдӳ шутя доно агыл лӳдӳн колтен: пӳшӳде ылӳмӳш — шонгемдӳрӳш, кӳпшӳм нелемдӳш тӳнгӳлӳн. Кӳзӳйт якте камака ылвӳлӳм пӳлӳдӳмӳ Онтон Иван со шӳрен дӳ шӳрен тӳшкӳ кузаш тӳнгӳлӳн. Тӳдӳн монгыржы сӳсӳрлӳнӳ, кӳпшӳ тама кыптыргымыла, кошкымыла веле чу-чеш.

Остаткажым тӳдӳ йыдалым ыштӳш шаналтен колта. Келесӳш келеш, Онтон Иван имни ызгӳрӳм чинен гӳнгат, йыдалым ыштӳш яратыде. Колхозышкы пырымыкыжы, цилӳжат иктӳ луцкы мыжырым ыштен вӳл, дӳ нӳнӳжӳмӳт Цыпанижӳ сарвалымыжы доно веле ыштен. Йыдал тӳдӳн вуйыштыжы тамалын-ӳнгат соок незер шамак доно ялшталтын. А ынде кӳзӳйт, жепӳм нигышкы цикӳл колташат, тӳ ярдымаш йыдалвлӳмок ыштӳш пижӳн.

Тенгелӳнлӳ, Онтон Иван шонгы лыкыштыжы, колхозлан нимахань пайдам кандыдеок, кечӳвлӳжӳм эртӳрӳш тӳнгӳлӳн.

Ик вады газетвлӳм анжылт шӳнзӳмӳжӳ годым тӳдӳ чоток шӳмешӳжӳ вацшы» статьям лыдын лӳктеш. Дӳ статьят агыл, постановлени ылын. Тӳ газетӳштӳ лач Онтон Иваннын шанымашыжок келесен пумы. Пиш кого сусу доно тӳдӳ вӳтӳжӳлӳн попен:

— ӳвӳжӳ, цилӳ ти ни сӳкӳм пӳртанзыкы лыктын шуай!.. Дӳ тол, шӳц сагаӳм, мӳнӳ тӳлӳт лыдын пуӳм...

— Вет рушла йЫлмЫжЫм мЫнь ам пАлЫ! — марыжын сусу лимЫжЫлАн ЫвЫртен, ЦыпанижЫ попалта.

— Такеш шая! ТөрЫм, китайский йЫлмЫ доно сирЫмЫ гЫнят, ынгылаш лиэш! — пОртанзыц пырышы ЦыпанилАн марыжы попа. — Постановлени лАктЫн, АважЫ. Колхозный товырам Ышке сЫнзАлАок перегАш дА шукемдАш тергА. Значит, нимамаат, нигышкат колташ ак ли... А Петров мам Ыштен? ТЫдЫ, АважЫ, власть ваштареш кеА. Пақылажат тЫштЫ тенгелАнлА сирЫмЫ: колхозышты артельЫн цилА товыражыланок колхозниквлА хоза ылыт. Тенге гЫнь правленинА Ышке пАшАжЫм колхозниквлАн шанымашышты семЫнь ЫштЫшАшлык. А Петров кыце ЫштА? ЦилАжЫмок Ышке вуя, вуйта тЫдЫ артель председатель агыл, а тамахань помещик ылеш. ТиштЫ, Цыпани, цилА келесЫмЫ, дА каждый шамакшы Петровын шУлангаэшЫжЫ уш ганьы ылеш. ПАленАм мЫнь, АважЫ, дела тенгелА лишАшлык. Теве Москва гЫц увер толын... Тау партилАн. Кого тау...

Шукердшен тенге кужын Онтон Иван попыде ылын. А кЫзЫт теве, пУА урмылаок, шаявлА йоген-йогат. КАпАт куштылгы, шУмЫштАт йонгата...

(Н. Ильяков. Онтон Иван)

ВУЙЛЫМАШ

Ончылмут	8
1. Изложенийлык текст дене пашам ыштыме радам	8
2. Вашмутланымаш текст дене пашам ыштыме радам	12
3. Иллюстраций почеш мутланымаш	14
4. Устан лудаш туныктышылан кангаш	16
5. Прозо произведенийым лончылымо радам	23
I. Изложений текст-влак	24
II. Вашмутланымашлан текст-влак	65
Анзыл шамак	85
1. Изложени текст доно пашам ыштымы рӓды	85
2. Собеседовани текст доно пашам ыштымы рӓды	89
3. Иллюстраци сембнь шайыштмаш	91
4. Мастарын лыдаш тымдышылан кангаш	93
5. Прозаический произведением ланзылымы рӓды	99
I. Изложени текствлӓ	101
II. Собеседованилан текствлӓ	142

Учебное издание

Авторы-составители

*Михайлов Виталий Тимраевич
Федосеева Надежда Александровна*

**ИЗЛОЖЕНИЕ И СОБЕСЕДОВАНИЕ
НА ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЭКЗАМЕНАХ
ПО МАРИЙСКОМУ ЯЗЫКУ И ЛИТЕРАТУРЕ**

9 класс

Учебное пособие

*Рекомендовано научно-методическим советом
ГБУ ДПО Республики Марий Эл
«Марийский институт образования»*

На марийском (горном и луговом) языке

Автор-составитель-влак
Михайлов Виталий Тимраевич
Федосеева Надежда Александровна

КУГЫЖАНЫШ ЭКЗАМЕНЫШТЕ
ШИНЧЫМАШЫМ ТЕРГЫМЕ ИЗЛОЖЕНИЙ
ДА ВАШМУТЛАНЫМАШ

9 класс

Туныктымо пособий

Автор-составительвлӓ
Михайлов Виталий Тимраевич
Федосеева Надежда Александровна

КУГИЖАНШЫ ЭКЗАМЕНЫШТЫ
ПАЛЫМАШЫМ ТЕРГАШ ИЗЛОЖЕНИ
Дӄ СОБЕСЕДОВАНИ

9 класс

Тымдымы пособи

Знак информационной продукции
согласно ФЗ от 29.12.2010 г. № 436-ФЗ.

Подписано к печати 21.02.2024. Формат 60x84/16.
Бумага офсетная. Гарнитура «Times». Печать офсетная.
Печ. л. 9,5 Тираж 1000 экз. Заказ .

Отпечатано с готового оригинал-макета
в ООО ИПФ «Стринг»
424006, РМЭ, г. Йошкар-Ола, ул. Строителей, 95